

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

153 $\frac{8}{4}$

"Գեղարքունի" խմբագրություն
"Հուլետի" խմբագրություն

1913 թ. 22 ապրիլի Ա. Գ. Թագ

ՀՐԱՏ. Ս.-ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ
ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ

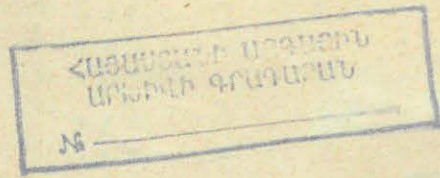
Շ-87
1913 թ.

ՀԱՅ

888-92

ԳՐԱԿԱՆ - ԳԵՂԱՐԻԵՍԱԿԱՆ -
ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Ս.-ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ
1913.

 С.-ПЕТЕРБУРГЪ,
 ТИПОГРАФІЯ И. БОРАГАНСКАГО.
 Вас. Остр. Средній пр., 1—10.
 1913.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐԻԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ԵՐԵՍ.

1. ԱՆՏԱՌԸ ՎՐԴՈՎԻԱԾ ԷՐ	Դ. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ	9
2. ՏԵՆԶՍ ԲԱՆ.	ՆԻԿ. ՔԵԱՆԱԶԵԱՆ	15
3. ԿԱՐՕՏ	ԳԵՈՐԳ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	16
4. ԵՐԱԶ	„	16
5. * * *	Հ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ	18
6. * * *	ՅԱԿ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ	19
7. ՍԷՂԱ	Գ. ՄԵՍԵԱՆ	20
8. ԹԱԽԻԾ ԲԱՆ.	ՄԵՆՈՒՀԻ	92
9. * * *	ՀՐԱՆՏ ՀԱՄԲԱՐ	93
10. ԳԱՅԻԱՆԷ	ԿԱՐ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ	94
11. * * *	ՅԱԿ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ	96
12. * * *	Հ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ	97
13. * * *	„	98
14. ԼԻԽՍԻ	ԱՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	99
15. * * *	ԳԵՈՐԳ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	157
16. * * *	Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	158
17. * * *	ԼԷՅԼԻ	159
18. ՃԱՆՊՈՒՆ ՎՐԱՅ ԲԱՆ.	ՍԻՄ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ	160
19. * * *	ՆԻԿ. ՔԵԱՆԱԶԵԱՆ	161
20. * * *	Գ. ՄԵՍԵԱՆ	162

ԳՐԱԿԱՆ-ՔՆՆԱԴՈՒՍՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

21. ԽՈՒՐԱՅԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ՄՏԱ.	
ԾՈՂ ԵՒ ԳԵՂԱԳԷՏ	Ա. ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ 165
22. ՀՈԳԵՀԻԻԱՆԴՈՒՍՏԱԿԱՆ	
ՏԱՐՐԵՐԸ ՇԻՐՎԱՆԶՈՂԵԻ	
ԳՐԻԱԾՔՆԵՐՈՒՄ	Ե. ՂԱՐԻՔԵԱՆ 299

ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐԻԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ԱՆՏԱՌԸ ՎՐԴՈՎԻԱԾ ԷՐ

Անտառը վրդովւած էր...

Այն հինաւուրց անտառը, ուր առաջ լռութիւնը ականջ էր դնում՝ հիմի վրդովւած էր հատու, անդուր, օտարօտի ձայներից: Մի գիւղացի մտել անազին ծառի տակ՝ կտրում էր նրա բունը հէնց արմատի մօտից:

Թրախկ, հարւածում էր նա, և վախուկ արծաղանդները տեղներից վեր թռչելով՝ սրտազուր կրկնում էին «...բախկ»:

Գիւղացին մի պահ թողնց իւր դործը և կացինը վեր դցեց: Անտառը խոր շունչ քաշեց՝ կարծելով թէ ոճիրը վերջացաւ: Բայց գիւղացին հանեց իր չուխան, դէն դցեց և նորից կացինը վերցնելով՝ մռայլ հայնացքը դցեց ծառի սպիտակ վէրքին, կացինը բարձրացրեց, աչքով լաւ նշան դրեց ու թրախկ, կրկին զարկեց վիրաւոր քնին: Քնկոտ արծաղանդները նորից զարթեցին, էլի անհանդիստ կրկնեցին աչդ չարարաստիկ թրախկը, և անտառը զարծեալ վրդովւեց...

Եւ նայում էր ծերուկ անտառը հաղարաւոր, մռայլ ու նախատալից հայնացքներով, զարաւոր գաղաթներով, մութ փշակներով: Նայում էր գիւղացուն և դողում, և փսփսում: Իսկ թէ ինչ էր փսփսում,—ոչ ոք չգիտէր:

Գիւղացին բարձրացնում էր կացինը, ուժը լարում, նւում էր ու հարւածը իջեցնում ծառի քնին: Մռայլ էր աչդ մարդը, չափ, քրտնաթոր, կարմրած ու յոգնած դէմքին աշ-

խարհք չարութիւն կար: Նա չէր նայում իր շուրջը. աչքը միայն ծառի բնին էր: Շարունակ ծառի չորս կողմը պտուտ դալով՝ լաւ դիրքեր էր ընտրում ու խփում, կտրում ծառի բունը:

Յանկարծ լաւեց մի օրհասական ճարճատիւն, և վիրաւոր ծառը, աժդահա ծառը թեքւեց և շրմխ, շրմխ, շրմխ շառաչելով՝ դիպաւ գետնին, տնքաց ու մնաց:

Անտառը ցաւից ու սրտնեղութիւնից մի երկար հառաչ արձակեց: Հառաչեց նաև դիւղացի: Նա չոզնած էր՝ դրա համար հառաչեց. թէ չէ՝ հօ անտառի կսկիծը չէր հասկանում: Շատ էր իր չար մտքի ետեւն ընկած:

Կտրեց ծառի ճղները, բնի ծալքին մի ծակ բաց արաւ, լետոյ մօտակալ արօտից բերեց եղները, լծեց ու ծառը դեռնաքաշ տարաւ անտառից: Ծառի դիակը հիմի խղիւղում, շրւշոււմ, դոփում էր խիժոտ շաւիղների վրայ: Գնաց, գնաց, հեռացաւ, անհետացաւ հեռաւոր կածանների մէջ, և ծախը մարեց:

Մնաց անտառը իր տխուր մտքերի հետ: Լռութիւնը եկաւ, նորից պէլացած սկսեց նայել ու մտածել: Մռայլեց անտառը: Կանաչ խոտի վրայ, դէս դէն ցրւած էին ծառի տաշեղներն ու ճղները. երևում էր սպիտակ, չարդոտած արմատը, որ հիմի, անտառի իրիկնամթի մէջ երևում էր իբրեւ մի սգաւոր ուրւական:

Անտառը ափսոսանքով օրօրեց իր հազարաւոր զուլսները և տխուր քուն մտաւ:

Հանաք բան է. այդ օրը նա շատ էր վրդովւել:

Անցաւ ժամանակ: Կտրած ծառի արմատը խունացաւ, սևացաւ և կորաւ կանաչի մէջ: Որպէս մռայլ կէտ՝ երևում էր նա հեռւից, և միայն ուշով նայողը կնկատէր նրան և կիշէր նրա աղէտալի վախճանը: Անտառն էլի ապրում էր

իր յաւիտենական կեանքով և շարունակում իր անյայտ խոհերը:

Մի օր էլ տարօրինակ դղրդոցներ բարձրացան անտառում: «Էլի ո՞վ է տեսնես»: մտածեց անտառը վրդովւելով:

«Թրախկ, թրախկ»... լսւում էր հեռւից, և մի սալլ դանդաղ բարձրանում էր ձորի քարքարոտ ճամբով:

Դժւար էր բարձրանում սալլը: Ահագին քարերը բռնում էին ակները, պահում, արգելում: Սէլապանը ետևից ուժ ու կող անելով, դիմհար տալով, եզների օգնութեամբ, հաղիւ առաջ էր տանում սալլը, որ բեռնած էր: Բայց բեռնած ասիր ու պրծաւ... Աման-չաման, տան սարք՝ ինչ ունէր տանը լցրել էր սալլն ու տանում էր: Դիւղացին տխուր էր, մռայլ, չարացած: Զեռքի ճիպոտով շրջափայտում էր եզներին, մէջքները դաղում, հաչոյում նրանց, չարչարում: Ու ինքն էլ չարչարում: Սալլը եկաւ, եկաւ և անտառի մօտ ճամբի նեղ տեղը դէմ առաւ մի մեծ քարի: Սէլապանը կատաղեց, սկսեց բղաւել, ձիպտել եզներին ու հաչոյել:

Էլի անտառը լցւեց աղմուկով, էլի վրդովւեց նրա նահապետական հանգիստը:

Յանկարծ սալլի ակը բարձրացաւ քարի վրայ և այնպէս խփւեց գետնին, որ սունին կոտրւեց: Սալլի երեսը շրջւեց, և բռնը՝ կճուճ, օրօրոց, երեխի թոնիր, ճոնիկ, դալնոց, կացին... Բոլորը շրմխի, շրճխի թափւեց ճամբի զառիվալքի վրայ, անտառի ծառերի տակ:

Օ՜ օ՜ օ, հօ օ օ... բղաւեց կատաղած սէլապանը և ճիպոտը ցած դրեց: Նայեց մի բոպէ կոտրած սալլին, կարմրեց աչքերը պսպղացրեց, քրտնեց ու լետոյ սկսեց եզներին ծեծել: Յետոյ արձակեց նրանց, կիսածայն հաչոյեց՝ չգիտես ուժ և եզներին արձակելով արօտում՝ ինքը եկաւ նստեց դարաւոր կաղնու տակ: Երևի սպասում էր օգնութեան: Յետոյ պառկեց ու քնեց:

Անտառը մռայլ լռութեամբ հսկում էր նրա գլխավերերը և նայում նրան: Ամեն բան նորից հանդիստ էր ու զեղեցիկ: Միայն այս անսխորժ հիւրը իր կոտորած սալով ու աման չամանով վիրաւորել էր արօտի կանաչութիւնը:

Իրիկուն դառաւ: Սուերները թանձրացան և մթնշուղը սկսեց ասղնախլ քարերի ու ծառերի վրայ: Իսկ երբ մութը թանձրացաւ՝ առարկաները թռչլ, տարտամ ձեւերով սկսեցին մէկ երեւալ, մէկ ծածկել: Այդ այն ժամն էր, երբ չզիտես մութ է թէ լոյս:

Գիւղացին քնած էր. երեւի շատ էր լողնած: Եւ ահա այն բոպէներին, երբ անտառը քուն էր մտնելու՝ ճամբին թափթափած աման չամանները, իրերը սկսեցին փսփսալ, և խորին լռութեան մէջ նրանց փսփսուքը լսեց. լսեց, սկրզբում անորոշ, չետոյ երբ լռութիւնը դառաւ վճիտ, բիւրեղային՝ անտառի պուրակը լցեց այդ փսփսուքով:

Եւ ի՞նչ էին խօսում կոտորած ամաններն ու իրերը.

— Դուք ինձ չէք ճանաչում և ոչ էլ իմ բնկերներին.— ասում էր մի գղալ անտառի ծառերին.— մենք այն կտրած ծառի կտորներն ենք: Յիշում էք: Դուք մնացիք այստեղ և բնեցիք հանգիստ. իսկ մե՛նք, օֆ... ճամբին այնքան քարի ու քոյի դիպանք, չարչարեցինք...

Մեզ տարան չորացրին, տաշեցին, սղոցեցին, չետոյ էլի տաշեցին, տաշտաշեցին... դուրս եկանք՝ գղալ, տարան գրեցին գղալնոցը: Գիտէ՞ք ինչ բան է գղալնոցում լինելը: Բարձր պատից կախած է նա, կարծես պատշգամբում լինի: Նայում ես վերից, դիտում խրճիթի ներսը, լսում ես ինչ են ասում: Յերեկները տխուր է խրճիթում. ձէն-ծուն չկայ: Ականջ ես դնում. միայն աքլորն է ձէնը ծոր գցում կամ պառաւ շուներ հայում: Ծուռացի իրիկուն է լինում. և դուռը ճրճ ճորճում է, ու պառաւը ներս գալիս: Գալիս է ներս, օջախը

կրակ անում, ապուրը դնում վրայ: Ծուխը այնպէս է բրնձում օդան, այնպէս ծով կապում, որ չես իմանում ուր ես: Միչ քիչ ծուխը քաշում է և խրճիթը մթնում: Արևի ոսկի շողքը թելի նման կախ է բնկնում ցած ու դողում: Վա՛յ, ասում էի բնկերիս, նայեցէ՛ք, լոյսը դողում է: չէնց ասում էի՝ ոսկի շողքը հանգում էր, և խրճիթը աւելի մթնում: չիմի էլ օջախի շողքն էր խաղում մրոտ գերաններին: Պառաւը վառում էր ձիթի ճրագը:

Դուռը էլի ճռնում էր. ներս էր մտնում տանտէրը իր որդիների հետ. լացում էր, տրեխները հանում, դնում նրստում օջախի գլխին: Բերում խօնչան դնում էին մէջ տեղ, իրենք էլ շուրջը բոլորում:

— Դէ՛, գղալները բերէ՛ք, ասում էր տանտէրը: Գալիս մեզ տանում էին խօնչի վրայ դնում: Մենք անուններ ունէինք: Մէկիս անունը Շլախիկ էր, միւսինը Բլթիկ, երրորդինը՝ Պոչատ, չորրորդինը՝ Ծուռաթիկ...

Բերում էին ահագին տաշտը թանապրով դնում մէջ տեղ. հէնց բերում էին՝ աչքդ բարին տեսնի, հնձուրները մեզ բրնձում, մէկ մէկ գցում ապուրն ու հանում: Ծլր՛պ, ճլր՛պ... բնկնում էին հերթով Շլախիկն ու Բլթիկը, Պոչատն ու Ծուռաթիկը, միւսները, ուղածիդ պէս լողանում, քրտնակոյու դուրս գալիս ապրի մէջից: Օխա՛յ, ասում էինք մենք,— մի բաղնիս արժի— Օխա՛յ, ասում էին հնձուրները, մի բաղնիս արժի: Մենք ծիծաղու թուլանում էինք: Յետոյ մեզ տանում դնում էին գղալնոցը. իսկ իրենք բնկնում էին ու իսկոյն խամփացնում: Մենք մինչև ուշ գիշեր ծիծաղում էինք գղալնոցում:

Եւ կոտորած գղալները ծիծաղեցին մթին անտառում: Լսում էր հինաւուրց անտառը և ոչինչ չէր ասում:

— Ենձնից այն գութնի մաճը շինեցին, որ Սաքօն չլոտ ձեռքերով բռնում էր,— խօսեց մաճը,— երկիրը ահագին տեղ

հեղբուհ, սեւանուհ էր, ասես սե կապերտ լինէր փռած կանաչ դաշտերի մէջ: Խեղճ Սաքօ. առաւօտից մինչև իրիկունքը տինք էր թափում և իսկի չէր ժպտում: Նայում էինրան. խունացած չուխից հազար ծլանդներ էին կախ ընկել: Առաւօտը սրթսրթող հովը, հողի անուշ հոտը, ծաղիկների անուշ բուրմունքը, թռչունների ուրախ ծւծւոցները չէին զերմացնում Սաքօի սիրտը: Նա միշտ աղքատ էր ու տխուր»:

— «Ինձ օրօրոց շինեցին. — ասաց կոտրած օրօրոցը քարի տակից. — լղար, դեղնած մի երեխայ հէնց մի գլուխ նւում էր իմ գրկում: Զողիցս հուլունքներ կային քաշ արած. մի անգամ էլ է ձեռ չտւաւ: Մայրը գալիս՝ տխուր ձայնով նանիկ էր ասում. ասես լաց էր լինում. իսկ ես՝ թանկ-թանկ, թանկ-թանկ... չափ էի խփում: Երեխան ձայնը չէր կտրում: Օ՜ֆ, այնքան հղաւում, նւում էր, որ մօր հողին էր հանում: Սիրուն, նախշուն հարս էր մայրը. աչքերը եղնիկի, դէմքը շարմաղ շուշան»...

— «Իսկ ես այն տախտակներից էի, որոնցից այս գիւղացու որդու դադաղը շինեցին. Սաքօի դադաղը...»:

— «Այո՛, ծայնակեցեց գաւաղանը. — այս մարդը չար սիրտ ունի. չար է սա, բայց թշուառ է ամբողջ կեանքում, ծնած օրից մինչև մահ...»:

Եւ փայտէ աման-չամանները երկար պատմում էին մարդկային կեանքի մռայլ վէպը, և յաւիտենական անտառը լուռ, քունը աչքերին՝ լսում էր նրանց:

ԴԵՐՆԵՆԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ

Տ Ե Ն Չ Ս

Դիտեմ մի օր, օ՛, մի օր
Իմ յոյսի պաղ մոմն յետին,
Պիտի մարի... և մթին
Աշունը գայ ահաւոր...
Ու աւերէ իմ բոլոր
Երազները լուսաւոր...

Եւ խնդուլթեան վայելքի
Դուռը իմ դէմ պիտ փակւի...
Եւ ժանտ մահը ինձ գգւի...
Այն ժամ գոնէ, իմ երգի
Լոյս հնչիւնը թող ապրի
Ոսկի սրտումն աշխարհի...

ՆԻԿ. ՔԵԱԼԱՇԵԱՆ

Կ Ա Ր Օ Տ

(Բանտի ասրումներից)

I

Անվերջ քայլերուն ես կարօտել եմ...

Քայլերու պատերից դուրսը առանց «կարգի» առանց վերակացւի, հեռու վայրի դաշտերում կամ դարնան նոր կանաչող անտառների ներսը:

Ազատ կրճքով երգելուն եմ կարօտել...

Երգել ինքս ինձ համար... և ախ... երգածիս արծաղանդը լսելուն եմ կարօտել. լռող, մեռնող արծաղանդը իմ տխուր երգի:

Յոգնել եմ արդէն, չըկայ զգացում բացի կարօտից...

Յանախ կարօտիս մի զէմք է խառնում և ես տեսնում եմ տանջւած այն զէմքը իմ բարեկամիս:

II

Ե Ր Ա Ձ

Գարուն էր... մենք միասին այնտեղ:

Յիշում ես այնտեղը:

Թաւուտ ծառերը—դեռ նոր ծաղկելիս.

Վառ արշալոյսը վարդ արեւելքում,

Եւ Արեգակը ժպտուն ծաղկիս...

Իսկ թռչունների դալլալը անուշ,

Իսկ այն առւակը մեզմ քնքալիս,

Յիշում ես, ասա...

Դու վարդեր ես ուզում.

— Դեռ կոկոններ են կիսարաց, անգոյն, էլի համբերիր, մի երկու օր էլ...

— Այն մէկը պոկի՛ր, ցոյց ես տալիս ինձ, պոկիր ինձ համար այն մէկը բարձրում:

Էլ չեմ գիմանում. զիտեմ, դու չամա՛ռ, վարդին պէտք է տիրանաս, զիտեմ դու շորերդ կը պատառօտես փշոտ վարդենու վրայ: Գիտեմ, զիտեմ...

Նա, այդ վարդը, այնտեղ բարձրում ծածկւել է փշերի ու թաւուտի ներսում:

— Պոկիր, պոկիր այն, հրամայում ես դու քմահաճ ժրպիտով:

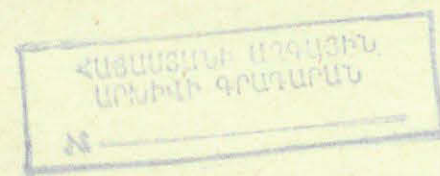
Մեկնում եմ ձեռքս:

Զրկայ տեսիր:

Մրսկան լուսինը կէս փաթաթւած ամպերի մէջ, տաքանում էր կարծես ցուրտ քամուց:

Աշուն էր...

ԳԵՂՈՐԳ ՆԱԶԱՐԵԱՆ.

* * *

Թէ՛ն դու իմ սէրը մարեցիր,
չեմ ուզում վատ խօսել քո մասին.
քո ճամբով երջանիկ դու անցիր
և՛ եղի՛ր անտարբեր իմ լացին...

Քեզ թողնեմ, մոռանամ, սակայն ո՛ւմ
նազելի ստեղծով արբենամ,
ո՛ւմ կանչեմ դառնութեան օրերում,
ո՛ւմ դիմաց սրտիս ցաւը բանամ...

Մարեցիր իմ սիրտը, հիմա ես
կանգնել եմ անսահման ցաւիս դէմ,
չգիտեմ թախիծս ինչպէս լամ,
չգիտեմ քեզ սիրեմ, թէ՛ ատեմ...

Հ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

* * *

Ես դուրս եկայ իմ տխրութեան սև բանտէն,
անհետացան վիշտ ու թախիծ իմ սրտէն.
աշխարհն անհուն պարզւած է հոգուս դէմ
կուգեմ սիրել տիեզերքը համօրէն:

Թախիծներս դարձան ցնորք մը պայծառ,
վիշտ ու վայելք միեկոյն են ինձ համար.
կեանքս երանգ կախարդական, անանուն
բնութեան պէս յաւերժական ու անհուն:

Խորն է սիրտս ովկեանին պէս լայնարձակ,
հոգիս պայծառ երկնքին պէս անսահման.
շղթայւած եմ բնդմիշտ կեանքին ու մահուն,
լայն աշխարհին, ծաղիկներուն, աստղերուն...

ՅԱԿՈԲ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Ս Է Դ Ա

Նսիրում եմ Վահանին

I

Դեռ մինչև Հիմա էլ, երբ ցաք ու ցրիւ մաքերից մէկն ու մէկը պատահմամբ լիշեցնում է ինձ Սէգալին՝ նորից կանդնում է մտովին իմ առաջ նրա ժպտուն ու սիրուն գէմբը, նրա կաշառ ու առջգ հասակը, նորից կանգնում է իմ առաջ նրանց ցածլիկ փայտեայ տունը՝ փողոցին նաչող պտուհանի մի փեղբը անպայման բաց ու աշնանդից հակւած, դուրս է նայում դարձեալ նոյն աննման Սէգան:

Նա այդ միջոցին իմ առաջ նկարւում է ծիշտ աչնպէս, ինչպէս ես նրան տեսել եմ առաջին օրը, ինչպէս ես նրան տեսել եմ առաջին անգամին. փարթամ ու անհող թափւած վարսերի խուրձը նրա նուրբ գէմբը շրջանակած, ուսերն ընդգրկող բարակ մետաքսէ շալը սուր եռանկիւնաձև իջած ու բաց կրծքի վրայ հանգուցւած երկու մասների մէջ, զոյգ արմունկների սուր ծայրերը ամուր տախտակին ճնշած, ու ազատ ձեռքի թաթով կրծքի ճերմակ եռանկիւնին պահած, որի զիտակցութեամբ մի անհող ժպիտ աչերին:

Սչնուհեռու կամաց-կամաց առաջս են գալիս նրանց պտուհանի տակով ձգող տախտակէ մալթը. բակի դռան երկու կողմերի անշարժ նստարանները, որտեղ չաճախ նստում

էինք ես ու Սէգան. յետոյ լայն ու ցեխոտ փողոցը, հատ հատ հնու ունկաժ սիւները, դիմների ծրածուած լապտերներով, ապա միւս տները, միւս նստարանները և այսպէս անվերջ և այսպէս անծայր:

Սչգալիսի բոպէներին նստում եմ ես, մոռանում շուրջս ամեն ինչ, փակում եմ աչքերս ու սկսում մտածել ու մտածել միմիայն Սէգալի վրայ, որպէսզի աւելի պարզ, աւելի վրձիտ նկարւի իմ մաքիս մէջ նրա կեանքոտ աչքերը, նրա ալվարդ շուրթերը, նրա նուրբ ու դրաւիչ դիմադէրը: Նորից կրկնում է, ասես, այդ միջոցին մեր հին դրոշմները, նորից տեսնում ենք, ասես, մենք իրար: Քաշում եմ այդ ժամանակ անզղաջօրէն լիշատակարանս զրքերի ծալքի տակից, բանում եմ հանդարտութեամբ նրա էջերը, շրջում եմ մէկ-մէկ՝ կանգնում քաբացած հալեացքով նրա ամեն մի տողի, ամեն մի բառի վրայ ու նրանց տակից նորից չարութիւն է առնում, նորից ժպտում է իմ դէմ դարձեալ նոյն աննման, դարձեալ նոյն չքնաղ Սէգան:

Եւ սա կրկնւում է չաճախ, և սա կրկնւում է անվերջ:

Մի տարօրինակ, մի զարմանալի աղչիկ էր Սէգան. անհող՝ ինչպէս թիթեռ, դրաւիչ՝ որպէս ծմբան արեւ, սիրուն՝ ինչպէս առաջին ծաղիկը դարնան: Ժպիտը միշտ նրա աչերին, գէմբը՝ միշտ ծիծղուն, շրթունքները՝ ալ, ալ, որպէս նռան ու բրբուռի ծաղիկներ, որպէս արշալոյսի ու վերջալոյսի գոյներով ներկած:

Անուներ ինքն ասաց, հէնց առաջին օրը, որ Սէգա է:

Բաղդի բերմունք չէր, այլ լոկ մի պատահմունք, որ իմ ճանապարհը ձգւում էր նրանց պատուհանի տակով, որտեղով պէտք է անցնէի ես օրական մի քանի անգամ:

Առաջին անգամից իսկ, կանգնեցրեց նա ինձ, երբ ես

անցնում էի նրանց տան մօտով: Մի օր ինքուր թաղու պատուհանը չեա քաշեց իմ ուշադրութիւնս ու ես, մի քանի քալլ անցած նրանց պատուհանի հաւասարութիւնից, կանգ առայ. երբ չեա նայեցի՝ Հանդիպեցի նրա ժպտուն հայեացքին՝ «ամօթ չէ» — արտասանեց նա՝ իմ դարձանքս անսպասելի ծիծաղի փոխելով — «որ օր իրորդին բարեւել չէք ուզում. և դեռ ուսանող...» ու սկսեց հանդարտ օրօրել զլուխը:

Վերջին խօսքերի հետ մենք երկուսով միաժամանակ ծիծաղեցինք: Յետոյ նա աւաւ ինձ իր անունը և այդպէս, դարձեալ տարօրինակ կերպով ծանօթացանք ես ու Սէդան: Այնուհետեւ ամեն անգամին մի շարժում, մի ժպիտ թէ մի հասարակ ակնարկ պատուհանի ներսից՝ զբաւում էր միշտ իմ ուշադրութիւնս, կանգնեցնում ինձ, սխալութեամբ էր նա, կատակներ անում և ամեն անգամին էլ շարունակութիւնը անպայման երեսխալութեան հասնող չարածեութեան փոխելով՝ շրմփոցով ծածկում էր յանկարծ պատուհանի փեղքը, ցած թողնում վարագոյրը կամ թէ շրջում ու արագ անհետանում աչքից:

Սա շարունակում էր անընդհատ, ամեն օր, օրական նոյնիսկ մի քանի անգամ: Ոչ ոքից չէր քաշում Սէդան իրենց տանը իր այդպիսի վարձուքի համար. նա նոյնիսկ պատմում էր պարզութեամբ՝ թէ ինչպէս երբ մայրը նրան յանդիմանում է՝ ինքը միայն անհոգ ու անտարբեր պատասխանում է՝ «ինչ անեմ, որ չեմ կարող»: Խօսում էինք մենք զրսից ներս, ցածից՝ վեր, կրկնում անվերջ չլսած հատ հատ խօսքերը, որոնք կամ հարցեր էին, կամ պատասխաններ: Երեսխալ էի հարձարում ես Սէդային, բայց երեսխալ էի դարձել ես էլ նրա հետ: Այլևս չէր ձնշում ինձ փողոցով անց ու դարձ անողների ուշադրութիւնը. մեխում էի տասնեակ բոպէներով, հասնում էր ժամերի՝ դարձեալ ես միևնոյն տեղը, մայթի վրայ, իսկ Սէդան պատուհանում:

Ամեն երեկոյ վեռականօրէն որոշում էի ու յանդիմանում ինքս ինձ, որ պէտք է վերջ տամ, որ դա անվայել է, որ վերջինը պէտք է լինի այս, բայց միշտ էլ հետեւալ օրը նոյնն էր, միշտ էլ միևնոյնը:

Պատահում էր որ, երբեմն Սէդան ամենատաք խօսակցութեան ժամանակ, կտրում էր այն անսպասելի ու մի կեղծ յանդիմանական ժպիտ երեսին (որը իսկի չէր յաջողում նրան) դառնում ինձ — «ամօթ է, փողոցում ալդրան չեն կանգնի» ու դարձեալ նոյն ծեօյ, ինչպէս միշտ՝ փակում պատուհանը, ցած թողնում վարագոյրը կամ անհետանում աչքից վալրկենապէս: Կարծում էի ես յանկարծակի այդպիսի անսպասելի վերջաւորութիւնից, բայց չեա մի գաղտնի հիացմունքով բռնած քալում առայ: Անցնում էի ես երկար տարածութիւն, բայց դեռ այն ժպտի մնացորդը աչքերիս, դեռ Սէդայի վերջին խօսքերն ու պատուհանի ծայնը ականջումս, դեռ նրա սրտկերն իմ դէմ:

II

Հսկայ քաղաքի մի ափը նետած ալդ մասը, որտեղ Սէդայինց տունն էր՝ ամբողջ օրը կեանքն ասես մեռած՝ արթնանում էր միայն երեկոներին և առաւօտները: Փայտեայ տրների ցրւածքի միջից ուղղաձիգ բարձրանում էին զործարանների անհամար ծխնելոյզներ ու խողովակներ, որոնք ամբողջ օրը ուժեղ ու անընդհատ տրնքոցով մուր ու ծուխ էին փրնչում երկնքի նահատին:

Պարզ օրերին՝ արշալոյսի ու վերջալոյսի շառաղունների տակ նկատում էին այդ խողովակները երկնքի վարդադոյն երեսին, որպէս հսկայական ու կախարդական մարկներ, որոնց բերանից քլլլալացող ծխի թանձր բուլաները, քանդուղ

կծիկներից ծվւող երիզների նման՝ դանդաղորէն փուռում էին ու նստարանում բարձր վերեւում: Քաղաքի մակերևոյթից բարձրացած հաղարածե զմբէթներն ու ցցւածքներն էլ՝ իրար խառնւած ծխի ու ամպերի կուտակների ներքեից դեռ երկաթ ու երկաթ նշմարւում էին այդ ժամանակ, ինչպէս մի սիրուն հեռանկար, որ նետւած էր հեռաւոր հորիզոնի գեղեցիկ ֆօնի վրայ: Սպա հետզհետէ դալկանում էր երկինքը, խառցող ծխի կուտակների տակ դանդաղորէն թաղւում էր հսկայ քաղաքը, թաղւում էր ծխնելոյզների շարանը և աղմկոտ ու գորշ անորոշութիւնը տիրականորէն բազմում էր նրանց վրայ:

Կիսամութ աղշամուղշին՝ արշալոյսից առաջ, թէ թանձրացող ժամաժանքին՝ վերջալոյսից չետոյ այդ մասի ցեխոտ ու աղտոտ փողոցների բոլոր ծալրերից մէկէն, նրա զուգահեռ մայթերի վրայով ծվւում էր բանւորների շարանները, որպէս սև ու շարժուն պարաններ, որպէս անհատնում մըջիւնների թեւեր, որոնք բազմաձև խաչաձևւում էին փողոցների կարող բերաններին. հետզհետէ իրար հիւսւելով, կամ ոլորւում էին այդ սև երակների բոլոր ծալրերը ու կորչում խողովակների ներքեւում—սա լինում էր առաւօտները. կամ թէ աստիճանաբար թանձրացող խաւարի հետ բաժան-բաժան լինում, փրւում ու լուծւում ցածիկ չարկերի ներքեւ—սա էլ երեկոները:

Սև ու մրոտ բանւորներն էին այդ մասի միակ բնակիչները:

Քաղաքի այդ մասում, համարեա ամեն տան առաջ, բակի դռան աջ ու ձախ կողմերին մշտապէս դրւած էր մի մի հատ նստարան, կամ աւելի հիշա՝ շինւած, որովհետև նրանցից ամեն մէկը զամած էր երկու գեանաթաղ անշարժ ոտքերի վրայ և տեղաւորւած հէնց տան շինելու օրից:

Եւ այդ կիսախարխուլ, ոտքերի կէսը փռած, ժանգոտ

մեխերի շուրջը լայնացած, վրայի ներկը վաղուց անծրեւի տակ հաքերբած ու իջած նստարանները, որոնք անպաղար լացւում էին անծրեւի ու ծիւնի և սրբւում արեւի ու շորերի տակ՝ հրադիւսողից չետոյ միշտ զոյգ զոյգ բռնւած էին զրուցակիցներով:

Սյնտեղ էին շտապում ամեն երեկոյ բանւորն ու բանւորուհին՝ ըռպէսպէս ու անհամբեր աշխատանքի մըրից մաքրւելուց չետոյ, այնտեղ էին դնում աղախինն ու մանկապահը, այնտեղ էին թաղի մշտական անդորձները, հասակաւոր ու բարձր դասարանի աշակերտները և վերջապէս այնտեղ էին դռնապաններն ու թաղապահները: Նրանք բոլորն էլ շտապում էին ժամադրից ժամ առաջ մի տեղ բռնել լապտերներից հեռու, փողոցների անկիւններում, նստարանների վրայ, մի ցանկապատի, մի տան անկիւնի մօտ ու սպասում, որպէսզի շարունակեն նախորդ օրւայ կիսատ զրոյցը:

Ու ամեն երեկոյ այդ խուլ ու գիւղական փողոցների տպաւորութիւն թողնող մալրաքաղաքի յետ բնկած անկիւններում, ցերեկւայ աղմկոտ ու յոգնած աշխատանքից չետոյ՝ հատ հատ տնկւած կեղտոտ ու դեղին ճառագայթւող լոյսերի արանքներում արթնանում էր մի նոր կեանք, թարմութեամբ ու անկեղծութեամբ շնչող, տեւում էր նա մինչև ուշ գիշեր, ու վերսկսւում միշտ, ամեն երեկոյ:

Նստած էի ես էլ մի երեկոյ դուրսը, այն երկար նրստարաններից մէկի վրայ, որտեղ չաճախ պատահում էի Սէգային: Նրան պատահելու համար չէր, որ այդտեղ էի նրստել՝ այլ հէնց այնպէս: Նստել էի ամբողջ նստարանի վրայ մեն մենակ ու մի ծունկս դրկած միւսի վրայ՝ մաքով չափում էի անգիտակցորէն ազատ ոտքիս դարկերը: Նրա թաթը անպաղար բարձրանում ու խփւում էր խոնաւ գետնին, որի անոռոյ ճղփիւնը անվերջ կրկնւելով՝ այնքան ծանօթ զոյն էր

ստացել իմ ականջում, որ միշտ էլ, ես զարկի իջնելուց առաջ զգում ու սպասում էի նրան:

Մտածմունքներիս առաջն էլ կտրել էին ոտքիս զարկերը ու բոլոր եկող ու անցնող մտքերս չափում էին նրանցով: փոխում էր այդ տակտը զոյգերի՝ բաժանում էր նրա հետ էլ մաքերս զոյգերի, դառնում էր նա երեք, հինգ թէ մէկ մէկ՝ հետևում էին դարձեալ նույն կարգով մտքերս անշնոր: Ու ես այդպէս նստել, չգիտեմ ինչի վրայ էի մտածում՝ որ լանկարժ ինձ շատ մօտիկ բնութաւանդ մի ոտնածախն ու լսեցի.

— Եօհաննէս, կտրէի՞ր է ձեզ մօտ նստել...

Մինչև գլուխս բարձրացրի, Սէդան սեղմ նստեց կողքիս ու այնպէս արագ կցեց իր նախկին խօսակցութեանը, որ իսկի չսեց էլ, թէ ես տւի իր անունը:

— Դուք հօ չէ՞ք նեղանում, որ ձեզ մենակ Եօհաննէս եմ ասում,— ու նորից չսպասելով ինձ՝ վերջացրեց.

— Ի՞նչ անեմ, դուք էք ուզում, որ այդպէս անւանեմ, իսկի չգիտեմ էլ ձեր հայրանունը:

«Ինչ անեմ», որ այնքան շատ էր սիրում Սէդան, որ միացել մի բառ էր դարձել նրա բերանում ու հնչում էր բոլորովին մի նոր իմաստով՝ որ հիացմունքով էի լսում ես ամեն անգամ ու աշխատում նախազգայ խօսակցութեան մէջ, թէ նա երբ է ասելու մէկ էլ՝ այս անգամն էլ այնքան սիրուն, այնքան գեղեցիկ հնչեց, որպէս և միշտ:

Ես ցած թողի ծունկս ու առայ ձեռքերիս մէջ Սէդայի մրսած թաթերը և ամուր, ամուր սկսեցի սղմել. իսկ Սէդան միայն ծիծաղելով աշխատում էր ցոյց տալ, թէ ուզում է ազատել ինձանից:

— Խելօք կաց, Եօհաննէս, խելօք կաց...

— Ուրեմն դուք նեղանում էք, որ ես Սէդա եմ ասում ձեզ:

— Ո՛չ, կտրեց վճռական շեշտով, ես այդպէս եմ սիրում,

եւ եմ խնդրում, որ ինձ մենակ Սէդա ասեն: Նույն իսկ էթէ կուղէք, Եօհաննէս, իմ անունս Սէդա էլ չի: Ես Սէդա դարձալ սրանից տասր, թէ տասնըմէկ տարի առաջ: Մեր մասի թատրոնում մի դերասանուհի պէտք է խաղար: Ես այն ժամանակ ութ տարեկան էի: Մօրս խնդրեցին ու ինձ տարան թատրոն: Դրկեց ինձ այն դերասանուհին, համբուրեց աչքերս ու ասաց.

— Դու, սիրունիկս, իմ աղջիկս կլինես այս երեկոյ, հա՛:

— Հա՛, ասացի, նրա շորերով ու զարդարանքներով հիացած: Յետոյ հարցրեց.

— Անունդ ի՞նչ է.

— Ասացի:

— Ձէ՛, ասաւ, բո անունդ Սէդա կլինի, Սէդա: Ես չհասկացայ թէ ինչու: Մի քանի անգամ այնուհետեւ էլ հարցրեց նա ու անդադար ուղղեց ինձ, թէ իմ անունս Սէդա է:

Իմ շորերս փոխեցին, ես բեմ դուրս եկայ: Հապա՛, Եօհաննէս, ես ութ տարեկան հասակում բեմ եմ դուրս եկել. այնպէ՛ս մի գեղեցիկ աղջիկ էի, այնպէ՛ս գեղեցիկ, որ ու. ու. ու. հ...

Սէդան սղմեց աչքերն ու հիացմունքով երկարացրեց վերջին խօսքը:

— Դուք հիմա էլ գեղեցիկ էք, բնութանցի ժպտալով: Բայց նա ջղածորէն սղմեց իմ ձախ ձեռքս իր թաթերի մէջ՝ ու շարունակեց.

— Եւ այդ երեկոյեան ինձ Սէդա կանչեցին: Երբ վերադարձայ տուն, ամենից առաջ ասացի մօրս, որ ես Սէդա եմ: Ով ինձ այնուհետեւ առաջւայ անունով էր կանչում, ես իսկույն ուղղում էի, թէ ես Սէդա եմ: Այն օրւանից էլ ինձ սկսեցին Սէդա անւանել՝ շատերը հանաբով, շատերը ծաղրով ու այնպէս էլ Սէդա մնացի ես: Ի՞նչպէս էք հաւանում դուք, Եօհաննէս, Սէդան լու՛ւ անուն չէ:

— Հրաշալի անուն է, ուղղ-ղակի հրաշալի, Սէդա:

Ու ես հիացած նրա փոքրիկ պատմութիւնից, թէ ինչպէս Սէդա էր դարձել նա՝ չառել էի աչքերս նրա սիրուն երեսին ու հիացմունքի ժպիտը դէմքիս, նայում էի ու նայում:

— Ի՞նչ էք նայում այդպէս ինձ Եօհաննէս, հարցրեց Սէդան աւելի մօտիկ նայելով:

— Որ դուք այդքան գեղեցիկ էք, այդքան աննման Սէդա, նրա համար եմ նայում: Եւ դիտէ՞ք իրաւ, որ այդքան գեղեցիկ էք դուք:

— Հաւանում էք, գլխի մի արագ շարժումով հարցրեց ինձ. — Ուղեցէք, ես կգամ ձեզ, Եօհաննէս:

Ես նրան պատասխանել չկարացի, եթէ մութ չլինէր դուրս Սէդան նկատէր իմ շփոթումս, իսկ նա շարունակեց նոյնպիսի ծիծաղով:

— Ձէ՛, սպասեցէք Եօհաննէս, մինչեւ ես էլ համալսարան կմտնեմ ձեզ պէս, բժշկութիւն կսովորեմ, այն ժամանակ ինձ կուզէք, այնպէս չէ՞, թէ՞ այն ժամանակ էլ չէք ուզի:

Ես դեռ լուռ էի: Ամուր կրծքիս սղմած նրա ու իմ ձեռների գունդը սրտիս դարկերի հետ ամեն անգամ նետում էր դուրս ու իջնում: Ինձ թւում էր, թէ Սէդան էլ է զգում այդ զարկերը, ինձ թւում էր թէ Սէդայի սիրտն էլ է զարկում այդպէս: Մի պահ մնացինք խորհրդաւոր լռութեան մէջ, շունչներս քաշած, ասես մի անչալտ տաղնապի առաջ լինէինք կանգնած. ինձ թւում էր, թէ մենք լսում էինք իրար մտածմունքներ, մենք ականջ էինք դնում իրար սրտերի:

— Ձեզ մօտ Սէդա կա՞յ, զգո՞յ՞ ու հազիւ լսելի ծայնով արտասանեց վերջապէս նա, երեւի լռութիւնը խանգարելու համար:

— Ո՛չ... ամեն բան կայ այնտեղ, միայն Սէդա չկայ:

— Սիրո՞ւն է ձեր երկիրը:

— Աննման:

— Պատմեցէք մի բան այնտեղից:

Ես չպատասխանեցի. մենք երկուսով էլ շնչում էինք ծանր ու զգուշութեամբ. մեզանից իւրաքանչիւրը այդ բոպէին ուղում էր լսել, միայն լսել, թէկուզ հէնց իր սեպհական մտքերին:

— Հարաւի աղջիկները գեղեցկուհիներ են, այնպէս չէ՞:

— Մի՞թէ չգիտէք, Սէդա, որ գեղեցիկ լինելու համար հարկաւոր չէ անպատեհաւ հարաւում մնել:

Սէդան մտածում էր: Նա հակւել էր ամբողջովին ինձ վրայ, ես փնտրում, բայց ոչ մի բան չէի գտնում նրան ասելու:

— Թողէք այսպէս մնամ Եօհաննէս, արտասանեց մէկ էլ նա կամայ ու զուխը մեղմօրէն ծանրացաւ իմ կրծքիս: Մետաքս մազերը քսում էին երեսիս ու նրա տաք շնչառութիւնը արդէն շոյում էր իմ դէմքս: Ինձ թւում էր այդ բոպէին, թէ Սէդան մի անմեղ մանուկ է, որին ես պէտք է զգեմ անպատեհաւ, որին պէտք է դուրդուրեմ: Ուշադիր ու խնամքով հետևում էի ես Սէդայի խոր շնչառութեան տակ ուժեղ բարձրացող ու իջնող կրծքին: Նա չուզմունքից ասես թէ դողում էր. նրա տաք ձեռների մէջ պինդ սղմւել էր իմ ձախ ձեռքս ու քրտնել ջերմութիւնից: Մեր առջևով ծղւղ տախտակէ մայթը լանկարծ մի բութ ձայն բերաւ մինչեւ մեզ, որը կրկնւեց այնուհետեւ ընդհատ, ընդհատ: Մեզանից բաւական հեռու մթնի մէջ մի զոյգ քաջեր ու երկու մարդաձևեր մօտեցան հետզհետեւ ու առանց մեզ նշմարելու՝ աւին անցան մեր առաջով: Մենք նրանց ուղեկցեցինք անխօս հայեացքով: Նրանց հաւ-հատ խօսքերը մեխում էին մեր կանգնած մրտքերի մէջ, մինչեւ որ մայթի միւս կողմում մարեցին բոլորովին նրանց քայլերը, նրանց խօսքերը և խառնւեցին իրենք էլ գիշերւայ հետ:

— Ի՞նչ կմըսէք, Եօհաննէս, հազիւ արտասանեց յան-

կարծ Սէդան ու այնպէս անսպասելի վեր թռաւ տեղից, որ թւաց թէ մարմնիս կէսը պոկւեց: Նրա բաց թողած ձեռներէ տեղում մի կտոր ցրտութիւն զգացի մէկէն, որը սակայն աստիճանաբար մոռացւեց: Նա սղմեց շտապ միւս ձեռքը ու հեռացաւ արագ: Մի քանի քայլից յետոյ հասաւ իրենց դռներ ու առանց յետ նայելու արագ ներս մտաւ: Քիչ յետոյ ես էլ քայլեցի նոյն ուղղութեամբ. երբ հասաւ դռներ, առանց կանգ առնելու ներս նայեցի այնտեղից՝ թէ ե զիտէի, որ ոչ ոք չկար, և ապա նոյնպիսի՝ ծանրութեամբ, քայլերի նոյնպիսի՝ չափով հասաւ մինչև տուն, բաց արի սենեակիս դուռը, առանց երագ վառելու պառկեցի անկողնուս վրայ ու երկար ժամանակ աչքերս նետած մութ առաստաղին մտածում էի...

Մի շաբթից յետոյ նորից տեսայ Սէդային: Նա զուրս եկաւ դիմացի հրէուհու կրպակից՝ մի հերմակ թերթ ու մի կապուտ ծրար ձեռքին և կտրում էր փողոցը: Ես կանգ առայ, որտեղ նա պէտք է խառնէր մայրին. իսկ նա հեռից նկատեց ու ժպտաց:

— Ո՞ւմ պէտք է գրէք Սէդա, հարցրի բաւական հեռաւորութեան վրայ:

— Ո՛չ ձեզ, վրայ բերաւ անմիջապէս:

— Հապա ո՞ւմ:

— Ասացի արդէն:

Ես նրա առաջը կալայ ձեռքերով. — Սպասեցէք դեռ:

— Շտապում եմ:

— Մի քիչ:

— Ըհր, էս էլ մի քիչը, ուղղւեց տեղը մի վայրկեան Սէդան ու նորից շարունակեց. — Դէ, թողէք:

— Ձեմ թողնի, մինչև չասէք, չեմ թողնի: Ու նրա ամեն մի շարժման հետ աչ ու ծախ թեքւելով, շարունակ փա-

կում էի Սէդայի հանապարհը: Յանկարծ նա մի չափող պտուղ տրաւ մէջքով դէպի ինձ ու զուրս նետեց իմ աչ կողմով. բայց նրա մետաքսեայ շարֆի մի ծալրը մնաց իմ ձեռքիս, իսկ միւսը նրան կանգնեցրէց: Սէդան թույլ-թույլ սկսեց ձգել շարֆը, որը ամեն անգամին նեղանում ու ձգւում էր այնպէս, որ ես զգում էի նրա ծալրից զործող ձեռքի խնայող ոյժը:

— Թողէք, Եօհաննէս, թողէք, երեսայութիւն միք անի:

— Ե՞ս եմ երեսան:

— Դու - ո՞ւ - ո՞ւր էք, ծիծաղից մարելով արտասանեց Սէդան:

— Այն ժամանակ աւելի ես չեմ թողնի. մինչև չասէք, չեմ թողնի...

Մենք կանգնել էինք մի սաժէն տարածութեան վրայ ու թախանծում էինք իրար շարֆի միջոցով:

— Լաւ, սպասեցէք ուրիշ բան ասեմ ձեզ, խնկարծ տունը փոխելով մօտեցաւ արագ ինձ Սէդան.

— Դուք զուշակել գիտէք, Եօհաննէս, կարող էք զուշակել:

— Ո՞ւմ բաղդը:

— Ի հարկէ՝ ի՞մը:

— Թէ ի՞նչ:

— Թէ ինչպիսին պէտք է լինի իմ նշանածը. ես շուտով պէտք է նշանւեմ.

— Ո՞ւմ վրայ:

— Ձգիտեմ դեռ:

— Ուրեմն շնորհաւորեմ, ծիծաղեցի ես:

— Շնորհակալ եմ, բայց յետոյ:

— Դէ որ նշանւէք, ասացէք, այն ժամանակ կգուշակեմ:

— Դուք չէք հաւատում, հա՞. ա՛յ կտեսնէք: Սէդան արագ յետ շրջեց ու մի քանի քայլից յետոյ անյատարա իրենց դռներում:

III

Առաւօտեան քաղցր քնի մէջ էի, որ դուռս ծեծեցին: Երեկոյեան պարապել էի երկար: Չեռքիս գիրքը մի մի գլուխ ասելով հասել էի մինչև կէսը. խակ երբ անկողինս մտայ, այնուհետև էլ երկար ժամանակ քնել չէի կարողանում: Ո՞ւմ չի պատահել, որ երբ ուզում է անպայման շուտ քնել՝ մի անհեթեթ միտք, մի անմիտ բան գլուխն է մտնում ու ըսկսում մաքառել հետը և ոչ մի կերպ նրանից ազատել չի կարողանում: Եթէ քնում է, հեռացնում իրենից աչք միտքը՝ դալիս է նրա տեղ մի ուրիշը. իսկ եթէ փոփոխում են իրենց իրենց՝ դալիս են մէկը միւսից անմիտք: Այդ երեկոյեան էլ ես էի աչքպէս: Ժամը երեքն էր անկողին մտայ: Առաւօտը պէտք է վաղ վեր կենայի, բայց քնել չէի կարողանում: Փոփոխում էի տեղադարձը իրիցս. մի անհամբերութիւն ինձ հետ մտել էր վերմակիս տակ ու հանդիստ չէր թողնում. պտրտում էի տեղս, ինչպէս կրակին բռնած շամփուր, բայց բոլորն էլ անյարմար էր: Փակեմ աչքերս, ասի, մոլթն, ասում են, քնեցնում է: Փակեցի ու փակած աչքերս սկսեցի ամոռն, ամոռն սղմել. բայց բոլոր ժամանակ մտածում եմ աչքերիս փակելու վրայ ու սղմում եմ ու սղմում, որքան ոյժ ունեմ կոպերումս: Վերջապէս սկսեցի մտածել աչքերիս զընդերի նշնելու մասին: Փորձեցի քիչ-քիչ թուլացնել: Դա ինձ չիշնեց, որ համեմատեմ պինդ ու թույլ փակածի մթութիւնները իրար հետ. մէկ՝ պինդ, մէկ՝ թույլ սկսեցի փակել ալժմ: Տարբերութիւն կար, բայց չէի կարողանում որոշել. սովորական գոյներին նման չէին: Նա և սև էր, և սևի պէս չէր: Նրա մէջն էին խառնում մերթ կանաչ, մերթ դեղին, մերթ

ծիրանի, մերթ էլ դրանցից խառնած գոյներ: Սկսեցի համարել մէկ, երկու, երեք... Կարդացել էի օրացույցի մի թերթի վրայ. իբր թէ մինչև լիսուն չպէտք է կարողանայի հասնել, բայց հարիւրն անցաւ, միտքս դեռ թարմ, համարելու տրամադրութիւնս այնպէս, ինչպէս մէկից սկսելիս: Ձախ ծեռս զրի ծոծրակիս տակ, աչք ճակատիս—այս էլ լսել էի, բայց աչքպէս էլ բան չդուրս եկաւ: Ե՛կ ինքնաներշնչմամբ քնեմ, սա ամենանիշտ ու լաւ միջոցներից միին է, մտածեցի ես: Սրա համար էլ առաջին պայմանն էր կտրել մտածողութիւնից: Աշխատեցի չմտածել, բայց ի՞նչպէս չմտածեմ. մի՞թէ դիտակցօրէն կարելի է չմտածել: Սա արդէն ինձ համար միանգամայն անհնարին եղաւ. հէնց որ ուզում էի չմտածել՝ կամ մտածում էի հէնց զրա մասին, կամ թէ այնպիսի չի՞մար բաների վրայ, որ հաղիւ էի ինձ զսպում վերմակիս տակ—քիչ էր մնում ծիծաղից փութկամ: Այս բոլոր միջոցին ամենից արագ անցնում էր ժամանակը, ու պատիս ետեւում աղմկող ժամացույցը մի քանի անգամ հնչեց իւրաքանչիւր կէս ժամին: Այս բոլորից չետօյ, թէ երբ և ո՞նց էի թողել բոլորը ու քնել՝ չգիտեմ:

Դադրեց քնի մէջ էի, որ մի ձայն նւազ ու ծանօթ, անունս էր տալիս. լսում էի և բուլթ ու խուլ զարկեր էլ: Չգիտէի երազում եմ թէ չարթմնի. մինչև անգամ չիշում եմ, որ ժպտում էի աչք դրութեամբ. ու մին էլ «հը» արի ու վեր կացայ: Դուռը ծեծում էին շտապ ու անունս տալիս:

— Այս բոպէիս...

Նախ ծիծաղ, ապա.

— Ամօթ չէ՞, լսեցի փակ դռան ետեւից ու ծանօթ ձայնը շփոթեց ինձ: Վայրկենապէս հագնւեցի ու դուռը արագ չեա քաշեցի:

Ժպտուն զէմքով ներս մտաւ Սէդան մի թրքուհու նոր

գունաւոր շարժի մէջ գլուխը փաթաթած: Մի կատարեալ կախարդուհի էր Սէդան այդ բոլորէն:

— Անուշ քուսն:

Ես ծիծաղեցի:

— Եթէ դուք այդպէս Կովկասում լինէք, Սէդա, տասը մարդկանց արեան պատճառ կգառնաք: Սէդան հրճւեց:

— Երեկոյեան շատ ուշ եմ քնել, սկսեցի արգարանայ: Վաղճեց էք բաղխում:

— Ներեցէք, Եօհաննէս, որ արթնացրի, ասաց ու ծիծաղեց նա տնովը մին: Տանտիրուհին չէր թողնում դուռը ծեծել, կբարկանար, ասում էր, իսկ ես աւելի ամուր սկսեցի ծեծել՝ որ տեսնեմ, թէ ո՞նց էք բարկանում ու նորից սկսեց ծիծաղել:

— Ես իսկի չէի սպասում, որ դուք այսպիսի ժամանակ կգաք ինձ մօտ, նստեցէք:

— Գիտեմ, որ չէիք սպասում, հէնց դրա համար էլ եկայ: Եւ դիտէ՞ք ինչ պատուակով՝ ու Սէդան ձեռքերին փաթաթած մետաքսէ շարժի ծայրերի տակից արագ դուրս հանեց երկու հատ մաքուր հարթուկած թաշկինակ ու նետեց բարձիս վրայ:

Սէդայի մայրը լւացարար էր:

Նա նստեց սեղանիս մօտ, ես դուրս եկայ լւացւելու: Գիշ յետոյ ներս բերին ինքնաեռն ու երկու հատ բաժակ:

— Եօհաննէս, ես մի բաժակ էլ կխմեմ, որ դուք մենակ չլինէք, լաւ:

— Որքան դուք բարի էք: Սիրում եմ, որ ծանօթների մօտ պարզ են լինում, Սէդա, իսկ դուք հօ, ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ պարզ էք այդպէս:

Լցրի բաժակները: Նա մօտ քաշեց իրենք. երկու անգամ, բութ ու ցուցամատի ծայրերով երկու կտոր շաքար

վերցրեց ու առանց շտապելու, գլուխը թերեց և հանդարտութեամբ մէկ մէկ բաց թողեց կտորները. նրանք սկսեցին արագ ցած իջնել, իսկ Սէդան հայեացքով հետեւեց նրանցից ամեն մէկին մինչև բաժակի չափակը: Թագւած կտորներէց՝ զանազան ու զգուցեամբ դուրս էին թռչկոտում մեծ ու փոքր կլորիկ բշտիկները, որպէս կրակի կայծեր: Սէդան վերցրեց զգալը և սկսեց աւելի շուտ խաղալ, քան թէ խառնել: Կտորներէց իւրաքանչիւրը բաժանւեց նախ երկուական մասի, յետոյ էլ այդ կտորները սկսեցին բաժանւել, ապա՝ աւելի մանրերը ու այսպէս անվերջ: Սէդան դեռ շարունակում էր հանդարտ շրջել զգալը նոյնաձև ու հնչեցնել զգալի ու բաժակի հարման միապաղպղ ծայնը: Այդ բոլոր միջոցին նա լուռ էր, և ինչպէս երևում էր, մտածում էր ինչ որ բանի վրայ: Վերջը փոխեց իր խաղը ու սկսեց բաժակի երեսից մի մի զգալ առնել ու թափել անդադար նոյն տեղը: Այս գրութեամբ էլ նա սկսեց խօսել, թէ և միանգամից, բայց անվճռական, որը երևում էր նրա ծայնի տօնից:

— Եօհաննէս, գիտէ՞ք, ես նշանւեցի...

Շատ արագ արտասանեց նա այս երկու բառերը. նրա ծայնի մէջ վրդովմունք կար ու Սէդան բոլորապէս կարմրեց այդ միջոցին:

— Ինչպէ՞ս,

— Այո՛, այսպէ՛ս. չարեց նա ժպտով, որի ժամանակ դեռ մնում էր նրա դէմքի կարմրութիւնը և «այո»ի հետ աջ ոտքի թաթով մի զարկ տաւ յատակին:

— Ահա՛, թէ չէք հաւատում և Սէդան մեկնեց ինձ իր մեղրամոմի պէս մաքուր թաթը ու ես տեսայ նրա մատին ոսկէ նոր օղակը:

— Ես կիւրակի օրը պսակւում եմ, վերջացրեց նա:

— Շնորհաւորում եմ, Սէդա, շնորհաւորում, շփոթու-

Թիւնս չճատնելու համար արագ վրայ բերի ես, դեռ ձեռքերիս մէջ առած նրա ծախ ձեռքը, ոսկէ օղակով— շնորհաւորում եմ ի սրտէ և ցանկանում բազմաւորութիւնս:

— Շնորհակալ եմ Եօհաննէս, դիտեմ որ դուք ուրախ կլինէք. ցանկանում եմ ձեզ ևս աւելի՛ ու աւելի բազմաւորութիւն, Սէզան ուղում էր շատ բան ասի, բայց ասես թէ նա զժաւարութեամբ էր բառեր գտնում, ինչ որ բան նրան շրփոթում, ինչ որ բան նրան արգելում էր շարունակել խօսակցութիւնը:

Աննկատելիորէն մի բան ծանրացաւ իմ սրտի վրայ, ես սկսեցի մի երկար ու լուռ հայեացքով նայել Սէզային. նայում էի, բայց չգիտէի թէ ինչի մասին էի մտածում: Գեղեցիկ էր Սէզան միշտ. գեղեցիկ աչքան, որ հազիւ թէ կարելի լինէր գտնել մի ուրիշը ևս, որի վրայ գումարւած լինէր այդքան գեղեցկութիւնները միանգամից: Շատ անգամ էի հիացել ևս նրա գեղեցկութեամբ, բայց և այնպէս ոչ մի անգամ նա աչքան չնաշխարհիկ գեղեցկութիւն չէր երևացել ինձ, ինչպէս այս անգամը: Մի ներքին ցաւ, մի անյայտ կսկիծ ոլորւեց բոլեակէս իմ կրծքիս տակ ու ես մնացի նրա ազդեցութիւնը զգալիս: Նայում էի Սէզային, իսկ նա հայեացքը թեքած ինձանից՝ շարունակում էր դեռ թէյի գզալը լցնել ու դատարկել: Ոչինչ չէր կապում, իհարկէ, ինձ ու Սէզային իրար հետ, նա մի թովառն, մի ուրախ աղջիկ էր, մի հասարակ, մի լայնարարի աղջիկ: Մեր ամենասերտ ծօտիկութիւնը սկսւում ու վերջանում էին սովորական հանաքներով և ահա բոլորը:

Ահա բոլորը. բայց և այնպէս զգում էի, որ դարձեալ մի բան կապում էր մեզ իրար հետ. ինձ թւաց, թէ ժամանակի ընթացքում դանդաղորէն հաւաքւած մի բան հիմա կտրւում, հեռանում է ինձանից՝ ես մի բան եմ կորցնում:

Եւ ինչո՞ւ էր եկել լայանելու նա ինձ իր նշանելն ու պսակը. ի՞նչ էր սպասում ինձանից. իր ուրախութիւնն էր արդեօք միամտութեամբ պատմում նա, թէ՞ ուզում էր անպատճառ ցաւեցնել իմ սիրտս: Եւ իրաւ որ ցաւեցրեց նա էլ զժաւարանում էի ևս խօսել. ասես թէ այդ մի երկու խօսքից չետոյ մի բոլորովին տարօրինակ յարաբերութիւն ստեղծւեց իմ ու նրա մէջ, որը թույլ չէր տալիս քիչ առաջ եղած խօսակցութեան տրամադրութեամբ շարունակել: Սէզան միամիտ ու երեխայի չափ անհոգ մի աղջկանից, որը հանաքից դուրս խօսքեր չունէր՝ հիմա իմ դէմ դարձաւ մի լուրջ, մի աւելի ծանրակշիռ անձնաւորութիւն, որին ես պէտք է յարգէի միայն: Այսպէս էի զգում ահա ևս այդ բոլորէն դէպի Սէզան, դրա համար էլ մնացի լուռ՝ նրա դէմ նստած: Ես միմիայն մի ոտքով չատակն էի թակում ու նայում Սէզային. իսկ Սէզան, երևի ինձ չնայելու համար, վերցրել էր բաժակը և խմում էր առանց ընդհատելու:

Մի բոլակ չիշեցի ևս այն բոլոր մտածմունքները, որ ունեցել էի Սէզայի վրայ այն մի տարւայ ծանօթութեան ընթացքում: Յիշեցի, թէ ինչպէս, երբ Սէզան երբեմն-երբեմն իմ դէմ նստած կատակներ էր անում՝ ես տառնակ բոլակներով լուռ նայում էի նրա դէմքին, նրա աննման գեղեցկութեանը, որպիսին լուռական մտքի կատարելութիւնը հազիւ է տւել իր աստուածունիներին: Նայում էի ու վախճանով մտածում. յանկարծ եթէ Սէզային ես ուզեմ, եթէ Սէզան իմ կրնա գառնայ ու երևայ մեր երկրում, իմ ծանօթներին շրջանում, եթէ իրեն վայել շքով զարգարւի նա ու ինձ հետ միասին երևայ որեւէ հանդիսատեղում— քանի՞ քանի աչք պէտք է երանի տայ արդեօք ինձ. ինչպիսի՞ հիացմունքով կգովեն ու կարգեն մեզ իմ բոլոր բարեկամներս ու ծանօթներս. որքան երջանկութիւն կտեսնեմ ես: Սէզան ինձ կսիրէ անպայ-

ման իր ամբողջ սրտով, որպէս չի կարող արքայի աղջիկն ան-
գամ, եթէ ես նրան ուզեմ: Ես ամեն վայրկեան նոր կեանք,
նոր քաղցրութիւն կղզամ՝ քանի մտածեմ, թէ Սէդան իմն է,
քանի որ տեսնեմ նրան իմ կողքիս, իմ գերդաստանիս մէջ:
Նա ինձ կպատկանի ոչ թէ մի՛ օր, մի՛ ամիս կամ տասը
տարի. նա իմը կլինի ամբողջովին, իմը կլինի մինչև վերջ, քանի
որ կապրենք մենք: Սիրտս ուրախութիւնից ուղում էր պայթի
աչդպիսի միջոցին. — չետոյ գեղեցիկ ու չքնաղ որդիներ, չքնաղ
Սէդայի նման. անուշ կանցնի մեր ամբողջ կեանքը, երջան-
կութեան բոլոր կլինի իմ ընտանիքը: Մտածում էի, մտածում
այսպէս ու ժպտում ինձ ու ինձ: Նա հարցնում էր պատ-
ճառը՝ ես իհարկէ ոչինչ չէի պատասխանում: Շատ անգամ
քիչ էր մնում անհամբերութիւնից բոլորը յայտնէի բոպէապէս.
Կօ չէի կասկածում, որ նա ստորակո կգառնար անմիջապէս:
Բայց փոխում էր մտքերս. նա լւացարարի աղջիկ է, կիսա-
կիրթ, ընկերներս իրենց լպիրշ հանաքների շրջանը կառնեն
այդ, կպատմեն ուրիշներին, կկոխոտեն իմ անարատ զգաց-
մունքները. այդ պատմութիւնը կհասնի և իմ մօտիկներին
շրջանը, առաջւայ պատկերացած չքնաղ Սէդան կգառնայ
նրանց աչքում մի գռեհիկ, մի անկիրթ ու հասարակ աղջիկ,
կիմանայ վերջապէս այս բոլորը և ինքը Սէդան ու երբ դը-
րանցից փշուր մի անգամ նրա մանկան պէս բիւրեղեայ սիր-
տը՝ էլ ես ո՞նց կարող կլինեմ նրան մխիթարել: Կլքենք մենք
իրար, կվշտանանք իրար ցաւով, ամբօխի բերանը խցել չենք
կարող ու կգառնանայ մեր կեանքը: Եւ խայթւած այս բո-
լորից, չետ-չետ էին փախչում իմ նախկին մտքերից, ես էլ
տեսնում էի իմ առաջ մի հասարակ, մի լւացարարի աղջիկ
ու ծիծաղելի իմ բոլոր մտքերս: Սրանք, իհարկէ, լուրջ գրա-
ղեցնող մտքեր չէին ինձ համար, այլ հէնց այնպէս, վայրկե-
նական զայիս, վխտում ու անցնում էին իմ մէջ: Եւ այս բո-

լորը նորից, այդ բոպէին, մինչ Սէդան թէլ էր խմում ու ես
նայում էի նրան՝ եկան ու անցան արագ իմ առաջով ու ես
անսայ նրանց, սեպհական մտքերիս այդ մթնած շարանը:

Դուռը զդոյշ զարկեցին:

— Կարելի՛ է, չետ նայեցի բնագործն զարկի հետ ու
արտասանեցի: Ներս մտաւ աղախներ մի լրագիր ու երկու
նամակ ձեռքին և դրաւ կողքիս զրասեղանի վրայ: Ես թեք-
ւեցի նայելու նամակների երեսին ու լսեցի իմ ետեւում.

— Դէ՛, ցտեսութիւն, Եօհաննէս, չեմ խանդարի:

Սէդան արդէն կանգնած էր ու թրքական շարֆի տակ
ժածկելով հարուստ մազերի խուրձն ու թիկունքի մի մասը,
բացեց դուռը:

Սպասեցէք, Սէդա, մի բաժակ էլ...

Բայց Սէդան արդէն ծածկում էր իր ետեւից դուռը և
եւ լսեցի.

— Ցտեսութիւն:

Վրաս առայ արագ վերարկուն — այդ ժամանակ ժածկեց
արդէն միւս դուռը:

Ես դուրս եկայ նրա ետեւից:

— Սպասեցէք, Սէդա, ես ձեզ կճանապարհեմ, ասացի
հեռաւորութեան վրայ:

— Միք անհանգստանայ, կտրեց նա:

Մինչև բակի դուռը հասնելս, Սէդան բաւական հեռա-
ցել էր: Վանդեցի այնտեղ ու մնացի նայելիս:

Նրա քայլերն արագացան: Դէմքի երկու կողմից չետ
հրող օդի հոսանքը յետեւից երկու հատ սիրուն ուռուցիկներ
էր զոյացրել շարֆի մակերևոյթին, որոնք օրօրում էին Սէ-
դայի ուսերի վրայ ու մէկ մեծանում, մէկ փոքրանում նրա
քայլերի հետ: Անկիւնին չհասած մի անգամ չետ նայեց ու
արագ շրջեց: Ես դիտէի որ դարձեալ պէտք է նայի ու ճիշտ

որ երբ հասաւ փողոցի անկեանը՝ մէկ էլ դարձաւ զէպի ինձ, ապա թէ ամբողջ մարմնովը թեքեց ու ծածկեց անկիւնի տան ուղղահայեաց իջնող զծի ետեւը: Գլխարաց, վերադիւն ուսերիս մնացի կանգնած այնտեղ, հայեացքս մնաց մեխած փողոցի ծալքի տան եզրին, որի այն կողմը ծածկել էր Սէ-դան: Այն ուղղահայեաց դիժը երկնք ժամանակ դարձաւ իմ հորիզոնս, մինչև որ յետ դարձայ տուն՝ ինչպէս մի ծանր երազից զարթնած:

IV

Շտապ դուրս եկայ պոստատներից: Երկու աստիճան ցած չիջած, մայթի վրայով հոսող ամբոխի միջից կանգ առաւ մի շահէլ տիկին և երկու հատ սիրուն աչքեր հանդիպեցին ինձ: Մի հեռու ու աղօտ ծանրութիւն ժպտում էր նրանց միջից՝ բայց ես այն մտաբերել չէի կարողանում: Նրա ժպտի հետ լսեցի անունս: Որպէս անսպասելիօրէն մրափից ցնցւած՝ բուռնապէս խռնեցին ու ոլորեցին բոլոր արթնացած մտապատկերներս իմ մէջ. մինչև որ իմ դէմ էլած նորերը չիշեցրին լանկարծ ինձ Սէդային:

Մի տարի էր անցել արդէն այն օրից, երբ Սէդան բերաւ իմ երկու թաշկինակս: Նրանից յետոյ լսել էի, որ ամուսնացել է նա: Մի տարի էր անցել միայն և այդ մի տարում Սէդան այնպէ՛ս էր փոխւել, որ ես դժւարութեամբ հաշտեցի նրան:

Սէդան փոխւած էր ոտից գլուխ: Նրա նախկին թարմ ու աշխոյժով լեցուն գեղեցկութիւնը դարձել էր աչժմ մի հիանալի ու նուրբ գրաւութիւն:

Բաց մեխակազոյն շրջագոյնս պատում էր Սէդային ամբողջովին: Երկու ուսերից կորածն իջնող կարւածքը, որ

հասնում էր կրծոսկրի կիսից էլ ցած՝ ծածկւած էր մարմնագոյն նուրբ ցանցով, որը կորցրել էր իր դոյնը Սէդայի կրծքի վրայ: Երկու կոնտակերով անցնող մի ժապաւէն սեղմ կայցնում էր Սէդայի շրջագոյնս նրա իրանին. ժապաւէնի մէջ տեղը, Սէդայի կրծքին նոյն ժապաւէնից մի վարդածն հանգուց էր տեղադրած, որից վերև ձևացած սիրուն ծալքերը մի ուռուցք էին կազմել՝ Սէդայի հարուստ կուրծքը ամփոփելու: Նրա հերմակ պարանոցի երկու կողմերով իջնում ու իրար էին խառնւում ոսկէ շղթայի ծալքերը, որոնք թաղցնում էին ժապաւէնից ցած երևի Սէդայի փոքրիկ ժամացույցը: Ապա այդ տեղից կողք կողքի, խիտ շարքերով իջնող շրջագոյնս ծալքերը մի անգամ ևս խտանալով ծնկների բարձրութեամբ շրջապատող երկրորդ ժապաւէնի տակ՝ ազատ ու բազմածն փրուում էին ներքև:

Ես ցած իջայ աստիճաններից, երկու ձեռքով բռնեցի նրա զոյգ ձեռները և մի քանի բոպէ շարունակ նայում էիք իրար ու ծիծաղում:

— Դուք չէի՞ք սպասում Եօհաննէս, չէ՞:

— Բոլորովին, Սէդա, բոլորովին չէի սպասում: Պատմեցէք, ինչպէս էք, զո՞հ էք ամուսնական կեանքից:

Սէդան շարունակ ծիծաղում էր ու ծիծաղում:

— Շատ շնորհակալ եմ. դուք, ասես թէ բոլորովին չէք փոխւել, դարձեալ նոյն Եօհաննէսն էք: Տեսնում էք, ինձ չէք էլ չիշում, իսկ ես ձեզ չեմ մոռացել:

— Ձէ՛, սխալւում էք Սէդա, թէ ես մոռացել եմ ձեզ, — անցնենք այսպէս, մենք անցանք միւս մայթը:

— Գիտէ՞ք Սէդա, չիշողութիւններ կան, որոնք դժւար են մոռացւում, որոնք մշտական պտտւում են մարդու մարմնի մէջ և նա սիրում է դրանց, ինչպէս իր հարազատներին: Ես շատ անգամ եմ մտաբերել ձեզ, ու շատ անգամ ցանկացել մի

անդամ ևս տեսնել: Դուք այնպիսի լաւ ու գուրգուրող չի-
շողութիւններ էք թողել իմ մէջ, որ ես ամեն նրանց չիշելիս
մի առանձին երանութիւն ու բաւականութիւն եմ զգացել
Ուրիշ ի՞նչպէս էք, պատմեցէք Սէդա: Ախր քանի՜ ժամանակ
է չենք տեսել: Սէդան դարձեալ ծիծաղում էր ու ծիծաղում:

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ, Եօհաննէս. ես հանաք եմ
անում. զիտեմ որ ինձ չիշելիս կլինէիք: Անչա՛փ ուրախ եմ,
որ դուք դեռ նոյն Եօհաննէսն էք մնացել: Ես երբէք չէի
սպասում, որ ձեզ մէկ էլ կպատահեմ. որքա՛ն ուրախ եմ, եթէ
զիտենաք Եօհաննէս: Չգիտեմ ինչո՞ւ ինձ թւում էր, թէ իմ
բոլոր ծանօթներս հիմա պէտք է փոխւած լինէին և շատ ու-
րախ եմ, որ հանդիպում եմ ձեզ դարձեալ առաջ աջ նման:

— Իսկ դո՛ւք, Սէդա բաւական փոխւել էք: Ես իսկի չէի
երեւակայում, որ դուք պէտք է այդպէս դառնայիք:

— Այսինքն ամուսնանալուց չեաո՞յ:

Մենք երկուսով ծիծաղեցինք:

Չէ՛, բնդհանրապէս շատ էք փոխւել: Եւ այս գուցէ ինձ
համար աւելի նկատելի է, քան ձեզ՝ նրա համար, որ դուք
ամեն օր էք տեսել ձեր քիչ-քիչ փոխւելը, իսկ ես միանգամից
եմ տեսնում այժմ ձեր ամբողջ մի տարւայ փոփոխութիւնը:

— Հա՛, ասում են, որ փոխւել եմ:

— Շատ, անասելի շատ էք փոխւել Սէդա: Այն կայտա՛ռ,
այն թռչա՛ռ Սէդան, և հիմա դո՛ւք, արդէն մի լուրջ տիկին
չիշո՞ւմ էք, թէ որքա՛ն զեղեցիկ էիք, Սէդա:

— Լա՛ւ Եօհաննէս, լա՛ւ, թողէք ձեր հին հանաքները:

— Ինչո՞ւ հանաք Սէդա, հիմա էլ, կասեմ, որ ձեր աչքերի
զեղեցկութիւնը ես դեռ կնոյ վրայ չեմ տեսել: Յիշում է՞ք
մեր զրոյցները, մեր ծանօթանալը. մտներդ է՞, թէ ո՞նց ծա-
նօթացանք մենք Սէդա: Ա՛հ, ինչքա՛ն լաւ էին, ինչքա՛ն ան-
մեղ այն բոլորը, ո՞վ կմտածէր, թէ վերջն այսպէս է լինելու...

Շատ ուրախ եմ, շատ, որ դուք լաւ էք Սէդա:

— Եւ հիմա ասում էք, որ շատ եմ փոխւել, հա՛, Եօ-
հաննէս: Սէդայի ղէմքը կամաց կամաց լրջացաւ ու նա հան-
դարտ քալերի հետ, ասես առանց չեա մնալու, հետեւում էր
ինչ որ մտքերի:

— Գիտէ՞ք ինչ, Սէդա. չգիտեմ, գուցէ ինձ այսպէս է
թւում միայն նրա համար, որ ես չեմ սպասել երբէք, թէ
այն Սէդան պէտք է մի օր փոխւի: Գուցէ սրա՛ համար էլ
ինձ տարօրինակ է թւում: Բայց և այնպէս, կասես թէ մի
բան ինձ ափսոսեցնում է, թէ ինչո՞ւ դուք այդպէս փոխւել
էք: Կասես թէ դուք պէտք է միշտ էլ մնայիք այնպէս, ինչ-
պէս որ կայիք:

Սէդան ուշադրութեամբ լսում էր իմ ամեն մի խօսքս
իսկ ես շատախօս էի դարձել ու շարունակ խօսում էի ու
խօսում:

— Այո՛, ես էլ զիտեմ, որ շատ եմ փոխւել Եօհաննէս,
թէ և երբէք չեմ ուզեցել այդ:

— Արդէն տան ու ընտանիքի տէր էք դարձել դուք,
շատ էք մտածում երեւի զրանց համար և իհարկէ իզուր:

— Երեւակայեցէք, որ չէ՛, ես շատ քիչ եմ մտածում այդ
բոլորի համար, շատ երկրորդական տեղ տալիս նրանց. բայց
էլի չի լինում, թէ ինչո՞ւ, ես էլ չգիտեմ...

— Գո՛հ էք ամուսնական կեանքից: Յիշում էք, որ դեռ
այն ժամանակ դուք շարունակ նրանից էիք խօսում:

— Չէ՛, առանձնապէս գո՛հ չեմ. և սա ոչ թէ նրա հա-
մար, որ այն ժամանակ այլ տեսակ էի երեւակայում ու չե-
տոյ այլ կերպ երեւաց նա. չէ՛, հիշտն ասած, նա դարձեալ
նոյն տեսակ է ինձ համար, ինչպէս այն ժամանակ էի մտա-
ծում. դարձեալ ես նրան լաւ ու գեղեցիկ կեանք եմ համա-
րում: Ես կարող էի այդ կեանքով լի ու լի գո՛հ լինել զիտէք,

բայց մասնաւորապէս իմ կեանքից՝ զո՞հ չեմ, որովհետեւ... Էհ, ինչ ասեմ... Նո՛ւ, ուղղակի պատահում է, որ եթէ ամեն ինչ թէկուզ անում էլ են ուղածիւր պէս, բայց և այնպէս միշտ մի բան անախորժ է, միշտ մի բան սրտովդ չի. մի խօսքով ինքդ էլ չգիտես, ինքդ էլ չես հասկանում, թէ ինչո՞ւ:

— Իսկ ձեր ամուսնունց... — ներեցէք, իսկապէս, Սէդա ես շատ հեռու գնացի, այս բոլորը, կարծում եմ, աւելորդ են:

— Ձէ՛, ինչո՞ւ Եօհաննէս, բանի որ ես ձեզ ուրախութեամբ եմ պատմում: Այնպէ՛ս, ինչպէ՛ս ես կուզենայի, ճիշտն ասած, չէ՛. թէ և զժգոհ լինելու էլ ոչինչ առիթ չունեմ: Նա իբրեւ մարդ, բաւականին լաւ մարդ է, նոյնիսկ ազնիւ: Նա պատրաստ է երեսայի պէս լսել ու ծառայել ինձ: Կկատարի ինչ որ ուզեմ, բայց մի՞թէ սրանք բաւական են լաւ ամուսին լինելու համար:

Շատ անգամ հէնց այն, որ զիտեմ, թէ նա ամեն իմ ուղեցածս պէտք է անպատճառ կատարի՝ զգեցնում ու կատաղեցնում է ինձ և ես էլ չեմ ասում այն, ինչ որ ուզում եմ: Գուցէ իբրեւ ամուսին էլ, նա ուրիշների համար պաշտելի լինէր. բայց ինձ... մի խօսքով համարեա ես ոչինչ վատ չգտնելով նրա մէջ՝ էլի մի տեսակ սառն է անցնում մեր կեանքը, այնպէս չէ, ինչպէս որ ես կուզենայի:

Դառնանք այստեղից, հեռանում ենք, ես լուռ շրջեցի Սէդայի հետ ու նա շարունակեց.

— Ես նրան կարող եմ յարգել, բայց սիրել — թէ և չի էլ կարելի ասել, թէ չեմ սիրում, օրինակ երբ մտածում եմ, թէ նրան մի բան կարող է պատահել, ես լուրջ անհանգրստանում եմ նրա համար — բայց և այնպէս չի էլ կարելի ասել, թէ ես նրան բուռն սիրում եմ:

Սենք քայլում էինք իրար հետ: Սէդան արդէն վերջացրել էր իր խօսակցութիւնը և մենք անցնում էինք լուռ: Նր-

բէք չէի կարող սպասել, թէ այն առաջւայ անհող, մտածմունքին խորթ Սէդան կարող էր այսպիսի մի լուրջ ու խոհուն, մի խելացի ու կշռադատող կին դառնալ: Նա հիմնովին էր փոխւել. իմ առաջւայ ասածներս, նրա միայն արտաքին փոփոխութեանն էր վերաբերում, բայց հիմա նրա մի բանի նախադասութիւնից չեաոյ տեսնում էի և նրա հողու մէջ կատարւած անագին փոփոխութիւնը: Եւ մի բոպէ կեանքն ինձ պատկերացաւ իբրեւ մի վերին աստիճանի տոկուն խոհականութեան ու սառը դատողութեան մարմնացում, որը ամեն տեսակ անհողների մօտով անցնելիս անգամ իր տեսքով զինաթափ է անում նրանց, և վա՛յ նրանց, որոնք այդ դէմքի մէջ սարսափ ու դաժանութիւն են տեսնում, որովհետեւ այդ դրոշմը մնում է այնուհետեւ էլ երբէք անջնջելի: Նա, որ համբերութիւն չունէր մտածած մի խօսքը պահել իր մէջ մինչև երկրորդն էլ մտածէր, նա որ 19 տարի հէնց այդպէս էլ եղել էր, ինչպէս մի անհող թուչուն, ու էս մի հատիկ տարւայ մէջ այդպէս փոխւել՝ արդեօք չէ՞ր կարելի ասել, որ կեանքի նոյն սառը պատկերն էր նրան էլ վարակել իր սառը խոհականութեամբ: Ես մտածում էի նրա կողքին քայլելիս, մտածում այսպէս և ասեա թէ ուզում էի խղճով նրան, կարեկցել նրան, որ այդպէս թույլ է նա, որ այդպէս խիստ է վերցրել մի տարւայ մէջ կեանքի տղաւորութիւնը: Բայց բոպէս պէս ուժեղ զգացի մէկ էլ նրան իմ դէմ: Սխալ եմ, ասացի, կեանքը նրան չէ վրատեցրել ու լքել. նա չի էլ զանդատում նրանից, այլ սիրում: Նա այնպէս պարզ կարողանում է նախել իր ու ուրիշի կեանքի վրայ, քննադատել ու գնահատել այն: Եւ նորից հաշտութեան եկաւ՝ իմ մէջ բաժանւած երկուութիւնը: Սէդան զեղեցիկ էր ու անարատ առաջ, ինչպէս հրեշտակ, նա միամիտ էր ու անհող, ինչպէս երեսայ և սրանց համար ամեն ոք սիրում էր նրան: Նոյն Սէդան զեղեցիկ է և

հիմա իր խոհուն ու զրաւիչ դէմքով, իր լուրջ ու խելացի մտածմունքով և դարձեալ ամեն ոք կսիրի նոյն Սէդային, նրա կենքով լի աչքերի, նրա յստակ ու բիւրեղեայ վշտի համար, որի անուէր ինքն էլ չգիտէ: Եւ այսպիսով զայիս, նորից հաշտութեամբ միանում էին իմ մտքիս մէջ երկուսի բաժանում Սէդաները և ես նրան հիացմունքով տեսնում էի իմ կողքիս:

Սյս մտածմունքները մի անգուսպ հիացմունք առաջացրին իմ մէջ դէպի Սէդան և ես ուղեցի չափազանց, չափազանց մօտիկ լինել նրան, թոյլ չտալ, որ նա տխրի, որ նա մտածի անուրախ մտքերի վրայ: Ես ուղեցի, ասես թէ հանեմ իմ սրտից այն բոլոր տաք ու գուրգուրանք բերող զգացմունքներս, ինչ որ ունէի, ինչ որ այդ բոպէին լցնում էին իմ ներսի աշխարհը ու նրանցով պատեմ, նրանցով զգւեմ Սէդայի վիշտը...

— Մի՞թէ ես իրաւ այնքան փոխւել եմ, Եօհաննէս: Նայեց նա ինձ մի վրատ հայեացքով և ընդհատեց իմ մտորումներս:

— Գիտէ՞ք ինչ, Սէդա. մենակ փոխւելը չի: Ինձ մի բոլորովին այլ տեսակ է թւում: Թւում է, թէ ձեր փոխւելուց զատ, ուրիշ շատ բան էլ է փոխւել: Ես այս բոպէիս մտածում եմ օրինակ, թէ ժամանակն էլ է փոխւել: Թէ ես ձեզ տեսել եմ ո՛չ թէ մէկ էլ սրանից մի տարի առաջ, այլ աւելի՛, անհամեմատ երկար ժամանակ առաջ. ասես թէ, քսան, երեսուն, չիտուն տարի առաջ եմ տեսել ձեզ մէկ էլ ու այդպիսի երկար ժամանակից չետոյ, նորից պատահում եմ այսօր ու աշխատում չիշել ձեզ հիմա ու առաջ. բայց կամ առաջւայ պատկերն եմ մոռանում, կամ հիմիկւանը: Երկուսը միասին իրար հետ, ասես, մտքիս մէջ չեն տեղաւորւում, կամ ես չեմ կարողանում տեղաւորել: Դուք չէ՞ք չիշում Սէդա երեւի ձեր

առաջւայ պատկերը: Ունէ՞ք դուք ձեր այն ժամանակւայ նրկարը...

Սյս բոլոր միջոցին Սէդան քայլում էր լուռ, հայեացքը իր ոտքերի առաջը նետած և յանկարծ, ասես թէ մեծ ոյժով նա կարողացաւ կարւել իրեն պաշարող մաքերից և հայեացքը ինձ ուղղելով՝ կանգ առաւ ու մեկնեց ձեռքը.

— Առ այժմ ցտեսութիւն Եօհաննէս, ես ուշանում եմ:

— Դուք ուր, Սէդա:

— Ամուսնուս քրոջ անւանակոչութիւնն է այսօր. ժամը վեցին պէտք է այնտեղ լինէի, իսկ հիմա տեսէ՛ք, — նա ձախ ձեռքով սղմեց կուրծքը ու աչով դուրս հանեց այնտեղից հաստ շղթայի ծայրին կպած փոքրիկ ոսկեայ ժամացոյցը, չետոյ միայն այդ մի ձեռքով բանալով՝ շրջեց իր թաթի մէջ բաց ժամացոյցը և բռնեց իմ հայեացքիս դէմ — արդէն 25 բոպէ անց է:

— Անցնենք մի քանի բոպէ ևս, Սէդա:

— Ձէ՛, Եօհաննէս, կարող են ինձ բնդ առաջ դալ հանդիպելու, մոռաւանդ որ շատ մօտ ենք. և վերջապէս չէ՞ որ այդ մի քանի բոպէն էլ կանցնի շուտով:

— Սյն ժամանակ ես երեկոյեան կգամ ձեզ ճանապարհելու:

— Ամուսնուս հե՞տ, ծիծաղեց նա:

— Ուրեմն մէկ էլ ե՞րբ կտեսնւենք մենք:

— Երբ կհանդիպինք մէկ էլ, այսօրւայ նման:

— Իսկ ձեր հասցէ՞ն Սէդա:

— Միանգամայն անյարմար է իմ հասցէս:

— Ես գոնէ կգրէի ձեզ երբեմն, երբեմն:

— Ուրախութեամբ կնդունէի ձեր նամակները Եօհաննէս, բայց ես, ո՛չ մի առանձին նամակ չեմ ստանում: Չկարծէք թէ չեմ կարող, կամ ամուսինս է արգելում. չէ, ես կա-

րող եմ ստանալ, եթէ ուզենամ. նա չի՛ էլ հարցնի զրա մասին. բայց ես չեմ ուզում, ուղղ-դակի չեմ ուզում ստանալ, թէև ոչինչ էլ չկայ: Կուգէ՛ք, ես ձեզ կասեմ հասցէս, բայց կխնդրէի միայն, որ չգրէք:

— Խնդրեմ, խնդրեմ Սէդա, եթէ այդպէս է, ինքս էլ չէի ցանկանալ գրել: Ուրեմն մենք էլ չե՞նք տեսնուի սրանից յետոյ, հա՛:

— Ես ոչինչ ասել չեմ կարող յարգելի Եօհաննէս, միայն թէ ինչո՞ւ չէ, դուք հօ դեռ երկար պէտք է մնաք այստեղ. տեսնում էք, որ այսօր էլ պատահեցինք:

— Վերցրէ՛ք այն ժամանակ գոնէ իմ հասցէս, կգրէք երբեմն երբեմն Սէդա:

Ես մեկնեցի նրան այցտոմսս, իսկ նա ժպտալով իր ձեռքը՝

— Բայց միւսնոյն չէ՞ Եօհաննէս, երբ դուք չէ՛ք կարողանալու պատասխանել՝ ի՞նչ նշանակութիւն ունի իմ մի նամակս:

Նա բռնեց այցտոմսիս միւս ծայրից ու տոմսը մնաց երկուսիս ձեռքին:

— Տէ՛ք, յամենայն դէպս, ասաց մէկ էլ Սէդան ու անսպասելի խլեց. բացեց նա իր ձեռքի քսակը, բութ ու ցուցամատով խոր տեղաւորեց նրա մէջ տոմսը ու սուր չխկոցով փակեց:

Իմ ձեռքս դեռ մի փայրկեան մնաց մեկնած:

— Անցնենք ուրեմն, ես ձեզ կուղիկցեմ մինչև ձեր տալի տունը:

— Կխնդրէի, որ չէ՛, Եօհաննէս, շատ շնորհակալ եմ, նա շատ մօտ է և վերջապէս կարծում եմ դուք էլ չէիք ցանկանալ, որ որևէ մէկը մեզ միասին տեսնէր:

Ես սղմեցի Սէդայի ձեռքը անծայն, որովհետև աւելի շուտ տարւած էի մտքերովս, քան թէ ինձ շրջապատող իրականութեամբ:

— Յտեսութիւն:

— Յտեսութիւն:

Մի երկու քաջ արած՝ Սէդան նորից չեա նայեց ժպտալով. ես դեռ կանգնած էի տեղս:

— Մնաք բարով, զլխի շարժումով նորից դիմեց նա ինձ:

— Գնաք բարով, նոյնպիսի շարժումով պատասխանեցի ես, գրեցէ՛ք Սէդա...

Սէդան այլևս չեա չնայեց: Խռնուող ամբոխի միջով մի քանի անգամ նորից ու նորից տեսալ Սէդայի մեխակագոյն դրէստը, որ ամեն անգամին նրա մի աւելի փոքրիկ մասն էր երևում՝ մինչև որ բոլոր անցուղարձողները դարձան միապաղաղ, սովորական, ինչպէս միշտ, ինչպէս ամեն տեղ: Ես շրջեցի երեսս ու սկսեցի քայլել հակառակ կողմը. բայց մի քանի քայլից չեալ նորից չեա դարձալ ու արագացրած քայլերով դնացի Սէդայի անցած ուղղութեամբ: Այդպէս հասալ փողոցի ծայրը, կանգ առալ մի փոքր նրան կտրող փողոցի անկիւնում ու նորից վերադարձալ ծանր ու մտախօհ քայլերով:

Մի երկու ժամից վերադարձալ տուն, բայց թողի թէյս սեղանի վրալ ու նորից դուրս եկալ: Ժամը տասնմէկից անց էր, որ ես տուն դարձալ և իսկոյն պառկեցի:

V

Եօհաննէսից բաժանւելուց քիչ չեալ Սէդան անցաւ փողոցի միւս կողմը և մտաւ սպիտակ տան բաց դռներից մէկով: Երկար սանդուղքներով նա մի քանի պտոյտ արաւ. կանգնեց մէկ էլ նրա կիսում, աչ կողմի մի դռն առաջ ու ձեռքը տարաւ դէպի զանգի կոնակը: Քիչ էր մնում սղմէր այն, որ մէկ էլ չիշեց՝ թէ զանդը ելքարական չպէտք էլի-

նէր: Սէզան կանգնեցրեց ձեռքը իր կասկածի հետ ու նայեց վերև—համարը 13 էր, 15 պէտք է լինէր:

— Ահ, սա չէ, խուլ արտասանեց նա ու շարունակեց բարձրանալ. մի պտուղից չետոյ հասաւ դռանը:

Ջանգի ծախնի հետ վաղող քայլեր մօտեցան, ու ամհամբեր բաց արաւ դուռը մի տասը տարեկան զոդարիկ հագնւած աղջիկ:

Սիլւան հազել էր սրճագոյն, դպրոցական տարագով իր շրջադրեստը, որի եզրերը հաղիւ էին հասնում նրա հաստ սրունքներին: Փոքր ինչ մուգ գոյնի զոգնոցը զեղեցիկ պատում էր նրա կուրծքն ու առաջը, իսկ զոգնոցի մէջ տեղից բաժանող կապիչների երկու ծալքերն էլ՝ նոյնածե հանգուցւած էին Սիլւայի մէջքին, որոնք մի մի հաւասար օղակ թողնելով հանգուցի երկու կողմերում՝ ցած էին իջնում անհասար ծալքերով: Ամբողջ զոգնոցի շրջերէրը խնամքով ծալքաւորած էր, որը աւելի սիրուն էր դարձնում այն Սիլւայի վրայ: Նրա մաքուր սանրւած գլուխը բաժանւած էր երկնդի և ամեն կողմը մի մի կարճ, բայց հաստ հիւս էր թողնում զէպի ցած: Հիւսերի միջից սկսւած ու ծալքերում աւելացած էին մի մի կապույտ ժապաւէն. իսկ երկու հիւսերը—ծալքերին մօտ—մի շատ բարակ երիզով միշտ միևնոյն հեռաւորութեան վրայ էին պահւում նրա թիկունքին: Գլխին, երկու հիւսերի բաժանման հիմքում զրւած էր մի հաստ հրագոյն ժապաւիսէ, հանգուց, որը նրա օտքերը սեղմ պատող դուլպաների և թէթե, փնջերես կօշիկների հետ ամբողջացնում էր սիրուն Սիլւային իր տօնական հարստութեամբ:

Նա միայն սուր ծախով բացականչեց.

— Սէզա տեօտեան—ու նրա մի ձեռքը իր երկու թաթերի մէջ առած, ինքը կուչ եկած ու չետ ու չետ, իսկ Սէզային համարեա ուժով՝ քաշեց հաշտի ամբողջ երկարութեամբը ու բարձրածայն յայտնեց մօրը:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, տեօտեան, տեօտեան, Սէզա տեօտեան:

Ներսը բաւական հիւրեր կային արդէն: Նրանց բոլորի ուշադրութիւնը մի րոպէ զէպի Սիլւայի բացած դռան կողմը դարձաւ: Ղռուարով չետ գնաց մի աթոռ ու զէպի դուռը եկաւ տիկին Սիլւան, Սիլւայի մայրը և համբուրեց դռան առաջ Սէզայի հետ երկու անգամ: Սիլւան չետ վաղեց այն ժամանակ հաշտով՝ տան դուռը փակելու, իսկ տիկին Սիլւան Սէզայի ձեռքից բռնած մօտեցաւ հաւաքւած հիւրերին և ներկայացրեց:

— Ծանօթացէք պարոններ, ովքեր ծանօթ չէք, եղբորս կիներ, տիկին Սէզան:

Սէզան զրանցից մի քանիսի հետ էլ համբուրեց, մնացածներին ձեռք տաւ:

— Հապա ուր է ձեր ամուսինը տիկին, ի՞նչպէս կարելի է տղամարդկանց մենակ թողնել. տեսէք իմ կնոջնս, ասես կողքիցս կպած լինի. ուր գնաց, չի թողնի, որ իրենից երկու քայլ կամ առաջ կամ չետ ընկնեմ—ասաց Եօսիֆ Արտեմիչը, որին բոլորն էլ ճանաչում էին այնտեղ:

— Մի՞թէ Սէզան չի՛ պնդի, որ տղամարդկանց աւելի պէտք է հսկել, քան թէ կանանց, խօսեց Եօսիֆ Արտեմիչի կիներ, տիկին Լիզան:

— Ի համարիէ, ես էլ հէնց զրա համար եմ հարցնում, որ տիկինը պնդի քո ասածը և միւս անգամ ախպիսի սխալ չանի:

Այդ միջոցին սեղանի միւս ծալքին խօսակցութիւնը այն աստիճան բարձրացաւ, որ միւսներն էլ տկամայ լսեցին նրանց վէճը, թէև զբաղւած էին այլ խօսակցութեամբ: Վէճը լրագրութիւնը բռնած մի դատաւարութեան վրայ էր: Ամուսինը սպանել էր իր կնոջը, որին հայրենիք ուղևորելուց չետոյ պատահօրէն հանդիպել էր մի անձանօթ տան:

Վիճողները տաք կերպով երկու իրար հակառակ ենթադրութիւն էին պաշտպանում. մի մասը պնդում և հաւատացած էր, որ կարգարացնեն անպատճառ, որովհետեւ դա արւած է պատւի վիրաւորանքը, բարոյականութեան զիպած կեղտը սրբելու և օրէնքը, որ նոյն հիմքերի վրայ է հիմնւած, կպաշտպանէ նրան. միւս մասը, որին համաձայն էին և տիկիները՝ զուրկ էր համարում այդպիսի հիմքերից այն օրէնքը, որը մարդու պատիւը պաշտպանելու համար, նոյն մարդուն սպանելու արդարացումը կտայ: Բայց քիչ յետոյ, առանց որեւէ կողմ վճռելու այդ հարցը, խօսակցութիւնն անցաւ այլ նիւթերի. թէյը առիթ տւաւ քաղցրաւէիների մասին դատելու, յետոյ սրա համար զիմեցին օրիորդի կարծիքին, ապա ամեն մէկը սկսեց պատմել իր շրջանի նորութիւններէր և վերջ ի վերջոյ ամբողջ խօսակցութիւնը համերաշխու տեւուն բնաւորութիւն ստացաւ թղթախաղի վրայ:

— Պարոններ, դարձեալ ո՞ւմ համար թէյ ամեն, բարի եղէք առանց քաշելու չափանել, հարցրեց տանտիկինը:

— Որովհետեւ ամենից բարին նախ դ՛ուք եղաք Սլիա, որ յիշեցրէք, զրա համար էլ երկրորդը ես կլինեմ՝ մի բաժակ ևս խնդրելու, ասաց Եօսիֆ Արտեմիչը մի զգալ քաղցրաւէնի բարձրացնելով:

— Է՛լ ում, պարոններ, ծայն հանեցէք, կրկնեց տիկին Սլիան, մօտ քաշելով Եօսիֆ Արտեմիչի բաժակը:

— Մէկ էլ տիկին Սէդային, ի հարկէ, աւելացրեց Եօսիֆ Արտեմիչը:

— Սէդային ես գիտեմ, այս բոլէիս:

— Ձէ՛ Սլիա, թողէք դեռ, եթէ ես ուզենամ, յետոյ կխմեմ, պատասխանեց Սէդան իր փոխարէն:

— Մէկն էլ օրիորդի համար, տիկին, օրիորդի, շտապեց Եօսիֆ Արտեմիչը:

— Ո՛չ, ո՛չ, թաղցրեց իսկոյն իր բաժակը օրիորդ Լիւսիան շիկնելով: Ես շատ շնորհակալ եմ, մեր տանն էլ դիտեն, որ ես ոչ աւել, ոչ պակաս խմում եմ միշտ միմիայն մի բաժակ. դեռ շատ անգամ նոյն իսկ, այ, հազիւ այսքան, մատով ցոյց տւաւ բաժակի փորին օրիորդը, զլուր թէքելով:

— Ուրեմն էդ եղաւ ո՛չ պակաս օրիորդ, այ, այ, այ, խմեցէք, թէ չէ ծեղ հետ չեմ պարի այսօր:

— Այո՛, ես ծեղ հետ կպարեմ Եօսիֆ Արտեմիչ, ծիծաղեց օրիորդը:

Եօսիֆ Արտեմիչն էլ թէյը պրծաւ: Բաժակները հաւաքեցին ու տիկին Սլիան սեղանի սփռոցը փոխեց: Հիւրերին հրաւիրեց այժմ նա դահլիճ, մինչև որ ինքը սեղանը պատրաստի:

Եօսիֆ Արտեմիչը ամենից առաջ օրիորդ Լիւսիային երկու կռներից բռնած տարաւ դահլիճ ու նստեցրեց դաշնամուրի առաջ:

— Իսկ մօմերը, ես այս բոլէիս, ասաց նա ու զրպանից հանեց լուցքին:

Օրիորդը վարժ փորձեց մի քանի անգամ իր տասը մատներով դաշնամուրի բոլոր աչքերը: Եօսիֆ Արտեմիչը, երբ բոլորին արդէն դահլիճ էր բերել, վերջն էլ տիկին Սլիային ու դեռ օրիորդը «չգիտէր թէ ինչ սկսի»՝ առաւ նա Սլիային իր հաստ կռների մէջ ու այդպէս մօտեցաւ օրիորդին: Օրիորդը մի քանիբորդ անգամն էր հաւատացնում նրանց, թէ «ճիշտն ասած ինքն էլ չգիտէ՝ ի՞նչ սկսէ»:

— Առանց մտածելու, առանց մտածելու օրիորդ, սկսեցէք ու ինքն իրան դուրս կգայ. այ, այսպէս. տա՛ տա՛, տա՛ տա՛, տա՛ տա՛, տա՛ տա՛, տա՛ տա՛... ու Եօսիֆ Արտեմիչը բերանով սկսեց վա՛յը և կոկ ու արագ պտոյտներ արաւ տիկին Սլիայի հետ:

Ծիծաղը թնդաց չորս կողմին, օրիորդը սկսեց ուշի ուշով հետևել մէկ աշ, մէկ ձախ մասներին, իսկ Եօսիֆ Արտեմիւնը արդէն շրջանը բոլորելիս տեղը բաց թողեց տիկին Ալիային:

— Հիմա կարող էք գնալ, Ալիա: Իսկ դուք, դարձաւ նա միւս կողմը հաւաքւածներին, կանգնեցէք այդպէս կարողով, որ ես բոլորիդ հետ էլ մէկ, մէկ պարեմ. տեսնում էք, որ ձեր ամուսինները այնտեղ խիտա դրազւած են, իսկ տիկին Ալիան գոնէ մի հատ երիտասարդ չի հրաւիրել, որը թէ օրիորդին երկրորդ բաժակը խմեցներ և թէ ձեզ դադարեցներ ու Եօսիֆ Արտեմիւնը հիմա մենակ պիտի անէ այդ բոլորը:

Օրիորդը իր անունը լսելիս մէկ ուղեց ընդհատի, մէկ էլ ժպտալով, շարունակեց վալ'սը:

Եօսիֆ Արտեմիւնը մօտեցաւ տիկին Սօֆիային, որը աւելի շուտ իր մէջքը դրաւ Եօսիֆ Արտեմիւնի ձեռքին, քան թէ Եօսիֆ Արտեմիւնը իր ձեռք նրա մէջքին: Շրջանը լրանալիս նրան էլ թողեց:

— Աւելին իզուր էք սպասում տիկին, աւելացրեց նա: Երրորդ հերթին իր կնոջը բռնեց:

Զօրօրդը հերթի էր սպասում, որովհետեւ անմիջապէս ինքը մօտեցաւ: Այսպէս բոլորի հետ ու բոլորի համար պարեց Եօսիֆ Արտեմիւնը, որը մի կենսուրախ, քառասունին մօտ տղամարդ էր, առնական զէմքով, ձայնի հրամայական տոնով և առողջ ու լի կազմաճքով: Վերջը մօտեցաւ նա Սէդային, որը նստած էր դահլիճի մի անկիւնում:

— Իսկ ձեզ հետ, տիկին Սէդա, երկու շրջան կանեմ. մէկը՝ ձեր անչափ բարի լինելու համար, որ Լիդայի պէս չէք պատժում ձեր ամուսնուն, մէկն էլ՝ այդ տխրութեան համար, որ այդքան մտածում էք, թէ ինչու այսքան ուշացաւ նա: Սէդան նրա հանաքին լուրջ պտտաւրանելուց չե-

տոյ՝ հանդարտ ազատեց իր ձեռքը Եօսիֆ Արտեմիւնի ձեռքից: Եօսիֆ Արտեմիւնը առանց պնդելու, արագ չեւ դառնալիս տեսաւ ու բռնեց փոքրիկ Սիլւային:

— Ե՛կ, ուրեմն, քեզ հետ էլ, սիրունիկս: Եւ մինչ Սիլւան աշխատում էր մտաբերել, թէ որ ոտից պէտք է սկսի և քանի համրանքով՝ Եօսիֆ Արտեմիւնը շարժեց և Սիլւային աւելի շուտ օդի մէջ պտտեցնելով, քան չատակին, որին միայն մի քանի անգամ զիպաւ նրա ոտքերը՝ ցած թողեց և երկու ամիսի մէջ սղմելով նրա գեղեցիկ դուխր, պինդ համբուրեց բութ մասների մէջ աղատ մնացած հակառակ:

— Օ՛հ, պարոններ յոգնեցի, ասաց նա և ուղեւորեց դէպի դիմացի աթոռ, բայց այդ ժամանակ դաշնամուրի ձայնի խառնելու հետ՝ Եօսիֆ Արտեմիւնը լիշեց և արագ չեւ դարձաւ:

— Ա՛հ, ես խոստացայ ձեզ հետ էլ պարել օրիորդ, քիչ էր մնում մոռանալի, եկէք խոստումս կատարեմ:

Օրիորդը, թէև մի քանի անգամ ներողամտօրէն պրնդեց, թէ «չի հարկաւոր», թէ Եօսիֆ Արտեմիւնը յոգնած է, բայց և այնպէս, երբ մօտեցաւ նրան Եօսիֆ Արտեմիւնը, նա սխեց համաջափ ու թեթեւ պտոյտներ անել, կարծես, աշխատելով ցոյց տալ, որ ինքը ամենից լաւ է պարում, թէև ասում էր, որ «շատ քիչ է պարում»: Այդ բոլոր ժամանակ Սիլւան աշխատում էր մի քանի դուրս բերի դաշնամուրի վրայ, որովհետեւ ուրիշ ածող չկար, իսկ Եօսիֆ Արտեմիւնը առանց ուշադրութիւն դարձնելու, ամեն անգամ աշ ոտքի դարկի հետ անբալտի, երգում էր վալ'սը բերանով և շարժւում, իսկ նրա չորս կողմը տիկիները ու օրիորդը կռնների մէջ ծիծաղից քիչ էր մնում ընկնելին:

Տիկին Ալիան մի քանի անգամ սեղանատնից դահլիճ մտաւ և ամեն անգամին էլ նրա աչքից խոյս չտաւ առանձ-

նացած Սէդան, որին շարունակ մօտենում էր նա նոր ու նոր հարցումներով:

Մնացած բոլոր հիւրերն էլ արդէն եկել էին: Հաւաքոյթի կենդրոնը դարձեալ Եօսիֆ Արաւելին էր իր հանաքներով ու սրախօսութիւններով:

— Գուցէ կուզես հանդստանալ, Սէդա, նորից մօտեցաւ տիկին Ալիան—եկ գնանք ննջարանս, պառկիր մի քիչ իմ մահճակալիս, կանցնի այդ բոլորը:

Սէդան հանութեամբ վեր կացաւ տեղից, ասես ուրախացած այդ առաջարկով, որ ինքն էլ չէր չիշել ու Ալիայի հետ միասին անցան կողքի մութ սենեակով և մտան ննջարանը: Ալիան լուսաւորեց համեստ, բայց պերճ զարդարած սենեակը: Այնտեղ կողք կողքի դրած էին շատ խնամքով ուղղած երկու մահճակալ: Մահճակալները սեղմ ծածկում էին երկու բաց վարդադոյն վերմակներ, որոնց ամբողջ ուռուցիկ հարթութիւնը ծածկւած էր քնքոյշ խաւի ալիքներով: Նրանցից ամեն մէկի վրայ էլ դրած էին երկուական բարձեր, որոնք չափազանց վառածքից, ասես խորանարդներ էին դարձել: Զորս պատերը ծածկւած էին ալ նռնեզոյն պատառով, որոնց վրայի ոսկեզօծ շերտերը զուգահեռում էին պատերը վերից վար: Բարձրի կողմը, դիմացի պատին մօտ Ալիայի գլորոցն էր՝ ծածկւած ասեղնադորձ սփռոցով: Նրա վրայ խալի գլորոցն էր՝ ծածկւած ասեղնադորձ սփռոցով: Նրա վրայ հաստ ապակուց մի ձուռնակ հայելի՝ շրջանակի փոխարէն ամրացած չորս հաստ մետաղէ փայլուն ճանկերի մէջ, որոնք հազար կարելի էր նկատել ամեն անգամին: Հայելու մի կողմը կոնակների ու գնդասեղների փոքրիկ տուփը, որի մետաղեայ շրթունքները իրար եկած ու փակւած էին երկու նոյնպիսի փայլուն գնդիկների զրկումով: Ապա թէ ցան ու ցիր բնկած էին մի քանի սանրեր ու զլիսի ալ իրեր:

Միւս կողմը, դռանը մօտ մրամբօնէ լացարանն էր, լե-

տոյ էլ մի փոքրիկ կլոր սեղան, երկու երեսորիչ, լայնութեամբ կախւած միւս անկիւնում մի յատուկ կախարանի վրայ և մի քանի պատկերներ սենեակի տրամադրութեամբ:

Ալիան վերցրեց իր մահճակալից մի բարձ, միւսի վրայ դրաւ, մնացածն էլ ձեռքով ուղղեց, յարմարեցրեց Սէդայի համար ու ինքը դուրս գնաց:

— Սեդան նստելիս կգամ:

Սէդան չափաւարանեց էլ. նա քաշեց մի աթոռ, նստեց մահճակալին շատ մօտ ու թեքւելով կռնեց բարձի վրայ: Գլուխը չնեց նա կռնած ձեռքին ու ալդպէս սկսեց նայել առաստաղի կենդրոնից երեք շղթայով կախւած ձուռնակի շերտաւորին: Իր դիմացի կողմին, լուսամտի փոխ վրայ նկարած էր մի գիւղական խրճիթ, որի չորս կողմին զանազան դիրքով ու հեռաւորութեան վրայ երեւում էին մի քանի կենդանիներ: Խրճիթի ձիւնածածկ կտուրի ետեւից ձմրան ծոյլ-ծոյլ բարձրացող արեւի պռունկն էր երեւում, որ կիսաշրջան փռել էր իր նօսը հառադալթները: Լոյսի տակ շատ գեղեցիկ էր երեք ծալրերի հանդուցւող կէտի շուրջը մի լուսէ շրջան, որը վեր էր թռել լուսամտի փոքրիկ կոկորդից: Սէդան նայում էր նրան ու միմիայն զգում, թէ ինչպէս ինքը թարթում է աչքերը և միմիայն թարթում...

Ինչ էր մտածում այդ րոպէին Սէդան: Նա կտրուեց կամաց-կամաց պատի ետեւում աղմկող խմբից, կորցրեց նրանց, դուրս եկաւ տնից ու նոյնպիսի պտոյտներով, ինչպէս բարձրացել էր, իջաւ երկար սանդուղքներով, չեա գնաց իր եկած ճանապարհով ու տեսաւ նորից այն բոլորը, ինչ որ մի քանի փամ առաջ: Նա տեսաւ խռնող ամբօխը, իր շտապ բալլերը, պօստի դուռը, այնտեղից իջնող Եօհաննէսին, ահա դրօսնում

են իրենք, վերջիշում անցեալը, ուրախ են, որ հանդիպում են կրկին միմեանց, Եօհաննէսն ուղում է շատ լսել, շատ պատմել Սէդային, նա ասում է, որ իր մէջ գուրգուրող ու լաւ չիշողութիւններ է թողել Սէդան, այնպիսի չիշողութիւններ, որոնք դժւար են մոռացւում, որոնց մարդիկ սիրում են, ոնց իրենց հարազատներին: Յետոյ նա ամսոտում է, որ Սէդան փոխել է, որ շատ, անասելի շատ է փոխել, ասես էլ այն Սէդան չլինի: Ցաւեցնում են այն բոլորը Սէդայի սիրտը, իսկ Եօհաննէսը շատախօսութեամբ բռնւած չի էլ նկատում այդ և Սէդան մի անդուսպ կսկծից մղւած մեկնում է Եօհաննէսին իր ձեռքը, իսկ Եօհաննէսը, իրեն կորցրած հասցէն, նրանք պոկւում են իրարից ու հեռանում երկուսն էլ մի անշատ ուժով, մի անախորժ ցանկութեամբ. Եօհաննէսը տանում է իր հետ ճնշող ու հմայիչ ամսոտանք, Սէդան մի անդառնալի կորուստ—նա փոխել է, շատ, անսպասելի շատ է փոխել և այս բառերը հնչում են անվերջ նրա երկչոտ ախանջում և այդ կսկծի սղծում է նրա թոյլ սիրտը ու նրա հետ էլ ինքն է կձկւում, Սէդան...

Ու վեր թռաւ նա յանկարծ տեղից, մի խոր ու ծանր վիշտ աչքերի մէջ մեխւած՝ մօտեցաւ երերուն քալելով Սէդան Սլիայի գղրոցին, մի պահ սկսեց նայել հայելու մէջ իր անշարժացած աչքերին: Նայեց, նայեց նա այնքան, մինչև որ սթափւեց. ապա ուշի ուշով դուրսը աչ ու ձախ թեքելով հետադօտեց իր ամբողջ ղէմքը, աշխատեց մտաբերել իր առաջապ պատկերը, բայց մոռացել էր արդէն այն, նա չէր չիշում այլևս: Հիմա բոլորովին դունատ է, բոլորովին դալուկ: Միթէ իսկապէս այս է իմ գոյնը, միթէ այսքան մաշւել եմ ես արդէն, թէ՛ հայելու մէջ է այսպէս երևում—հարց է տալիս սրտանաք ինքն իրան: Ու վերցրեց նա լուցքին, վառեց մօտի մօմը, գլխի ու մօմի անվերջ շարժումներով երկար չար-

չարեց Սէդան հայելու դէմ, մինչև որ երկու հատ վճիտ արցունքներ հետզհետէ բեռնեցին նրա երկու եղնիկէ աչերը... Նա իր մատները մէջ լուռ սղմեց մօմի ծալրը ու եկաւ նորից ընկաւ մահճակալի վրայ: Սէդան ուղում էր լաց լինել, չորդ արցունքներով կշտանալ, աղատել աստիճանաբար սղմող ճրնշումից իր սիրտը, բայց վախենում էր իր ծայնից: Ու Սէդան միայն փափուկ բարձի մէջ թաղեց իր գլուխը, պինդ սեղմեց բարձը երկու ձեռքերով, զրկեց ուժեղ ու ուժեղ բարձի անկիւնների մէջ նկարւած Սէդայի ուսերը ցնցումներ էին անում ընդհատ-ընդհատ, իսկ նրա սիրուն աչքերի մէջ լճացող արցունքները անմիջապէս ծծւում ու կորչում էին մաքուր բարձի ճերմակ երեսի տակ:

Դուռը բացւեց:

Սէդան գլուխը ուշ բարձրացրեց և շրջեց միայն ու պառկեց մէջքի վրայ:

— Գնանք, դնանք սիրելիս, բոլորն էլ խնդրում են քեզ. այնտեղ ամեն ինչ կմոռացւի ծիծաղի ու ուրախութեան մէջ. վեր կաց, աչդպէս մենակ աւելի վատ է:

— Սլիա, ուշ խօսեց Սէդան, իմ պատկերս քեզ մօտ կայ, չէ:

— Սլո, պատասխանեց Սլիան:

Սէդան խնդրեց նրանից աչդ պատկերը. իսկ ընթրիքի չղնաց ասելով, որ այնպէս շատ լաւ է և գուցէ շուտով կանցնի իր գլխացաւը: Սլիան չկարողանալով համոզել նրան՝ քաշեց գղրոցի վերին աչքերից մինը, հանեց այնտեղից Սէդայի և իր եղբոր պատկերը, որ հանւել էին նշանւած ժամանակը, մէջքի վրայ խշխշալով լեւ ծալեց երեսի բարակ թուղթը և դեռ ինքը նայեց, ապա թէ տաւ Սէդային:

Սէդան դարձեալ մնաց մենակ: Նա բռնեց իր հալեացքի դէմ պատկերը ու սկսեց նայել ու նայել. նրան այնքան ջա-

հէլ, այնքան թարմ էր թւում այդ պատկերը, որ չէր հաւատում, թէ ինքն է եղել այդպէս: Յետոյ էլ սկսեց մտածել, թէ մի՞թէ իսկապէս այնքան փոխւել է ինքը հիմա, և վեր կացաւ տեղից ու մէկ էլ մօտեցաւ զըրոցին: Սէդան մէկ հայելու մէջն էր նայում, մէկ էլ ձեռքի պատկերին. փոփոխութիւնը, ճիշտ որ, չափազանց էր, բայց նա դժարանում էր դեռ լաւ համեմատութեան մէջ դնել. չէր հասկանում նա ինչո՞ւմն է փոփոխութիւնը: Նկարի վրայ երկու պատկեր էր, այդ խանդարում էր զուցէ Սէդային՝ լաւ դիտելու ու նա իր արի կիսով ծածկեց ամուսնու պատկերը, և այժմ աւելի էր սարսափելի: Յետ դարձաւ Սէդան, բարձի տակից հանեց իր ձիւնի պէս մաքուր փոքրիկ թաշկինակը, որ հազիւ քառորդ թաշկինակի չափ լինէր, ծալեց միջից երկու տակ և մեկնեց նկարի կիսով: Թաշկինակը ծածկեց պատկերի մէկը, թողնելով բաց միայն Սէդային: Նրա երկու ծայրերը նկարի ետեւ ամուր սեղմեց իր երկու մատների մէջ. վառեց նորից մօմը ու մի ձեռքով բարձրացրեց նկարը և բռնեց իր դէմքի կողքին, իսկ միւս ձեռքով ուղղեց հայելին: Այժմ իրար կողք կողքի լաւ երեւում էին հայելու մէջ Սէդայի երկու դէմքերը: Մի Սէդայի աչքերում ժպիտ կար, երջանկութեան հաւատով լեցուն, թարմ ու կեանքոտ, միւսի աչքերում՝ վիշտ ու կորուստ, ափսոսանք ու այդ կորուստը չգտնելու սրտաճաք տաղնապ: Ու Սէդան, ասես թէ, ուղեց ճշտ իր ուժից դուրս. նրա կոկորդն արդէն չորացել էր, նա մոռացել էր, կասես, թուրք կուլ տալ և զգաց, թէ ինչպէ՞ս մի չոր օդակ սղմում է իր կոկորդը և աստիճանաբար նեղանում ու նեղանում այդ օդակը, որը պէտք է խեղդի որտեղ որէ իրեն:

Յետոյ ցած իջաւ այդ ցաւը, սկսեց սղմել նրա կրծքի տակ, բայց թէ որտեղ, ինքն էլ չգիտէր, միայն թէ նա չէր անցնում, այդ սուր ու ծակող ցաւը: Սէդան չետ կէաւ, նրա-

տեց անկողնու վրայ, սղմեց նկարը իր ձեռների մէջ՝ կրծքին ու մնաց անշարժ: Հիմա ամբողջովին զգաց նա Եօհաննէսի ասած խօսքերի սարսափը, որոնք սուր սուր ասեղների նման լցւել ու մնացել էին նրա սրտում, նա դեռ ոչ մի անգամ չէր մտածել այսպէս ու տխել իր փոխւելու համար և հիմա ցաւում էր ու սգում նրա սիրտը այդ կորցրած թանկութիւնների համար, որոնցից երբէք, երբէք բաժանւել չէր ուղեցել Սէդան: Նա դեռ օրօրում էր իր մտածածութիւնների տակ ու ոչ մի ելք չէր գտնում նրանցից ազատւելու:

— Կեանք եմ կորցնում ես, ի՞մ կեանքը, նրա մի մասն արդէն կորցրել եմ և այսուհետեւ էլ պէտք է կորցնեմ ամեն ընդհանրապէս, ամեն վայրկեան բաց աչքով ու դիտակցելով. Ծի, սարսափելի է սա... էլ ինչո՞ւ եմ ապրում ես... անցաւ յանկարծակի նրա մտքովը ու սարսափեց անմիջապէս այս մըտքից Սէդան, ու զողաց նրա թոյլ մարմինը «չապրելու» ոչրնչութիւնից. զղջման եկաւ, ասես, նորից նրա սգուր ու վախլուկ հոգին ու լքած մարդու վերջին յօստով հարցրեց ինքն իրեն—մի՞թէ իրաւ չեմ ապրելու ես այլեւս... Եւ Սէդան առաջին անգամ այստեղ, ուրիշի ննջարանում սկսեց քրքրել մտովին իր ամբողջ անցեալը, առաջին անգամ նա այնքան շատ մտածեց իր անցեալի ու իր ապագայի վրայ:

V1

Միւս առաւօտը ես վաղ վեր կացայ ու առանց թէ խմելու դնացի ընկերոջս մօտ: Այնտեղից դնացինք երրորդի մօտ. չորրորդը պատահեց մեզ: Փոքր յետոյ դարձանք մի կարգին խումբ, որը կարող էր Պետերբուրգում նստել մէկի սենեակում ու տեղաւորւել:

Ես համոզւած էի, որ Սէդայի մասին ոչ մտածում և ոչ

էլ թէ չիշում էի մի բան, բայց և այնպէս, ասես թէ, շա-
րունակ ուզում էի մոռանալ նրան: Որոշեցինք այդ օրը հա-
շարանի փոխարէն մէկի տանը նստել և պատրաստեցինք մի
հոխ սեղան: Խորովածը ինքներս արինք, ունէինք երկու ա-
ղած ձուկ, մի հատ սոխ, աղի վարունգ, սև հաց և մնացած
բոլորի փոխարէն դարեչուր: Ածողը, երգողն ու պարողները
մեր միջից էին: Երեկոյեան ժամը 10-ին վեր կացանք հաշից
ու սկսեցինք խմբովին անցնել քաղաքի գլխաւը փողոցով:
Շուտով ծանօթացրեց մեզ թափառող կանանց ուղղած մեր
սրախօսութիւններն ու հանաքները:

Ցրեցինք:

Աղախինը դուռը բացեց շապկած, իսկ առաւօտը դեռ
անկողնուս մէջ՝ դռան յետեից յայտնեց, թէ նամակաբերը
սպասում է ինձ, որ ստորագրեմ:

Ես ուղղեցի վերմակս:

— Ներս խնդրեցէք նրան:

— Բարե՛ք ձեզ, ասաց բաց դռան միջում երեւցող նա-
մակաբերը, որը նախ իջեցրեց աջ ձեռքով գլխարկը ու դրաւ
կողքի աթոռին, ապա թէ ձախ ձեռքի նամակների միջից
հանեց մի թուղթ և մատով ցոյց տւաւ:

— Այստեղ, ստրեթիլ, ամսաթիւ և ստորագրութիւն:

Մինչ ես գրում էի, նա իմ վերեւից կիսով ոլորւած, հե-
տեւում էր աչքով, թէ ճիշտ եմ գրում արդեօք և երբ վեր-
ջացրի՝ պատրաստ պահած նամակը տւաւ ինձ. յետոյ, նախ
ստացականը, ապա գլխարկը վերցնելով, ցտեսութիւն ասեց
և դուռը յետեից ծածկեց երկու անգամում:

Ես նրան ուշ, բայց բաբձր պատասխանեցի:

Ինձ գրողների բոլոր նամակները ես հանաչում եմ չբա-
ցած. կամ ձեռքից, կամ ծրարից, հասցէի գրելու ձևից, նա-
մականշի տեղից, կամ վերջապէս պոստի կնիքից: Այս նշան-

ներից և ոչ մէկը ինձ չօգնեց: Պատուեցի ծրարը: Նա բաւա-
կան հաստ թղթից էր, նկատելի կերպով երկարած և կա-
նաչ գոյնի վրայով դժւած կարմիր շեղագծեր: Ամբողջ հաս-
ցէն գրւած էր իրար շատ մօտիկ երկու տողերի մէջ, այն-
պէս որ, առաջին անգամ նայելիս թւում էր, թէ հասցէն կի-
սատ է: Ձեռագիրը անվարժ, բայց խնամքով գրած, նոյն ե-
րեսին մի հատ 10 կոպէկանոց նամականիշ, խիտ մրւած կնի-
քի տակ:

Ու հանեցի նրա միջից երկու ծալերը դէպի իրար ծա-
լած նամակը: Առանց կարգալու նայեցի միայն նրա առաջին
տողին և ինձ թւաց, թէ շունչս կտրւում է: Այնտեղ գրու-
ւած էր.

«Յարգելի Եօհաննէս!»

Իմ ծանօթներից ոչ մէկը այդպէս չէր անւանում ինձ.
ու ցած սահեց հայեացքս նամակի ամբողջ լայնութեամբ վե-
րից վար ու յանկարծ զգացի ես, թէ մէկը բոլոր մազերս իր
ձեռքի մէջ առած՝ քաշեց մէկէն ու թափահարեց ինձ օդի մէջ—
այնտեղ «Սէդա» էր գրւած:

Վրայ նստեցի ես անկողնուս մէջ ու սկսեցի նորից.

«Յարգելի Եօհաննէս!»

«Ամենից առաջ ես պէտք է շնորհակալ լինեմ, որ դուք
երէկ տւիք ինձ ձեր հասցէն: Ես չէի ուզում մինչև անգամ
այն վերցնել, բայց միայն այժմ եմ զգում, թէ իսկապէս,
որքան մեծ պէտք է լինէր իմ դժբաղդութիւնս, եթէ դուք
լսէիք ինձ և ես չվերցնէի այն: Ձեզանից բաժանւելուց լե-
տոյ միայն սկսեցին ազդել ձեր խօսքերը, որոնք ինձ մտածել
են տւել ամբողջ գիշերը, որոնք արտասւել են տւել ինձ մի

քանի անգամ: Ես երէկ ամբողջ երեկոն անցրել եմ ինչպէս
 թունաւորւած—և թոյնը աւելի խիստ չէր կարող լինել ինձ
 համար, քան ձեր խօսքերը—ողջ զիշերը մտածմունքներս հա-
 լածել ու տանջել են ինձ, մինչև վրայ է հասել լոյսը: Եթէ
 այսպէս մի քանի օր էլ մնամ ես՝ հաւատացած եմ, որ մա-
 զերս բոլորը, բոլորը կենդանի են կամ թէ ես վշտից ու ան-
 համբերութիւնից սրտաւառ կլինեմ ու կմեռնեմ, ինչպէս մի
 վախլուկ թռչուն: չինգ բոպէ առաջ միայն հեռացել է ա-
 մուսինս պաշտօնի ու ես նստել, զրուժ եմ ձեզ երկտողս:
 Թէև այս ամբողջ օրը ես զիտեմ, որ ոչ ոք ինձ չէ խանգա-
 րելու, ես մեն մենակ եմ մնալու իմ սենեակիս մէջ՝ բայց և
 այնպէս սրա ամեն մի բառը զրուժ եմ սաստիկ շտապով, որ-
 պէսզի որքան կարելի է շուտ լանմնեմ ես պօստին, որպէսզի
 որքան կարելի է շուտ ստանաք դուք իմ նամակս: Ես մինչև
 անգամ չեմ էլ ուզում այստեղ որևէ կերպ ակնարկել այն
 պատճառների մասին, որոնք ստիպում են այս նամակը գրել՝
 որովհետև եթէ նրանք սկսեմ պէտք է պատմեն մինչև վեր-
 ջը. իսկ ես այստեղ պատմելու ոչ ոյժ և ոչ համբերութիւն
 ունեմ: Ես սրանով էլ աշխատում եմ վերջացնել նամակս յար-
 վելի Եօհաննէս ու անմիջապէս կտանեմ պօստին յանձնելու:
 Դուք կամ այսօր կէս օրից յետոյ կտանաք, կամ վաղը ա-
 ռաւօտեան ժամը իննին անպատճառ (եթէ այսօր ուշ վերա-
 դառնաք տուն, կամ եթէ որևէ պատճառով ուշանալ պատճառը):
 Մտածում էի, որ առանց պատւիրելու աւելի շուտ կտանաք,
 բայց կասկածելով թէ, իսկ եթէ յանկարծ չտանաք, ու
 սարսափած այս մտքից՝ ուղարկում եմ պատւիրած: Եթէ
 այսօր չտանաք, վաղը առաւօտեան անպայման կտանաք:
 Յարգելի Եօհաննէս, ես յիշում եմ, որ երբ Դուք ուզում էիք
 նորից տեսնել՝ ես մերժեցի, բայց համոզւած եմ, որ երբ
 ես եմ խնդրում այժմ Ձեզ՝ դուք բարի կլինէք զիջանելու իմ

խնդրանքին: Վաղը կապասէք ինձ ժամը չորս 12-ին. ես ու-
 զում եմ խօսել ձեզ հետ:»

«Յտեսութիւն չեմ զրուժ, զիտեմ, որ վաղը տեսնելու ենք»:

Ձեր անհամբեր՝ Սէզա

«P. S. Կուղէք, սպասեցէք ինձ պօստին հասած, ելեք-
 տրաքարշի կաշարանի մօտ, մենք միասին կգնանք այնտեղից»:

Նոյն անհամբեր՝ Սէզան:

Տարեթիւ, ամսաթիւ,
 քաղաքի անունը

Մի քանի անգամ կարդացի Սէզայի նամակը: Նորից շըր-
 չեցի, նորից նայեցի թիւը, ամիսը, քաղաքի անուն երեք
 տառերը, ծրարի երեսը, իմ հասցէն, որ նոյնութեամբ կըր-
 փատ արտագրւած էր այցեւորմանիցս, նամականիշը, պօստի
 կնիքը: Մայեցի յետոյ նոյն ձևով, ինչպէս ծաւաւ էր ու զրի
 ծրարի մէջ: Յիշեցի յանկարծ ու բարձիս տակից արագ դուրս
 բաշեցի ժամացույցս. ժամը տաս և կէսն էր: Տասնըմէկին
 հաջնւած, լւացւած էի ու առանց թէյ պահանջելու դուրս
 եկայ տնից շտապով: Թէև մի քանի բոպէի ճանապարհ էր
 միայն և ամբողջ մի ժամ կար մինչև 12-ը, բայց և այնպէս
 ինձ թւում էր, թէ կուշանամ: Սովորականից էլ շուտ հասալ
 այս անգամ ելեքտրաքարշի կաշարանը համոզւած էի, որ ո-
 ռոշած ժամանակից վաղ չի գալու, բայց և այնպէս չկարո-
 զացայ հեռանալ կաշարանի մօտից՝ որ մէկ մէկ հիմարեմ
 բոլոր եկող տրամվայների մէջ եղողներին: Ինձ թւում էր թէ,
 եթէ մէկը բաց թողնեմ, Սէզան հէնց նրանում էլ կլինի և
 ինձ չգտնելով՝ անմիջապէս կհեռանայ. էլ այնուհետև ճրտեղ
 պէտք է գտնեմ ես նրան: Ոչ ես կարող կլինեմ զրել, և ոչ էլ
 թէ նա կզրի, մտածելով, որ ես չուզեցի նրան տեսնել: Ու

այսպէս քայլում էի միայն կայարանի երկարութեամբ ուղառնում: Երեք քառորդ ժամ էլ զեռ կար. բաւական ժամանակից չեաոյ անցնում է միայն հինգ բոպէ, չեաոյ էլի հինգ: Կասկածում եմ ժամացոյցիս վրայ, հարցնում ու ստուգում եմ, շուտ շուտ լարում, բայց և այնպէս 12-ը չի՛ լրանում: Վերջապէս մնում է հինգ բոպէ, նա չկայ: Մի՞թէ հինգ բոպէ էլ առաջ չի գալ, մտածում եմ: Ահա անպատճառ. այս մէկումը կլինի: Զկայ: Զէ՛ որ ասել է 12-ը, էլ ինչո՞ւ պէտք է վաղ գայ. ուրեմն ճիշտ 12-ին: Մնում է երեք բոպէ—ժամացոյցը էլ զրպանս չեմ գնում—երկու բոպէ, մէկ բոպէ, ճիշտ 12-ն է, չկայ: Զի՛ դալու, մտածում եմ, երևի անյարմար եղաւ, ամուսինը վերադարձած կլինի տուն կամ նրան փողոցում պատահած, ամեն ինչ բացւել է, Սէդան պէտք է պատժի զուցէ այդ բոլորի համար, որի պատճառը ես եմ: Ու ես խղճում եմ, իմ սիրտս ցաւում է անպաշտպան ու թույլ Սէդայի համար, որի պատճառը ես պէտք է լինեմ, մանաւանդ որին ես օգնել անկարող եմ, չգիտեմ որտեղ է նա: Հինչ բոպէն անցաւ 12-ից մի ակնթարթում, առաջալ ուրախ անհամբերութիւնս փոխւեց մի ծանր արամաղբութեան: Իսկ եթէ չգայ: Գուցէ ամբողջ օրը ես այստեղ մնամ: Բայց ի՞նչ պէս չի գալ. զուցէ մի քանի բոպէ ուշացաւ, ի՞նչ կայ որ: Զէ՛, անպայման կգայ, ոչինչ էլ չի կարող պատահել:

Այս մէկումն էլ չկար, նայեցի ես:

Մինը քաշեց թևիցս:

— Դուք վաղձց էք սպասում:

— Ո՛չ, հէնց այս բոպէիս եկայ, շփոթւած պատասխանեցի:

Սէդան էր. իջել էր միւս կողմով և շրջել իմ ետևով:

Մենք արագ քայլերով անցանք առաջ. Դուռով թերեւցիք ու ընկանք միւս փողոցը: Ասես թէ հիմա քաշւում էի

եւ Սէդայից. մի քանի անգամ ուղեցի ասել, որ իր նամակը ստացել եմ, բայց ոչ մի անգամ էլ սիրտ չարիւ Սէդան էլ չհարցրեց նամակի մասին: Ո՛չ մի նիւթ չունէի խօսելու: Այդպէս փոխեցինք մենք մի երկու փողոց էլ:

Այսպէս գնանք Սէդա, այդ փողոցով հեռացնում ենք իդուր ճանապարհը:

— Դուք ո՞ւր էք ասում, Եօհաննէս:

— Ինձ մօտ չգնա՞նք:

— Դեռ չէ, զնանք մի ազատ տեղ, ուր կարելի լինի մի քիչ քայլել և խօսել:

— Անցնենք այն ժամանակ քաղաքային այգին:

— Այնտեղ միշտ լիքն են լինում. ես ուրիշ տեղ կուղենայի. թէկու՞ղ հէնց քաղաքից զուրս: Դուք ազատ էք այսօր, Եօհաննէս:

— Այո՛, ազատ եմ:

— Մի քանի ժամ կարող էք ինձ նւիրել:

— Ուրախութեամբ, նոյն իսկ ամբողջ օրը:

— Գնանք, այն ժամանակ:

— Դէ սպասեցէք, Սէդա, երբ այգապէս է:

Ես կառք կանչեցի ու պատուիրեցի, որ մեզ տանի քաղաքի մօտակալ ծայրը:

Կառքը շարունակ օրօրում էր մեզ այս ու այն կողմը, իսկ մենք երկուսով լուռ ու անխօս սպասում էինք նրա կանգ առնելուն, ասես մի գտած թանկութիւն լինէինք տանելիս պահելու կամ մի անախորժ գոյժի շտապելիս:

Քաղաքի փողոցները հատնելիս կառքը կանգ առաւ: Ես կառապանին վճարեցի շտապով, որը ծախ ավի մէջ աչ ցուցամատով և հաշւում, և կառքը մերենալօրէն չեա էր դարձնում, իսկ ես արագ քայլերով շտապում էի հասնել իմ առջևից հանդիստ հեռացող Սէդային:

Գարունը հիւսիսի ճաճնոտ մերկութիւնն էլ էր ծածկել զեղեցիկ կանաչով ու մենք թեանցուկ անցնում էինք այդ կանաչի միջով: Հեռուում մղլած մշուշի տակ փուռած ու թաղւած էր հսկայ քաղաքը, որից բարձրացող արգէն բթացած աղմուկը միապաղաղ ու անվերջ շոյում էր մեր ականջը:

Մեր առաջ բացւող լայնանիստ դաշտի վրայ երևում էին կենտ ու կաթուկ մարդիկ: Կամ մի հարբած էր նա, տատանւելով խրամատից խրամատ նետւում, կամ նրա ընկերը՝ մի տեղ կորածն մեկնւած ու խռովում, կամ շտապ անցորդներ էին կարում այն, դէպի դիմացի զործարանները, կամ թէ զբօսնորհներ՝ գուցէ և մեզ նման: Գետինն այնքան խոնաւ էր, որ մեր ամեն մի ոտք զրած տեղում ջուր էր երևում ու թրջում մեր կոշիկները: Մենք այնքան գնացինք, մինչև որ մի լարմար տեղ գտանք նստելու ու նստեցինք:

— Դուք իմ նամակն ստացա՞ք Եօհաննէս, հարցրեց Սէդան, կարծես թէ նա այդ չգիտէր և կարող էի ես այլ պատասխան տալ, քան թէ նա սպասում էր:

— Սո՛ւ, շնորհակալ եմ Սէդա, որ գրել էք, պատասխանեցի ես էլ նրա պէս առանց սասածիս վրայ մտածելու:

— Ես այնտեղ ոչինչ չեմ գրել, դրա համար էլ եկել եմ այսօր ինքս պատմելու: Դուք, կարծում եմ թույլ կտաք, Եօհաննէս, որ այսօր ես ձեզ հետ շատ պարզ ու ազատ լինեմ: Ինձ, ասես թէ, ոչ թէ միայն տան պատերն էին ճնշում ու սպառնում սղմելու իրենց մէջ, այլ և ամբողջ քաղաքը, նրա միջի ժխտքը, բոլորը, բոլորը, որոնք ինձ հասկանալ չեն կարող, որոնք ինձ լսել ու հարցնել չեն ուզում: Նրանց մէջ հարիւրաւոր կեանքեր կարող են փշրւել, ոչնչանալ և նրանք կարող են այդ բոլորը ծածկել իրենց միապաղաղ, միադոյն աղմուկով: Նրանք կարող են ոտքել ու անցնել նրանց վրայով անտարբեր: Սրա համար էլ Եօհաննէս ես ուղեցի գտնէ մի

անգամ ազատ երկինք տեսնել, մի անգամ ազատ խօսել: Օ՜հ, որքա՛ն լաւ է այստեղ, որքա՛ն լաւ է այսպէս: Ու Սէդան խոր ու լի կրծքով շնչեց:

Նրա առաջին իսկ նախադասութեան մէջ վշտի մի այնպիսի շեշտ կար, որ կհարկապէս ուժ էլ լինէր, լսել առանց խանգարելու այն բոլորը, ինչ որ ուզում էր պատմել Սէդան, ինչ որ ծանրացել էր նրա կրծքի տակ, ինչ որ վրդովել էր նրա յստակ հոգին:

— Բոլորովին կարող էք պարզ լինել Սէդա և կարծում եմ, վստահ ու հաւատացած էք, որ ես կլսեմ ձեզ իբրև ձեր ամենամօտիկ բարեկամը, որի ծանօթութիւնը ձեզ հետ, լիքն է ձեր թողած ամենալաւ չիշողութիւններով:

— Դուք, Եօհաննէս, պոկեցիք երկու օր առաջ իմ սրտիս վրայի հնացած վերքի կեղեք ու նրա պատճառած ամբողջ կսկիծը այժմ մենակ տանել չեմ կարողանում: Ես եկել եմ ձեր առաջ բանալու այն, որ թեթեւանաւ գուցէ, որ մեղմեմ նրա ցաւը թերեւ:

Ես գուցէ կմոռանայի բոլորովին, գուցէ կկորցնէի և իմ կորուստը, կըթանար իմ ցաւն այն կեղեքի տակ ու ես կընտելանայի կեանքի նոր ձևին: Ես ձեզ միանգամայն ճիշտ էի ասում, որ չեմ գրելու ձեզ, որ այնպէս էլ պարտաւոր էի անելու, բայց չէ՛ որ պարտաւոր լինելը բաւական չէ, չէ, որ նոյն իսկ աւելորդ բաներ կան, որոնք մի քանի անգամ ուժեղ են, քան այդ բոլոր պարտաւոր եղածները և երբ նրանք կանգնում են քո առաջ, դու անկարող ես չլսել նրանց: Քաշեցիք դուք պատահամար իմ վերքիս փաթեթը ու երեւաց նրա տակ այդ վերքն այնքան մեծ, այնքան խոր, որպէս ես երբէք չէի տեսել: Դուք ինձ ստիպեցիք երկար մտածել նրա համար. այդ մտածմունքները սպառնում էին խեղդել ինձ, եթէ ես նրանց չպատմեմ մէկին. իսկ ես այդպիսի մէկը չունէի Եօ-

Հաննէս: Ի՞մ ունեցածներս ու շրջապատողներս նրանք են, որոնցից ես միմիայն պէտք է ծածկեմ այս բոլորը: Այն ամբողջ երեկոն, երբ ուրիշները իմ պատիւ ետեւում կեր ու խոսեցին, երբ զւարճանում, ես զրկել եմ բարձր ու միմիայն դառն մով էին զւարճանում, ես զրկել եմ բարձր ու միմիայն դառն արցունքներով կշտացել: Ահա թէ ինչու էի շնորհակալ եղել Եօհաննէս, ձեր հասցէն տալու համար:

— Բայց ես ինչով եմ ցաւեցրել ձեր սիրտը Սէդա, չէ՞ որ ես այդպիսի բան երբէք չէի ուզեցել ձեզ...

— Դուք մի՞ք, մի՞ք խօսի Եօհաննէս, դուք միայն լսեցէք այսօր ինձ, ես այնքան շատ բան ունեմ ասելու ձեզ, այնքան շատ, որ բոլորը պարզ կլինի, երբ ես կվերջացնեմ: Դուք միայն լսեցէք...

Սէդան, ասես, աղաչանքով ուղեց լսեցնել ինձ. նրա սիրտը ու մտքերը բեռնաւած էին և նա ուզում էր միայն պատմել ու պատմել: Ո՞ւր չի պատահել բոլորներ, երբ մարդ իր լիքը սիրտը ուզում է քարին ու ջրին պարզի, հողին ու բաց երկնքին պատմի, երբ նոյն իսկ մօտը մարդ չկայ, երբ նոյն իսկ կողքին շունչ չկայ, որ նրանից թեթեւանայ, հանգստանայ: Ու Սէդան այդպէս էր այդ բոլորին: Եւ որքան յստակ ու պարզ, որքան անկեղծ ու դուրալի են պատմում, որքան թեթեւ ու հանգիստ են բերում այն բոլորը նրա պատմողին՝ երբ զիմացինը հասկանում, կարեկցում ու համազգում է նրան: Սէդան պատմում էր այնքան պարզ, այնքան անկեղծ, որ թւում էր ինձ, թէ նա իմ սեպհական սրտից է պատմում այդ բոլորը ու ես լսում էի նրան հիացմունքով...

Եւ ինչո՞ւ ինձ այնքան քաղցրութիւն են տալիս բոլոր գեղեցկութիւնների խորտակման ամիստանքը, նրանց զաղաւթ մղկտանքը, ինչո՞ւ եմ այնքան սիրում բոլոր փշրւած կեանքերի պատմութիւնը. ինչո՞ւ բոլոր թանկութեանց ու գեղեցկութեանց փլատակներից հատիկ, հատիկ փնջած ծաղիկներն

են այնպէս քնքուշ ու բուրեան... Եւ որքան շատ ապրեցի ես այդ մի հատիկ օրը: Սէդան այց տարաւ ինձ մտքի քայլերով շատ հեռու. ասես թէ իմ ձեռքից բռնած՝ նա ցոյց տաւ մէկ մէկ այն բոլոր անուշադիր կորցրած գեղեցկութիւնները, որոնք չեն դառնում այլևս, որոնց նմաններին չի հանդիպելու նա երբէք—ինչպէս հաւատացնում էր ինքը—որոնք պէտք է մնան իրրեւ նւիրական նկարներ, իրրեւ ցրւած ծաղիկներ իր ետեր թողած անցեալում:

Ես լսում էի, ճիշտ է, Սէդային, բայց ասես թէ ոչ թէ նրա, այլ ի՞մ անցեալումն էի թափառում, ի՞մ կորցրածներն էի որոնում, որ չիշեցնում էր ինձ Սէդան... Եւ ո՞ւր ետեր չին ցրւած արդեօք այդպիսի կորուստներ...

Նա իր շատախօսութիւնը շարունակում էր երբեմն լռութեամբ և ամեն անգամ էլ նա այնքան շատ բան էր պատմում ինձ: Արմունկս չենած ծնկանս, երեսս էլ՝ ձեռքիս մոռացել էի ես ինձ ու խորատուղւել հայեացքով Սէդայի աչքերի մէջ ու միայն լսում էի ու լսում:

— Դուք ինչո՞ւ էք այդպէս շեշտ նայում ինձ, հարցրեց մէկ էլ նա երեխայական միամտութեամբ, շփոթւած ու շիկնած շարունակ նոր ու նոր խօսքերով միևնոյնը պատմելով:

— Ես միայն լսում եմ ձեզ Սէդա և այնքան բաւականութեամբ, որ կուղենայի անվերջ լսել այսպէս. դուք պատմեցէք միայն սիրելիս... Սի, ներեցէք, որ այսպէս եմ անւանում ձեզ:

— Ի՞նչ դատարկ բաների մասին էք խօսում, Եօհաննէս:

— Եւ որքան ուրախ եմ, որ դուք ինձ ձեզ մօտիկ էք համարում և պատմում այդքան անկեղծ...

— Դուք ճիշտ էք ասում Եօհաննէս, դուք հաւատում էք, որ ես բոլորը պատմում եմ ամենամանաւորաւ իսկութեամբ, հա՞...

— Պատմեցէք, պատմեցէք Սէդա, ինձ այնքան քաղցր են բոլոր վիրաւոր ու հիւանդ հոգիներէ կսկիծները լսել, այնքան թանկ՝ նրանց գուրգուրելու բաղդաւոր դերն ունենալ:

— Շնորհակալ եմ Եօհաննէս, շնորհակալ...

Սէդան սղմեց իմ ձեռքս իր երկու ձեռներէ մէջ ու նրա աչքերը քարացան իմ հայեացքիս հանդէս:

— Ա՛խ, որքան գեղեցիկ է ձեր հոգին... Ես շատ եմ անբաւական իմ կեանքից, իմ բաղդից, իմ Աստուծոց, ամենից, ամենից, իմ բաժին ամեն բանից... ինչո՞ւ ես մի սիրող, մի մօտիկ սիրտ չունեմ...

Սէդայի հայեացքը խոյս աւաւ իմից ցածից դէպի վեր, նրա կոպերը սեղմւեցին և երկու փունջ կնճիռներ հաւաքւեցին, պատ ընկան նրա սիրուն աչքերի ներքեր: Ես զգացի, որ նա տանջոււմ է, քիչ յետոյ, ասես թէ մեծ ոյժով կարւեց իր մտածմունքներից ու շարունակեց.

— Ձէ՛ որ ես այնպէս քնքոյշ, այնպէս լաւ դիտեմ սիրելի... բա ինչո՞ւ ինձ չեն սիրում... Սիրում են ճիշտ է, շատերն են սիրում, բայց ես բաւական չեմ նրանով, ինձ այնպէս չեն սիրում, ինչպէս որ կուգենայի ես, նրանց սէրը շատ սառն է, բոլորովին ուրիշ տեսակ, քան իմը, իմ զգացածը: Ա՛խ, որքան անարդար է կեանքը. և մի՞թէ ես դատապարտւած եմ այնպէս զնալ մինչև իմ կեանքի ծալքը: Կեանքիս ծալքը, թի՛ որքան սարսափելի է հնչում այս բառն իմ ահանջին Եօհաննէս. ես այնպէս վախենում եմ կեանքի ծալքից, ես այնպէս շատ եմ ուզում ապրել, այնքան ցանկութիւն կայ իմ էս փորձի՜կ կրճքիս տակ կուտակւած—Սէդան իր լոյզ քնքոյշ ու նիհար ձեռներով զոլուծով սղմեց իր կուրծքը:

Ես չեմ չիշում, որ առաջ երբ և իցէ մտածած լինէի կեանքիս շարունակութեան ու ծալքի մասին, ես գիտէի միայն ներկան ու բաւականանում էի նրանով. հիմա շուտ-շուտ

եմ չիշում զսիրք ու այսպէս տխուր անցնելիք օրերս ու տրիստում նրանց համար էլ: Ես սարսափում եմ ամեն մի անցնելիս օրիս, ժամիս, րոպէիս ու վայրկեանիս համար: Երեւակայեցէք, ես դեռ քսան տարեկան եմ Եօհաննէս, ընդամենը քրսան և ինձ թւում է, թէ երբ դառնամ ես քսան և իննը տարեկան, այն ժամանակ բոլորովին փոխւած կլինեմ, երեւակայում էք, բոլլ-լորովին. այսքան զգացմունքներից և ո՛չ մի բան չի մնայ, էլ էսպէս ջերմ սիրելու ցանկութիւն ու ընդունակութիւն չեմ ունենայ: Անցեալ օրը կանգնած եմ մեր տանը ու նայում եմ մօրս, նայեցի, նայեցի մէկ էլ այսպիսի մի չիմար միտք անցաւ գլխովս—դուք հօ չձանձրացա՞ք, Եօհաննէս, ներեցէք, որ այսպիսի դատարկ բաներ էլ եմ պատմում ձեզ...

— Տեսնում էք, որ ես մեծ բաւականութեամբ եմ լրտում Սէդա. յետոյ ի՞նչ, որ նայեցիք:

— Հա՛, նայեցի, նայեցի ու հարցրի, թէ նա քանի տարեկան է: Նա ասաց, քառասուն երկու, ու ես երկա՛ր մտածեցի այդ բառի վրայ. թի՛, Աստուծ իմ, ասի, քառու-քասուն երկու, մի՞թէ ես էլ պէտք է այսպէս դառնամ՝ քառասուն երկու տարեկան, տգեղանամ, իմ դէմքիս էլ կնճիռներ երևան, ես էլ այնքան շատ զրազմունքներ ու հոգսեր ունենամ, չմտածեմ էլ կեանքի ու սիրոյ մասին, ապրելու զեղեցկութեան մասին, այլ միմիայն հոգսերի ու հոգսերի: Եւ այնպէս սարսափելի՜ թւաց ինձ ձերանալը. և իրաւ, ինչի՛ նման պէտք է լինի կեանքը, երբ զրկւած է նա արդէն իր բոլոր գեղեցկութիւններից:

Ինչքան լաւ կլինէր, Եօհաննէս, որ մարդ գոնէ, գոնէ երկու անգամ ապրէր...

Երկրորդ «գոնէ»-ն Սէդան այնպիսի աղաչանքով արտասանեց, որ մարդ պարզ կզգար նրա ցաւի ամբողջ մեծութիւնը ու խղճար նրան:

— Երկու անգամն ի՞նչ է որ, ինչո՞ւ Աստուած այդպէս չէ ստեղծել մարդկանց, ինչո՞ւ է խնայել նրանց երկու կեանքը:

— Եւ դուք կարծում էք թէ երկրորդ անգամ կարելի՞ է կիներ խոյս տալ այն բոլոր սխալներէն, ինչ որ անում ենք մեր կեանքի մէջ:

— Անպայման, անպայման կարելի կլինի. դո՞նէ ես չէի սխալուիլ, չէի կրկնիլ այս սխալը. մնացած բոլոր սխալները ես ուրախութեամբ կտանէի, միայն թէ այս մէկում, այս մէկում չէի սխալուիլ ես երբէք: Ա՛խ, ճիշտ որ որքան լաւ կըլինէր Եօհաննէս, եթէ մարդ յանկարծ երկու անգամ ապերայնպէս չէ՞...

Նա այնպէս ուրախացած ու հրճանքով վերջացրեց իր մտածածոքները, որ ասեալ թէ այդ բոլորը կատարելու համար հարկաւոր էր միմիայն իմ մի դրահան պատասխանը, որին նա ուզում էր համոզի ինձ իր փաղաքուշ ու սիրալիք զգացմունքներով, իր աղերսալի հայեացքով ու ծախնով:

— Հազիւ թէ, ասացի ես, հազիւ թէ կարելի լինի խոյս տալ Սէդա, որովհետեւ մեր կեանքի ընթացքը և՛ մեղանից է կախած, և՛ էլ մեղանից չի կախած—մեղանից է կախած, որովհետեւ նրա տէրը մենք ենք և շատ սահմանափակ շարժումների կարող ենք ենթարկել մեր այսօրը, և մեղանից չէ կախած, որովհետեւ նրա հետ կողք-կողքի հոսում են ուրիշ շատ մեղ շրջապատողների կեանքերը ևս, որոնք պայմանաւորում են փոխադարձաբար ու որոշում և մերի ընթացքը: Ամեն մէկը ծագում է ու տքնում, որ իր էզուցը աւելի լաւ լինի, քան այսօրը, առանց սխալի ու ափսոսանքի, բայց դա ի՞նչ է նա ու մնշտ մի անխուսափելի սխալ էլ հետը: Մենք կուտում ենք շարունակ այդ սխալների դէմ. այսօրւանք փորացնում է շարունակ էզուցւայ սխալը, բայց և այնպէս միշտ նրա մէջ մնում է մի աննախատեսելին և հէնց այս կուտի մէջ

է կեանքի ամբողջ հրապուրանքը Սէդա, անսխալ էզուցւայ սպասումն է զեղեցկացնում միշտ մեր այսօրը իր բոլոր սխալներով: Երկու կեանքի մէջ վայ թէ մենք երկու անգամ կրկնենք մեր մի սխալը, այն ժամանակ մեր կսկիծն ու կորցրածը աւելի մեծ կլինի, մեր վերքը աւելի խորը: Ինձ թրւում է, թէ կեանքի ամբողջ քաղցրութիւնը հէնց նրա մէջ է, որ նա մէկն է, որ նա էլ չի՛ կրկնում, որ նրա սխալը չի՛ ուղղում, որ նա էլ չի՛ դառնում. որ ինչքան հեռանում են մեղանից մեր զգացմունքներին սեղմ կապւած թանկ կորուստները, այնքան էլ ամուր ու սուր ցաւով են ծգում մեղ դէպի իրենց: Ձէ՛, անպայման մի կեանքը զեղեցիկ է Սէդա, աւելի՛ զեղեցիկ, քան, եթէ՛ նա հաղարը լինէր և այդ մի կեանքը մեր աղբիւրին է, որին պէտք է ամեն բոլոր աշխատենք զեղեցիկ պահել, զեղեցիկը փնտրել նրա մէջ: Նրա մէջ այնքան զեղեցկութիւններ կան—ես հաւատում եմ—որ եթէ մենք ուղենանք ու ձգտենք՝ հաղարիցն էլ շատ կգտնենք: Ձէ՛, մի կեանքը լաւ է, զեղեցիկ, հաղարը կամ երկուսը ձանձորալի կլինէր, զուցէ և անառնելի:

Սէդան մի խոր հոգոցով շարժեց զրահանօրէն զլուխը, սիրուն աչքերը նետեց հեռուն իմ գլխիս վրայով, դէպի կապուտ երկինքը, որի վրայով հանդարտօրէն զլորւում էին ցան ու ցիր ամպերի կուտակները, որպէս բաժրակէ հսկայական փաթիլներ ու համածախեց դժկամօրէն:

— Դուք ճիշտ էք ասում, Եօհաննէս, միանգամայն ճիշտ, զուցէ էլի՛ կսխալուէի ես. ես այնպէս շուտ եմ զրաւում ու հաւատում ամենքին, որ անպայման կսխալուէի, հաղար անգամն էլ կսխալուէի, եթէ՛ Հաղար կեանք լինէր: Ո՛ւ՛՛՛՛՛՛՛, և որքան ծանր կլինէր այն ժամանակ իմ կսկիծը... բայց ի՞նչ անեմ, ինչո՞վ եմ մեղաւոր ես, որ մարդիկ այնպէս վատ են, որ կարող են ստիլ և նրանց, որոնք հաւատում են իրենց, որ

կեղծում են ամենաանկեղծ ու սուրբ զգացմունքներն անդամ: Ձէ', տղամարդիկ սիրտ չունեն Եօհաննէս, նրանք ընդունակ չեն թափանցել ու աեսնել մեր սրտերի այնքան քնքոյշ ու լաւ զգացմունքները: Դուք հաւատում էք, որ երբ մենք նրանց սիրում ենք, սիրում՝ խելագար ու հիացմունքով, նրանք այդ բոլորին էլ ընդունակ են մեզ պատժելու: Ես կարծում եմ, որ նրանք մեզ հասկանալ չեն կարողանում, որ մնում են միշտ անժանութ մեր հոգու շատ թանկարժէք գեղեցկութեանց: Դուք զիտէ՞ք ինչ ասել է կնոջ սիրտ ու կնոջ սէր. նա նման է կրակին, որը չի ապրում առանց որեւէ իրի, բայց երբ կպաւ որեւէ մէկին՝ կապրի նրա հետ մինչեւ վերջնապէս ու կհանգչի նրա հետ միասին. դուք զիտէ՞ք ինչ ասել է սիրողին պատժել, դուք հասկանում էք Եօհաննէս, որ սիրողին չեն սիրում... Ինչո՞ւ էք այդպէս անթարթ նայում ինձ, հօ ես ձեզ չեմ վիրաւորում Եօհաննէս...

— Ես հասկանում եմ ձեզ սիրելի Սէդա, ես աշխատում եմ աւելի հասկանալ, աւելի խոր թափանցել ձեր հոգին, նրա բոլոր գեղեցկութիւնները ճանաչել, հասկանալ և այն, ինչ որ խօսքերով չէք կարողանում ասել, ինչ որ չէք էլ կարող ասել, ինչ որ ոչ ոք էլ ասել չի կարող. այն, որի ասելու համար ոչ ոք մեր լեզուն բառեր չի աւել, որի լեզուն մեր սիրտին է, բայց աւելի բարդ սիրտ, քան թէ մենք հասկանում ենք, մեր ամբողջ էութիւնը, մեր զգացմունքը, որով միայն վարակւում են խօսողի ու լսողի հոգիները, ձուլւում են իրար, ջնջւում նրանց սահմանները,—եւ աշխատում եմ ձեզ ամմբողջօր-վի՛ն հասկանալ, Սէդա:

Դուք դարձեալ հիշտ էք ասում, Եօհաննէս, հազար անգամ հիշտ: Դուք հասկանում էք ինձ, հասկանում ինչ որ ուղում եմ ասել, ինչ որ զգում եմ, ինչ որ եմ, դուք հասկանում էք ինձ ամբողջովին, որպէս գեռ ոչ ոք, ոչ ոք չի հաս-

կացել: Ես չեմ սխալւել ուրեմն... Դուք էլ տանջւել էք, հա՞... Ձէ', ես սխալւում եմ, ի հարկէ սխալւում, որ ասում եմ, «տղամարդիկ»: Ես ձեզ համար չէի ասում, այն ժամանակ էլ գիտէի, որ ձեզ համար չեմ ասում. ի հարկէ ոչ բոլոր տղամարդիկ, ես միայն այնպիսի մարդկանց համար եմ ասում, չէ՛ որ այնպիսի մարդիկ շատ կան, այնպէս չէ՛:

— Ես չպատասխանեցի ու Սէդան շարունակեց քիչ չետոյ:

— Սխալւում եմ, տղամարդիկ էլ կան բարի ու լաւ. նրանք էլ սիրել գիտեն Եօհաննէս, նրանք էլ հոգու գեղեցկութիւն ունեն... Տղամարդիկ էլ կան, որոնց կարելի է երկաւր սիրել, անվէ՛րջ սիրել, միշտ սիրել... Կան, տղամարդիկ էլ կան...

Սէդայի ծայր աստիճանաբար իջաւ, իջաւ ու մարեց, մտքերը խառնեցին, աղօտացան ու մի մշուշ եկաւ պատեց նրա գիտակցութիւնը: Երկաւր նայեցինք իրար անթարթ ու քարացած աչքերով. նա անխնամ ու թույլ նստած էր կանաչ հողակոյտին. երկար շրջազգեստի եզրերը մի բազմածե տարօրինակ դիժ էին նկարել կանաչի վրայ ու անխնամ ճառագայթաւոր ծալքերով շարունակւում էին մինչեւ նրա աչ ազգբը, որի տակ ակօսւում միանգամից: Նրա ծախ ձեռքը նոյն կողմով չնւաժ էր գետնին, իսկ աչով անդադրում կրկնում էր կրճքի զարդի հետ միեւնոյն խաղը անգիտակցօրէն: Իսկ զլուսս իջել էր ձեռքիս ու մենք նայում էինք իրար թէք: Ես չգիտէի նոյն իսկ, թէ նրա զէմքի որ կէտին էր ուղղւած իմ հայեացքս, որ կէտը ամենից պարզ էի տեսնում. չգիտէի անգամ մտածում եմ մի բան, թէ՞ չէ. չէ՞ որ այսպիսի բոլորներ լինում են: Ինձ թւում էր, թէ Սէդան էլ, ոչ տեսնում էր և ոչ մտածում... գուցէ և մենք իրար ներշնչել էինք...

Չգիտեմ ինչո՞ւ, միայն երբ սթափւեցի՝ հարցրի նրան հանդիստ.

— Եւ ձեզ սիրել է այդպէս մէկը և դուք սիրե՞լ էք նրան երկար, Սէդա:

— Այո, անսպասելի արագ պատասխանեց Սէդան, ասես թէ առաջուց զիտէր իմ հարցս:

— Սիրելի եմ, Եօհաննէս, սիրելի և այդ սէրը մնում է դեռ մինչև օրս իմ մէջ ու ես այն հանգցնել չեմ կարողանում: Տանջում է նա ինձ ու ես ասլրում եմ այդ տանջանքի հետ միասին... Սիրելի եմ այդպէս, բայց ամեն անգամ վախեցել եմ նրա մօտ այդպէս մտածելիս, վախեցել եմ, թէ դուցէ իրաւունք չունեմ նրան սիրելու ու ոչ մի բառ նրան ասել չեմ կարողացել:

Սրտիս կսկծից որոշեցի ամուսնանալ ում հետ էլ կուզի լինէր, ասես թէ այդպիսով ուզում էի վրէժ առնել մէկից, բայց թէ ումնից, չգիտեմ: Ինձ թւում էր, թէ կմոռացէր այդպէս ամեն ինչ, կանցնէր բոլորը. և աբի՛ այդպէս, բայց սխալւեցի, և մեծ է հիմա այդ սխալս:

Եթէ ես այս գիտենայի, երբէք այսպիսի քալլ չէի անի. թող նա չկապէր ինձ հետ, թող նա հեռանար ուր կուզէր, թող նա բազմաւորէր ում հետ էլ լինէր... Ես սեւեր կհագնէի, նրա այրին կզառնայի, կաղօթէի իմ սիրուս առաջ ու կապրէի երջանիկ նրանով: Դուք չգիտէք, թէ ես ճնց եմ սիրել նրան, Եօհաննէս. ես պատրաստ էի նրա համար ամեն ինչ անելու, ամեն ինչ... Բոլոր ծանօթներս նայում էին ինձ վրայ ամիսոսանքով, որ ես կանգնած եմ կորստեան անդունդի բերանին, բայց ես ոչ ոքի չեմ լսել:

Ես կամազուրկ մի իր էի նրա ձեռքին, բոլորովի՛ն կամազուրկ... հասկանում էք դուք ինձ, Եօհաննէս... Մի՛ք մեղադրի, խնդրում եմ, որ այսքան պարզ եմ խօսում ձեզ հետ, այսօր այնպէս եմ տրամադրւած ու այնքան հարազատ եմ ընդունում ձեր վերաբերմունքը դէպի ինձ, որ չպատմել չեմ

կարող: Ոչ ոքի չեմ պատմել ես այս մինչև օրս, երբէք միտք էլ չեմ ունեցել պատմելու, որովհետեւ սա իմ ամենաւերական գաղափարներից մեծն է եղել. դուցէ այսուհետեւ էլ ոչ մէկին չեմ պատմի ես, բայց պատմում եմ հիմա ձեզ բոլորը պարզ ու լրիւ, պատմում եմ, որովհետեւ դուք ստիպեցիք ինձ, որովհետեւ դուք զիտաք իմ սրտիս, որը բեռնւած է շատ վաղուց դրանցով և կփշրւի նա, եթէ ես չպատմեմ բոլորը: Բայց ի՞նչ կասէք, որ նա չվարւեց ինձ հետ այնպէս, ինչպէս ծանօթներս էին կարծում, ինչպէս որ բոլոր տղամարդիկ կվարւէին, առանց մի հատիկի բացառութեան:

Սէդան անկեղծ վրդովւած էր, նա լռեց մի վոքը, մինչև որ նորից շարունակեց իր ընդհատած վերջուշերը:

— Բայց կորցրի ես նրան: Եւ ես դեռ չգիտեմ, թէ ինչու մենք իրարից բաժանւեցինք. մինչև օրս էլ այդ հասկանալ չեմ կարողանում. ես գիտեմ որ նա էլ սիրում էր ինձ, իսկ ես՝ դեռ այն ժամանակը գիտէի, որ առանց նրան պէտք է կորցնեմ իմ կեանքիս բոլոր գեղեցկութիւնները: Ինչու է այսպէս լինում Եօհաննէս, դուցէ դուք կասէք, դուցէ դուք գիտէք, որ երբ երկուսն էլ և՛ սիրում եմ իրար, և՛ էլի թողնում ու բաժանւում իրարից, մի՞թէ այսպէս է աշխարհի օրէնքը, թէ՞, սա հէնց մենակ ինձ է պատահել ամբողջ աշխարհում:

— Ինչու մենակ ձեզ, Սէդա. կեանքի մէջ ամենադատարկ պատճառներից այնպիսի զարմանալի պատահականութիւններ են առաջ գալիս, որոնց թէև դժար է լինում լուրջ ու հիմնաւոր բացատրութիւն տալ, բայց և այնպէս էլի հարկադրւում է մտքդ հաշտել նրանց հեռանքների հետ: Գուցէ այժմ նա էլ ուրախ չէ, որ այդպէս է եղել, բայց հօ միշտ, ու ամենը չի կարելի վերադարձնել:

Այ, ձեզ մի դէպք պատմեմ, ոչ հեռւից և ոչ էլ ուրի-

շից լատն: Իմ բնկերս սիրում էր մի աղջկայ. սիրում էր ուղղ-
դակի՝ խելքամազ: Աղջիկն էլ նրան էր սիրում: Սիրում էին
իրար այնպէս, որ իրար հետ խօսած ամենախորին զաղտնի-
քը այդ տղան պահել չէր կարողանում. կէս զիշերին էլ լի-
նէր, երբեմն կվազէր մօտս ու պատմէր խելագարի նման: Ես
հիշան ասած, և խղճում էի նրան, և էլ հիանում այդպիսի
սիրոյ վրայ: Դուք երեւակայում էք այդ սէրը, որ նա պահել
չէր կարողանում ուրախութիւնից. և չկարծէք, թէ այդ տը-
ղան թեթեամիտի մէկն էր, չէ՛. լուրջ բնկերական շրջանում
բոլորի խօսքերը կապառուէին, գեռ. նրանից երկու բառ. չէիր
լսիլ և այդ մարդը այդպէս էր դառել սիրուց: Աղջիկն էլ,
որ ասեմ զրանից աւելի էր սիրում՝ չէք հաւատալ երեւի. նա
էլ բոլորովին այլ տեսակ էր դարձել, նա էլ մոռացել էր խօ-
սելը, ամենի ու ամեն տեսակ խօսակցութիւն ձանձրացնում
էին նրան ու ապրում էր իր սիրոյ հետ լուրթեամբ: Մի
խօսքով երջանիկ էին ուղղակի իրարով ու զոհ աշխարհից,
որ լի ու լի աւել է նա իրենց բաժինը: Եւ ի՞նչ. Մի երեկոյ
իրար զրկում սիրոյ համարեա մարելիս՝ դառնում է այդ տը-
ղան աղջկանը, հէնց այնպէս՝ թէ գիտե՛ս, Յասմիկ այս բո-
ւական ի՞նչ եմ մտածում ես:

— Ի՞նչ, ասում է:

— Ձէ՛, ասում է, դեռ ասա, համաձայն ես, ինչ որ մտա-
ծում եմ՝ չետոյ կասեմ:

Ինչ ասել կուզի, որ աղջիկը համաձայնում է:

— Ե՛կ, ասում է, էսօրեանից էսպէս սիրելուց չետոյ
կարենք մեր ծանօթութիւնն ու յարաբերութիւնը, հեռանանք
իրարից այսպիսի լաւ չիշողութիւնների տակ, ինձ թւում է,
թէ սա շատ լաւ կլինի և այս բոլոր զգացմունքները միշտ
թարմ ու զեղեցիկ կմնան մեզ համար:

Ու առանց իրանց հաւատալու, ու առանց իրանց հա-
շիւ տալու՝ այդպէս էլ հեռանում են նրանք:

Ձեռք ձեռքի տւինք ու հեռացանք իրարից, ասում էր
նա. ամեն վայրկեան մտածում էի, թէ հրէս մէկն ու մէկը
մեզանից մի հատիկ խօսք կասի, որ ամեն ինչ խառնւի. բայց
ոչ ոք մեզանից քաջութիւն չունեցաւ այդ ասելու ու մենք
խողութիւններս զէպի չեա, մի անհամբեր սպասողականու-
թեան տակ՝ իրար ոտնաձայն լսելով հեռացանք մէկ մէկուց:

Ամբողջ մի շաբաթ ինչպէս թունաւորւած էր այդ տղան:
Նա չկարողացաւ իրեն յաղթի ու հետեւեալ օրը նորից զնաց
աղջկայ մօտ: Ճանչում է հիմա նա, բառաչում համարեա ցա-
ւից, բայց անցածն արդէն անցած է:

— Եւ այդ տղան այդպէս սիրում ու տանջւում է հի-
մա՛ էլ ու նորից նրա մօտ գնալ չի՞ ուզում. չիմա՛ր...

— Ձէ՛, Սէդա, նա հիմա պատրաստ է հազար անգամ
զնալու, պատրաստ է ամեն գնով չեա առնելու իր խօսքը,
բայց...

— Ի՞նչ բայց, հիմա էլ աղջիկը չի ուզում—դարձեալ
չիմար:

— Ոչ էլ այդ. բայց հիմա էլ չգիտէ նա, թէ որտեղ է
այդ աղջիկը: Այդ դէպքից մի քանի օր չետոյ հեռացել է նա
քաղաքից և ո՞վ գիտէ թէ ինչպիսի դրութեամբ և ինչպիսի
մտածմունքներով:

Կեանքի մէջ այսպիսի դիպւածներ շատ են պատահում,
Սէդա, բոլորն էլ մի մի դատարկ պատճառից, բայց նրանց
ուղղել չի լինում, որովհետեւ մինչև ուղղելը՝ նրանք արդէն
անցած են լինում:

Սէդան նորից մտածմունքի մէջ ընկաւ, իսկ ես չուզե-
նալով կիսատ թողնել իմ ասելիքս՝ շարունակեցի.

— Բայց և այնպէս, Սէդա, ինձ թւում է, թէ մարդիկ
իրենց հաւասարակշռութիւնը չպէտք է կորցնեն կեանքի մէջ
այդպիսի մի դիպւածի հանդէպ: Կեանքը հօ ալդտեղ չի՛ վեր-

շանուժ մեղ համար, որ այդպիսի մի անյաջողութիւնից չէ-
տոյ սկսենք մենակ կորցրածի ցաւով ապրել: Նրա շարունա-
կութիւնը դարձեալ նոյնքան զեղեցիկ է, որքան և նախորդ
կէսը, իսկ նրան դործադրողը աւելի կատարեալ մարդ, աւե-
լի՝ զովասանքի արժանի, երբ հին կորստի վրայ աւելի թան-
կարժէք զիւտեր է անում: Քանի՜, քանի՜ օրինակներ զիտեմ,
որոնք այդպիսի զրուծիւնից յետոյ աւելի շնորհակալ են ե-
ղել իրենց միւս բաղդաւորութեանց համար, որը լցրել է նրանց
ամբողջ կեանքը մինչև նրա ծալրը: Գիտեմ և այնպիսիներին,
ի հարկէ, որոնք այդտեղ համարելով իրենց կեանքի իսկական
վերջը... է՛հ, չարժէ էլ խօսել նրանց մասին...

— Ձէ՛, շարունակեցէք, շարունակեցէք խնդրում եմ, ա-
սացէք բոլորը, ինչ որ ուզում էիք:

— Որոնք զիմել են ուրիշ ճանապարհի—վերջացրել այն-
տեղ ամեն ինչ—ինքնասպանութեան: Սրանք արդէն այնպիսի-
ներն են, որոնք կեանքի արժէքը չիմանալուց, նրան չափո-
սալուց դուրս՝ այլև ոչ չունեն ապրելու, նրանց միայն կա-
րելի է խղձալ, ցաւել, էլ ուրիշ ոչինչ:

Դուք, Սէդա, ես ինչպէս առաջ, այնպէս էլ հիմա տես-
նում եմ, որ սիրում էք ու գնահատում կեանքը և դա բա-
ւական է ասելու, որ դուք բնորոշակ էք նոր բաղդաւորու-
թիւն ստեղծելու ձեզ համար. ճիշտ է ես ասացի, որ մեր
կեանքի բնթացքը մեզանից չէ կախած, բայց և այնպէս սա
շատ նեղ չափերէ հասկանալ, չափեր է մոռանալ, որ նրա զե-
կը մեր ձեռքն է տւած և մենք կարող ենք նրան ուղղել մէկ
կամ միւս կողմը: Տեսնում ես մէկը՝ մի հասարակ զիսւածից
վիատւեց, սկսեց կեանքի մէջ ամեն տեղ վատը տեսնել, բռ-
նեց վատատեսութեան ճանապարհը ու գնաց մինչև կորուստ:
Մի ուրիշը՝ նոյնպիսի զրուծեան մէջ՝ աչքը նետում է վեր,
բռնում է յուսոյ ուղին, բոլոր վատը ոչնչացնում է նա զա-

լիք լաւի յօսով ու դա հանում է նրան մի նոր, արեւոտ աշ-
խարհ ու նա ապրում է այնտեղ նորից: Նոյն իսկ այն բոլո-
րը, որոնց մասին ես ասացի, թէ ապրել չեն ուզում, զիտէ՞ք
արդեօք, որպիսի տանջանքով են զիմում այդ քայլին: Դուք
կարծում էք թէ կեանքը կորցնում է նրանց համար իր ար-
ժէքը. չէ՛, ամենեւին չէ, Սէդա, ես նոյն իսկ կասեմ, որ նրանք
այդ վերջին ընդհանրին շատ աւելի լաւ են զրում նրա ար-
ժէքը: Դուք կարծում էք թէ հազարաւոր ինքնասպանների
թողած զրուծիւնները մի մաղաչաւի ճշմարտութիւն պարու-
նակում են իրենց մէջ, երբ նրանք խօսում են կեանքի՝ ար-
ժէքի մասին: Դուք հաւատում էք, որ գրում են, թէ «չար-
ժէ ապրել» կամ «երբ կեանքը այսքան դատարկ է, լաւ է
չապրել»: Այս բոլորը սո՛ւտ են և նրանք գրում են այս, վա-
խենալով, որ առանց զրանց ուրիշները կմտածեն ճիշտը: Եթէ
իսկապէս այդպէս լինէր, այն ժամանակ նրանք, աւելի շուտ
ոչինչ չէին զրիլ, որպէսզի կորչէին այնպէս, ինչպէս իրենք են
ասում. բայց չէ՛, նրանք հազար տանջանքների տակ են գրում
այդ մի քանի բառերը, նրանք ուզում են, որ իրենք անլուր
չկորչեն, իրենց մասին խօսեն ու ցաւեն մարդիկ և ահա այս
փառասիրութիւնն է, կասեմ ես, որ շատերին չի թողնում
լսել իրենց ներքին ծայնին, մահւան սարսափի ձայնին ու չեա
կենալ այդ քայլից: Այդ վատատեսութիւնը վայրկենապէս
մթնեցնում է նրանց զիտակցութիւնը և այդտեղ վերջանում
է ամեն ինչ:

Եթէ բոլոր ինքնասպանները համոզւած լինէին, որ ան-
չալտ է մնալու իրենց մահը՝ նրանց երեք քառորդից աւելին
կշարունակէր ապրել, Սէդա: Մարդկանց և կենդանիների ա-
մենամեծ տարբերութիւնը հէնց այն է, որ նրանք զիտակ-
ցում ու սարսափում են մահւան բնազդից, իսկ կենդանիներ-
ը՝ ոչ. բայց նրանք զգալով հանդերձ այդ սարսափը՝ ստում են
դարձեալ երբեմն զիտակցօրէն:

Ես շատ լաւ յիշում եմ ձեզ առաջ, Սէդա, դուք անպայման կարող էք նորից ապրել լաւ կեանքով, դա ձեր ամբողջ էութիւնից է բղխում, իզուր են այդ հիասթափութիւնները և վերջապէս ձեր էսօրեայ ամբողջ խօսակցութիւնն էլ հաստատում է իմ ասածներս: Թողէ՛ք ի սէր Սատծոյ անցեալն իրեն աեղը, փորձեցէ՛ք դարձեալ առաջաւ ալէս ապրել միայն ներկայով և կտեսնէք, որ ես ճիշտ եմ ասում:

— Ես համաձայն եմ ձեր ասածների միայն մի մասի հետ, Եօհաննէս, որ չի՝ կարելի, ինչպէս էլ լինի, կեանքը փոխել ոչնչութեան հետ, բայց որ կարելի է բոլորովին՝ մոռանալ անցածը, — նա սկսեց զրուսը շարժել բացասօրէն — այդ էլ չեմ կարող ասել, այդ անհնարին է:

Ես ինքս փորձեցի հէնց այդպէս էլ, ինչպէս դուք էք ասում — և երբ տեղիք էք տալիս հիմա՝ լսեցէք ուրեմն, ես կպատմեմ այդ էլ, առանց այն էլ ես զիտեմ, որ վաղուց եմ դուրս եկել այն սահմանից, ինչ չպէտք է պատմէի, բայց երբ դուրս եկան է այս պատմելը և մանաւանդ տեղին՝ ես չեմ լռի:

Սաացի, որ սրտիս կսկիծից որոշեցի, ու զիտէք որ, մի շարաթւայ ընթացքում ամուսնացայ: Բայց ի՞նչ կասէք, որ ամուսնանալուց յետոյ, առաջին զիշերն իսկ, ես կուչ եմ եկել վերմակիս իմ բաժին կէսի տակ, երեսո շրջել դէպի պատր ու դառն արցունքներով լւացել բարձս: Գիտէ՛ք, որ ես այդ ամբողջ զիշերը մտածել եմ միմիայն նրա մասին ու միայն լուսադէմին մտքերից տանջւած ուղեղս թմրել է և ես քուն եմ մտել, երբ ամուսինս զգուշութեամբ հեռացել է իմ մօտից:

Այդ զիշեր ես և կատաղել եմ իմ ամուսնուս վրայ, որ նա բնկած է իմ կողքիս, ինչպէս մի անշունչ իր, մի քարի կամ փայտի սառը կտոր, որ երբ ես նրան ընտրել ու նրա կեանքի կէսն եմ դարձել՝ չի կարողանում նա իմ մտածմունք-

ներիս բովանդակութիւնը բռնել, չի կարողանում ինձ զրգւել ու սիրել այնպէս, որ առաջին զիշերն իսկ նրա վերմակի տակ ես լաց չլինեմ մի ուրիշի համար. և դուք զիտէ՛ք, թէ սա որքան սարսափելի է, Եօհաննէս: Կեանքիս մէջ արած առաջին ու ամենամեծ սխալը, կեանքիս մէջ կրած ամենածանր ու դառն հարւածը ես զգացել եմ այդքան շուտ, հէնց այդ առաջին զիշերը: Մինչև այդ օրը, ինչպէս մի ուրախ, ինչպէս մի անհոգ թուշուն եմ եղել ես, որ ամեն բան որոշել ու արել եմ բոլորակաւ որոշմամբ և նրանց բոլորի յաջողութիւնը խրախուսել էր ինձ, դուցէ այսպիսի մի մեծ սխալ անելու համար:

Ձէ՛ որ հէնց այդպէս էլ արել էի ամուսնութիւնս: Ամուսինս ծանօթ էր դեռ երեք տարի առաջ: Նա մի անգամ, դեռ այն ժամանակ, առաջարկութիւն արաւ: Ծնողներս էլ էին խնդրում, որ ես համաձայնեմ, բայց ես ծիծաղեցի միանգամից նրանց բոլորի վրայ: Նա ամաչեց ու երբէ՛ք այնուհետեւ համարձակութիւն չունեցաւ կրկնելու այն: Վերջին անգամը երբ նա պատահեց՝ ծագեց իմ մէջ այդ միտքը և ես մի շարաթից աւել մտածել չուզեցի զրա վրայ: Այդպէս էլ, ի հարկէ, տւի համաձայնութիւնս և ինչպէս զիտէք, պատկւեցինք առաջին իսկ կիրակին:

Այդ առաջին զիշերը, այդ մի հատիկ օրը, ես աւելի շատ եմ զիտակցել, քան թէ ամբողջ տասնինը տարին. այդ օրը այն սահմանն էր, որից ես պէտք է քայլէի մի կեանքից դէպի մի ուրիշը — որը և՛ այնքան հրապուրիչ է ամեն մի կնոջ համար, և՛ այնքան սարսափելի. և այդ սարսափն է, Եօհաննէս, որ ոչ մի կնոջ մոռանալ չի տալիս այնուհետեւ էլ այդ օրը, մինչև իր միւս վերջին օրը: Դուք ի հարկէ, ինչ և զգաք, այդ զգալ չէք կարող, որովհետեւ դուք կին չէք եղել:

Ես մէկ մտածում էի, որ իրաւունք չունեմ այդպէս ա-

նելու, այդպէս վարւելու ինձ ու իմ ամուսնուս հետ. ինչով է մեղաւոր, մտածում էի, նա, ինչու եմ թունաւորում նրա կեանքը. բայց և ինչով էի մեղաւոր և ես: Մի բոլոր մտածում էի, որ շրջեմ երեսս դառնամ դէպի նա ու առանց քաշւելու տեսնեմ. — Ե՛կ, սիրելիս, մենք ինչպէս լաւ բարեկամներ, ինչպէս երկուսս էլ լաւ ու երջանիկ օրերի երազողներ, որ թանկ ենք զնահատում այդ, որ կանգնած ենք դեռ այդ կեանքի շէմքի առաջ ու չենք բացել դէպի այն գեղեցիկ աշխարհի տանող դուռը՝ Ե՛կ, խնայենք թէ՛ իրար, և թէ՛ մեզ, բաժանւենք իրարից. Խնչ անենք, թէ հէնց այսօր ենք պսակւել. հաշտութեամբ ու սիրով կապենք մեր բաժանման պայմանը ու հեռանանք իրարից օրհնանքով: Մենք այնպէս աւելի երջանիկ կլինենք, աւելի շնորհակալ մեր կեանքից, աւելի լաւ բարեկամներ մէկ մէկու, քան, եթէ տանջւենք այսպէս իրար կողքի, մի վերմակի տակ ու միշտ օտար իրար ու միշտ հեռու միմեանցից: Գնանք, փնտրենք ամենա ու զտենք մեզ համար կեանքի այնպիսի ընկեր, որ էլ չո՛ր աշխարհ չունենայ մերինից, որոնց առանձնացնող սահմանները լուծւեն ու ծուլւեն մերի հետ, մի՛ աշխարհ լինի երկուսիս համար: Գտնենք այնպիսիներին, որոնց սրտերի հետ միանան և մեր սրտերը ու այդ մի սրտից մղւած արիւնը հոսի երկուսիս երակներում:

Բայց, իհարկէ, ես այդ համարձակութիւնը չունեցայ, Եօհաննէս և հիմա ստիպւած եմ տանջւել և ինձ համար, իմ սեպհական անդունացած կեանքիս և վերջապէս իմ խեղճ ամուսնուս համար:

Խղճացել եմ ու անկեղծ ցաւել և նրա համար, խղճացել, որ դուցէ նա՛ էլ այդ ողջ զիշերը տանջւել է, թերեւ, ինծանից աւելի: Գուցէ նա՛ էլ լուսացրել է ամբողջ զիշերը՝ իմ շնչառութիւնս մէկ-մէկ համարելով, տանջւել է ամաչելուց միեւնոյն վերմակի տակ, որ մօտենայ, որ մի խօսք ասի ինձ:

Գուցէ դողացել է նա մի փոքրիկ շարժում անդամ անելու, որ անդգուշութիւնից չլիպչի ինձ և ես այս բոլորին անտեղեակ եմ եղել:

Ձէ՛ որ, իսկապէս այսպէս էլ կարող էր լինել. չէ՛ որ, նա այնքան միամիտ ու ամաչկոտ մի տղամարդ է, մի կատարեալ հասակաւոր երեխայ: Քսան ութ տարեկան է նա, բայց ինձանից առաջ կին չէ հանաչել: Նա սիրում է ինձ, ևս այս գիտեմ, բայց հեռու է այդ սէրը ինձ նրա հետ ամուր կապելուց: Այն բոլորը այնքան սառն է թւում ինձ, որ շատ անգամ զղւանքի է փոխւում, որ տանել չեմ կարողանում, առանձնանում եմ ես՝ լալիս ու լալիս. Եւ նա այնքան լիմար է (ա՛խ ուրիշ կերպ անւանել չեմ կարող), որ այդպիսի բոպէներին իմ առողջութիւնս է հարցնում ու ես ստիպւած, առանց պատասխանի հեռանում եմ միշտ նրա ներկայութիւնից:

Այժմ թւում է ինձ, թէ բոլորը պարզ է ձեզ համար, Եօհաննէս, թէ ինչու եմ եկել պատմելու այս բոլորը, որը արթնացրիք դուք պատահամբ, որոնք հանգիստ չէին տալիս ինձ և ես չգիտէի, թէ ու՛մ մեղադրեմ այս բոլորում:

Սա մի բողոք է, ի հարկէ, սեպհական կեանքից ու բաղդից, որի յայտնելն էի ուզում միմիայն ես, առանց որեւէ ակրեկալութեան նրա վնուի մասին. շատ է դժւար ի հարկէ, սրա վճիռը, մանաւանդ ձեզ համար, Եօհաննէս և ես չէի ուզենալ ձեզանից այդ վճիռը պահանջել:

Սա լոկ մի բողոք է այնպիսի շատ պատահականութիւններից մէկի վրայ, որ ինչպէս դուք էք ասում—[Թէ և լուրջ բացատրել չի՛ լինում, բայց և այնպէս հարկադրւում է մարդ հաշտւել նրա հետեւանքների հետ. որը բերում ամուր կապում է երկու ջոկ-ջոկ աշխարհներ, որոնք մի վերմակի տակ կեանք են վերջացնում, շարունակ ուրիշների

համար արտասուելով: Չէ՛ որ, շատերը կան այսպէս, Եօհաննէս:

Ես կարծում եմ, հիմա վերջացրի իմ բոլոր ասելիքս, մնում է միայն, որ նորից շնորհակալ լինեմ ձեզ, յարգելի Եօհաննէս, որ դուք լսեցիք ինձ այդքան մաքրամօրէն:

Սէդան վեր կացաւ տեղից ու մենք նորից թեւանցուկ շարժւեցինք դէպի քաղաք: Էլ մենք ոչինչ չէինք խօսում. իսկ եթէ հատ ու կտոր անկապ հարցեր էինք տալիս՝ պատասխանը լինում էր կամ «այո» կամ «ոչ»: Ճանապարհին նա ասաց, որ ինձ մօտ թէյ կխմենք: Ուրով հասանք տուն ու նստեցինք թէյի:

Մի բաժակ խմեց միայն Սէդան և այդ մի բաժակը մի ժամից աւելի տւեց: Ես, ասես թէ, այժմ հալածւում էի Սէդայի հայեացքից ու ցանկանում՝ որքան կարելի է շուտ ազատւել նրանից:

Սէդան միայն նայում էր ինձ պղտոր հայեացքով ու ծանր շնչում: Իմ հատ-հատ հայեացքներս հազիւ միայն նկատում էին նրա շրթունքների մեղմ դողոցը ու դէմքի անսովոր վարդապոյնը: Եւ Սէդան նորից ընդհատեց լռութիւնը, բայց այս անգամ այնպէս անբնական, որ ինձ համոզեց, թէ վաղուց նա ուղղւում էր խօսի, բայց չգիտէր ի՛նչ, կամ ինչպէս սկսի և այդ բոլոր ժամանակ նա պաշտպանւում էր իր բաժակով:

— Սիրելի Եօհաննէս—վերջապէս սկսեց նա—թողէ՛ք խրնդրեմ ուրեմն, որ այս բոլորը, որոնք չպէտք է պատմէի ձեզ՝ նրբ մէկ-մէկ կվերադառնան այսուհետեւ ձեր չիշողութեան մէջ—չծիծաղէ՛ք նրանց վրայ ու համարէք մի չիմար կնոջ դառնացանք: Թողէք զոնէ ես իրաւունք ունենամ հաւատալու, որ աշխարհիս երեսին մէկի՛ սրտում զոնէ պէտք է մնան նրանք այնպէս զեղեցիկ ու անաբատ, ինչպէս որ պատմեցի ես. և դուք դրանով մե՛ծ մխիթարանք կլինէք ինձ բաժին թողած:

— Խնդրում եմ, խնդրում եմ, Սէդա, եթէ դուք մի՛ խօսք ևս ասէք՝ վիրաւորած կլինէք ինձ սաստիկ. չէ՛ որ, ես լսել եմ ձեզ բոլոր ժամանակ իբրեւ ձեզ ամենամօտիկ մէկը, նօ, վերջապէս ինչպէս ձեր հարազատ եղբայրը... Ձեր վիշտը դուք փոխադրեցիք հիմա իմ մէջ և եթէ չիշեմ ես այսուհետեւ՝ պէտք է չիշեմ այն, որպէս իմ սեպհականը:

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ, սիրելի Եօհաննէս...

Ու Սէդան թեքւեց և նրա այրող շրթունքները սեղմւեցին իմ ճակատիս և ջե՛-ե՛-րմ ու երկար համբուրեց նա ինձ:

— Ես եղբայր չեմ ունեցել, որ իմանամ այդ զգացմունքը, բայց եթէ նա էլ այսքան քաղցր է՝ այն ժամանակ թողէք որ, մէկ էլ... ու նա նորից ու երկար համբուրեց իմ ճակատս:

— Ես ձեզ սիրում էի, գիտէ՛ք, Եօհաննէս... սիրում եմ և հիմա... նօ... երբ ասում էք՝ ինչպէս եղբայր...

Նրա աչքերը փայլեցին և ես տեսայ նրա արցունքների հետ և մի խօր ու սարսափելի վիշտ: Սէդան մեղադրում էր ինձ, Սէդան դատապարտում էր ինձ մի ամբողջ օր, իր բոլոր խօսքերի մէջ կրկնում էր նա այդ միևնոյնը, սուր-սուր փշերի պէս իջնում էին երեսիս նրա խօսքերը, ու ես երեսս թքել չէի ուղղում: Ցաւեցրել էի ես Սէդայի սիրտը, առանց այդ ցանկանալու, առանց զրա մասին լուրջ մտածելու: Ե՛րբ երբեք երբեք նա. այնպէս չէի նայել ես նրան: Հիմա նա վճիռ էր բռնկւել նա. այնպէս չէի նայել ես նրան: Հիմա նա վճիռ էր ուղղւում ինձնից: Ո՛չ. սա ճիշտ չէ. և կտայի ես այդ վճիռը, եթէ հնարաւոր լինէր ու ներելի, բայց ես հիմա իրաւունք չունէի այդ անելու, որպէսզի վաղը մի ուրիշի առաջ աւելի մեղապարտ չկանգնեմ:

— Սէդա...

Նա ինձ ընդհատեց.

— Դուք մի՛ք, մի՛ք խօսի, ու փակեց իմ բերանս իր ձեռքով. թողէ՛ք, Եօհաննէս, թողէ՛ք ես այսպէս երկա՛ր հիա-

նամ ձեզ վրայ, թողէք տանջւե՛մ այսպէս. սա շատ է, շատ է քաղցրացնում ինձ. և գրկեց նա ու ամուր, ամուր սղմեց իմ զլուխս իր կրծքին. սկսեց համբուրել ճակատս, մազերս, զլուխս: Պինդ փաթաթեց զլիսիս իր նիհար կռները, նրանց կծկւած մկանները զոգում էին ու ես զգում էի, թէ ինչպէս նրա դէմքին ճմլւում էին մազերս:

Ես չէի համարձակւում աղատել զլուխս Սէդայից ու ինձ թւում էր, թէ Սէդան հեկեկում է լուռ:

— Աւելորդ են այդ բոլորը, Սէդա, աւելորդ, բաւական չետոյ խօսեցի ես, դուք շատ իզուր էք այդպէս չուզւում, շատ իզուր էք սրտնեղում: Ժամանակ կանցնի, կգան նոր օրեր, նրանք նոր ուրախութիւն կբերեն իրենց հետ ձեր այդ կեանքի մէջ ու դուք անպայման կմոռանաք նրա տակ այդ ամենը: Բաւական է, որ դուք այժմ այդքան լաւ յատկութիւններ էք գտնում ձեր ամուսնու մէջ և դա ինձ համոզում է, որ դուք անպայման նրան կսիրէք:

Երեք տարի էլ այնուհետեւ մնացի ես Պետերբուրգում. էլ ո՛չ մի անգամ չհանդիպեցի Սէդային. կորցրի նրան ես այդ հակալ ժխորանոցում և բաւական ուշ միայն հասկացայ, որ նրա հետ ուրիշ շատ թանգութիւններ էլ եմ կորցրել...

Ու զեռ մինչև հիմա էլ, երբ ցաք ու ցրիւ մտքերից մէկն ու մէկը պատահամբ չիշեցնում է ինձ Սէդային, նորից նկարւում է իմ դէմ նրա չքնաղ ու ժպտուն դէմքը, նրա սիրուն ու առոյգ հասակը, նորից կանգնում է իմ դէմ նրանց փայտեալ ցածլիկ տունը, փողոցին նայող պատուհանի մի փեղքը բաց ու այնտեղից դուրս է նայում Սէդան...

Նորից տեսնում եմ ես նրա թափանցող ու վշտոտ հայեացքը, իմ դէմ կանաչ հողակոյտի վրայ նստած, նորից լըսում եմ ես նրա վերջին խօսքերը՝ իմ սենեակին մէջ. —

«Սիրելի Եօհաննէս... երբ մէկ-մէկ կվերադառնան այսուհետեւ այս բոլորը ձեր չիշողութեան մէջ՝ չծիծաղէք նրանց վրայ ու համարէք մի չիմար կնոջ զառանցանք: Թողէք իրաւունք ունենամ հաւատալու, որ զօնէ մէկի՝ սրտում աշխարհիս երեսին մնում են նրանք այնպէ՛ս զեղեցիկ ու անարատ, ինչպէս որ ես պատմեցի...»

Ու այդ «զեղեցիկ» ու «անարատ» զգացմունքները դուրդուրում եմ ես շարունակ և երբ մէկն ու մէկը նրանցից արթնանում է յանկարծ իմ մէջ՝ վրդովում է նորից նա իմ հոգին մինչև յատակը, որպէս վճիռ աղբերակի մէջ զլորւած հողի մի փշուր, որ վայրկենապէս մթնեցնում է նրա բիւրեղեայ հայելին:

Եւ սա կրկնւում է չաճախ, և սա կրկնւում է անվերջ...

Գ. ՄԵՍԵԱՆ

Դեկտեմբեր, 1912 թ.

Պետերբուրգ

Թ Ա Խ Ի Ծ

Նորից մշուշն է երգում իմ հոգում,
 Թափում մարգարիտ լուռ վհատումի...
 ո՛վ է անընդհատ իմ վիշտը հեզում,
 ո՛վ է, որ տրտունջ-մրմունջներ չունի:

Լուռ հեռաստանում կրակներն հանգան.
 մուայլ է, անլոյս հեռաստանն հոգուս—
 անխառն է, անծիր, խոր ու մոգական
 երգն յաւերթութեան և երգը հոգուս:

Նորից մշուշն է երգում իմ հոգում,
 Թափում մարգարիտ լուռ վհատումի...
 ո՛վ է անընդհատ իմ վիշտը հեզում,
 ո՛վ է, որ տրտունջ-մրմունջներ չունի:

ՄԵՆՈՒՀԻ

* * *

Ու ես քրտնաթոր, վաստակած ճամբուն
 շաւիղներու մէջ...
 Յառաջ կերթայի յոգնած ու անքուն
 յոյսով մը անշէջ...

Ու ես տանջւած տատասկոտ կեանքի
 սին երազներէն
 Յառաջ կերթայի յոյսով տենչանքի
 մութ վիհաց խորքէն...

Ու ես քալեցի, քալեցի յաւէտ
 լոյսին ետեւէն
 Անվերջ ցաւերու կրակիծներու հետ
 ընկերակցելէն...

Չըզբտայ երբէք ճշմարիտ լոյսի
 հաւատքն երկնային...
 Համակ պատրանք են... մահւան երազի
 սարսուռը ունին...

ՀՐԱՆՏ-ՀԱՄԱՐ

ԳԱՅԻԱՆԷ

Դու եղե՞լ ես երբ և իցէ բարձր, ծիւնապատ լեռների լանջերին և տեսե՞լ ես քարափից բղխող զուլալ ագբիւրը՝ բիւրեղ և անարատ, ուր ջրի տակ աւազի հատիկները մէկ-մէկ զատուում են միմիանցից։

Բիւրեղ և անարատ։

Սարերի ստորոտներից, չոգնած և հիասթափ, դէպի վեր եմ մազլցում։ Քրթինքը իմ փոշոտ աչտերին ցեխի շերտ է զծում՝ ես հեիհե դէպի վեր եմ մազլցում։ Իմ սրունքները դողդողում են անգոր՝ ես կրկին դէպի վեր եմ մազլցում։ Գալիս եմ քո չքնաղ տեսքին, քո արծաթաձայն խոխոջին։ Չքում եմ քո տփին, փուռում քո վեհա հոսանքի վրայ ու իմ ծարաւից հաքհաքած շրթունքները թրջում քո պաղ կոհակների մէջ։

Դու իմ ծարաւ, դու իմ ցամաք սրտին չաղուրդ տուր, Գայիանէ՛։

Կայ, մի՛ քայլիր։ Նստի՛ր այս ապառաժի վրայ. թող իմ մատներով չետ անեմ ծամդ կապող ժապաւէնը, քանզեմ մաղերիդ հիւսւածքը և շաղանակագոյն ապրեշուծի այդ խուրձր տփերիս մէջ առնեմ, հպեմ իմ շրթունքներին ու կրծքովս մէկ շնչեմ, հոտ առնեմ։ Ապա թող այդ թանկագին խուրձր բրբրեմ ու նրա ապրեշուծի թելերը ցրեմ քո բարձր կրծքին։ Եւ ապրեշուծե՛լ այդ ամպի՛ տակ թող բարախի քո սիրտը ու հեւջ քո կուրծքը։

Իսկ ես հեռանամ մի քայլ, ծունկ իջնեմ քո պատանդանի տակ, աչքերս քեզ չառնեմ և հիանամ, և հարբեմ քո տեսքով, Գայիանէ՛։

Ահա վերջալույսի բոլոր դոյները դալկացան և երեկոյեան փնող հովից՝ մօտակա ծառի կատարին սոսափեցին ու շրջաջին տերեւները։

Այժմ դու ինձ մենակ թող, Գայիանէ՛։ Թեթև քայլերով դէպի ցած իջիր, վերջին անգամ չե՛տ նայիր, ժպտա՛ ինձ, զլսով հրաժեշտի նշան արա ու անցիր։ Դու զնա՛, հեռացիր՝ իբրեւ մի խաբուսիկ պատրանք, իբրեւ մի զիշերային փէրի, Գայիանէ՛։

Եւ վերահաս զիշերայ մէջ, թող որ ես մենակ խարխափեմ, ծնկաթոք սողամ դէպ այն ապառաժը, որի վրայ դու էիր նստած, զրկեմ, երեսս հպեմ նրա կարծր կողերին, համբուրեմ ու լամ, համբուրեմ ու հեկեկամ...

Դու այլ ես չկաս։

Բայց իմ թերթեւունքներից կախած արցունքի կաթիլների մէջ բեկբեկում է մի հեռաւոր, մի աղօտ ճառագայթ, որից իմ հաշտացքը չեմ պոկում։

Դա քո սննեակի լոյսն է, Գայիանէ՛։

Այնտեղ դու ես ապրում՝ բիւրեղ և անարատ, ինչպէս քարափից բղխող այն աղբիւրը. այնտեղ քո ծիծաղն ու բրբրեղն է հնչում՝ կայտառ և ուրախ, ինչպէս լեռներից իջնող առւակի այն խոխոջը...

Իսկ իմ լացը, իմ հեկեկանքը դու երբեք չե՛ս տեսնի։

Ձեռ տեսնի և չե՛ս հասկանալ։

Ձէ՛ որ դու զեռ ոչինչ, ոչինչ չգիտես, Գայիանէ՛...

ԿԱՐԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

* * *

Նաւակի մ'պէս մենաւոր, կեանք, քու տխուր ավերէդ
հոգիս կանցնի ու կերթայ անվերադարձ ու անհետ.
ալ դու չկաս ինձ համար, դարձար երազ խաբուսիկ.
ցուրտ է քեզ մօտ ամեն ինչ, միշտ ունայն ու վաղանցիկ:

Սիրտս բացի քու առջնն, սե՛ր թախիժով այն լցրիր,
հոգիս բացի լայն ու խոր, անշէջ հրդեհ մ'հոն դրիր.
անարձագանդ՝ երգեցի տխուր երգերն իմ հոգու.
այժմ յոգնած, վշտաբեկ կերթամ, կերթամ ես հեռս:

Օտարացած ալ քեզմէ, կերթամ հպարտ, կորովի,
ուր կը կանչեն ինձ յաւէտ ձայներն դիւթող Անյայտի.
մահն ու կեանքը առյաւէտ դարձած են մի ինձ համար.
կեանքս ալ նաւակ մ'աննկուն, թափառական ու մոլար:

Գեղեցիկ է այն երկիրն, որ խենթ հոգիս ստեղծեց,
թախժոտ սիրտըս ալ պայծառ երազներով զարդարեց.
ցուրտ գրկիդ մէջ ես մենակ, դէպ այն երկիրն կը ձգանմ.
քաղցր է թախիժն հոն յաւէտ, տառապանքն ալ միշտ վսեմ:

ՅԱԿՈԲ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

* * *

Ես անհուն ցաւի արցունք եմ թափում,
սիրտս լցում է դառնութեամբ անծայր.
սիրած ցնորքս անապատ կեանքում
խորտակեց, կորաւ յաւիտենաբար...
Ես հիմա պիտի նոր աստածութիւն,
նոր ցնորք փնտռեմ, բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ
ինձ ժպտաց միայն մի երջանկութիւն
ու թուաւ անհետ... նորը փնտռելու
ցանկութիւն չունեմ, չունեմ սիրտ ու ուժ.
ախ, ինչո՞ւ արդեօք դու հանդիպեցիր,
ինձ կարճ ժամանակ դիւթեցիր անուշ
եւ անժամանակ դու բաժանեցիր...

Ո՛ւմ որոնեմ ես...

Հ. ՄԱԶՍԱՆԵԱՆ

* * *

Դադարեց սիրտս այն աստուածային ուրախութիւնով
խենթ որոտալուց

եւ չոր կրծքիս տակ դառաւ ցուրտ սառուց.

ես սթափւեցի քաղցը երազից.

աշխարհում անգին մի ուրախութիւն,

մի քաղցը ցնորք բաժանեց ինձնից

ու մնաց միայն, միայն տրտմութիւն...

Մի անսահման սուգ կեանքս պարուրեց, ես աննպա-
տակ ուր գնամ հիմա,

երբ քո սուերը այլևս չկայ.

ո՞ր գեղեցկուհուն ուրախ նւիրեմ

սրտիս ծաղկանքը ու երգերը վառ.

էլ այսուհետեւ, էլ այսուհետեւ

ապրեմ ու մեռնեմ, ինչո՞ւ... ո՞ւմ համար...

Հ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

Լ Ի Ի Ս Ի

I

Ութ տարեկան աղջիկ էր Լիւսին, որ մայրը տաւ նրան
դիմնագրաւ:

Նրա հայրը մեռել էր նախաշխարհի դործարաններից
մէկում և մեռնելիս պարտք էր դրել իր ամուսնու վզին՝ ան-
պատճառ կրթութիւն տալ Լիւսիին:

Առաջին տարւոյ ուսման վարձը մայրը մտքեց իր՝ դեռ
ամուսնու կենդանութեան ժամանակ հաւաքած հոգէպահուս-
տից, իսկ յետագայ տարիներին՝ այն փոքրիկ գումարից, որը
ստացւել էր որպէս արեան գին՝ Լիւսիի հօր սպանութեան
համար:

Մայրը խնդրել էր խնամակալներից պինդ պահել այդ
գումարը և նրանից հողալ միմիայն Լիւսիի ուսման ծախսե-
րը: Այդ փողը բաւականացաւ միայն մինչև հինգերորդ դա-
սարանը, իսկ յետոյ Լիւսին ստիպւած էր թողնել դպրոցը:

Կրօնուսոյց բահանան շատ աշխատեց որ և է տեղից
հողալ Լիւսիի ուսման վարձը և հնարաւորութիւն տալ նրան
աւարտելու դպրոցը, սակայն ոչինչ չհաջողեց:

Այդ հանգամանքը չափազանց վատ ազդեց մօր վրայ,
բայց նա չյուսահատուեց: Օր ու գիշեր նստած կար էր ա-
նուծ, որ մայրը-մայրին հասցնի. մի կտոր հացի համար ստիպ-

ւած չլինի ուրիշի դուռը գնալու: Բացի այդ նա մտածում էր նորից փող հաւաքել, որ Լիւսին կարողանայ ուսումը շարունակել ու զիմնադիան աւարտել:

Արդէն երրորդ տարին էր, որ Լիւսին պարապ նստած էր տանը: Նա ամաչում էր իր դրուժիկներից և փողոց չէր դուրս գալիս: Նա ամաչում էր և իր քնկերուհիներից և խոստովում էր նրանցից: Իսկ եթէ նրանք երբեմն գալիս էին նրա մօտ, նա շատ սառն էր քնդունում:

Նա նախանձում էր նրանց...

Ընկերուհիները թողնելին, հեռացան նրանից իսպառ:

Եթէ մի տարի առաջ զեռ նա կարող էր երազել շարունակելու մասին, այժմ նա ստիպւած էր քնդ միշտ հրաժարւելու այդ ցնորքներից, որովհետեւ մայրը փչացրել էր իր աչքերը լծուլ լոյսի տակ երկար աշխատելուց և տանը նստած՝ երբեմն լւացք էր անում միայն:

Մի ամբողջ օրւայ աշխատանքի համար նրան տալիս էին մի փոր հաց և 20—25 կոպէկ փող: Իսկ այդպիսի օրեր լինում էին շարաթւայ քնթացքում հազիւ երկուսը, կամ ամենաշատը—երեքը:

Այժմ արդէն Լիւսին տան աղջիկ էր դառել, նստել մօր կողքին և օգնում էր նրան կար անելով:

Որքան և ծանր այդ աշխատանքը նրա համար, որքան և ստորացուցիչ նրա այդ ժամանակւայ հասկացողութեամբ, բայց նա ստիպւած էր հաշտւել նրա հետ, որովհետեւ կարիքն էր ստիպում այդ անել:

Լիւսին շատ էր մտածել որ և է այլ աշխատանք գտնել, որովհետեւ զգում էր, որ ինքն էլ կարող էր մօր պէս քայքայել իր առողջութիւնը, բայց մայրը չէր համաձայնում, չէր թողնում, որ նա ուրիշ տեղ դուրս գայ:

— Պարանը կձգեմ վիզս, խեղդւեմ, արիւնս քեզ վրայ

կթափեմ, ասում էր մայրը ամեն անգամ, երբ Լիւսին փորձում էր համոզել նրան որ և է պաշտօն գտնելու համար:

— Քանի ես կենդանի եմ, նստիր ինձ մօտ. քաղցած եմ՝ քաղցած մնայ, կուշտ եմ՝ կուշտ: Իսկ երբ կմեռնեմ, ապրիր որտեղ ուզում ես և ինչպէս կարող ես: Իմ սրտինս սրտումս մնաց, մտքինս՝ մտքումս: Ես այդպէս չէի կարծում. բայց երբ այս օրին ենք հասել, աշխատիր մեր ձեռքը մեր թեւքումը կոտրած մնայ և ոչ ոք չտեսնի այդ: Իմ շատս գնացել է քիչս է մնացել, էսօր կամ, վաղը՝ չկամ: Իմ սիրտս առանց այն էլ շատ է եարալու, չեմ զիժանալ, կմեռնեմ. եթէ մի կօրեկի չափ ինձ սիրում ես, խնայիր, ազատիր ինձ այդ ցաւից և կողքիս նստիր:

Ու Լիւսին չէր հակառակում նրա կամքին, չէր ուզում վիրաւորել մօրը: Գլուխը քարշ աշխատում էր մօր կողքին, մեծ քաղաքի յետ ընկած անկիւններից մէկում:

Արամը Լիւսինի հօր քնկերոջ որդին էր: Մանկութիւնից նրանք զրեթէ միասին էին մեծացել և կապւած էին իրար հետ, որպէս քոյր-եղբայր: Նա նոյնպէս սովորում էր զիմնադիւնում և արդէն եօթերորդ դասարանի աշակերտ էր: Մի չափազանց համեստ, խելօք պատանի էր նա, վերին աստիճանի սիրւած իր քնկերներից: Նա մի առանձին լարզանքով էր վերաբերում զէպի Լիւսին ու նրա մայրը և միշտ զնուծգալիս էր նրանց մօտ:

Նա տեսնում էր այն ծանր դրութիւնը, որի մէջ ապրում էին նրանք և ամեն կերպ աշխատում էր մի բանով օգտակար լինել: Նա շարունակ խորհուրդ էր տալիս Լիւսինին չլուսահատւել բոլորովին և կամաց-կամաց տանը պատրաստւել ու քննութիւն բռնել, որից յետոյ՝ նա կարող կլինի քաղաքային դպրոցներում ուսուցչուհու պաշտօն ձեռք բերել:

Մի օր, երբ Արամը եկաւ նրանց մօտ, մենակ մայրն էր

տանը: Լիւսին գնացել էր կաթ բերելու: Նա խօսք բաց ա-
րաւ Լիւսիի պարապելու մասին և ասաց, որ կարելի է տա-
նը պարապել կամաց-կամաց և աւարտական քննութիւն տալ:
Նա նոյն իսկ խօսք տաւ ինքը պարապել նրա հետ, եթէ
մայրը ոչինչ չի ունենայ դրա դէմ:

Մայրը շատ ուրախացաւ և խնդրեց այդպիսի մի բա-
րութիւն անել, եթէ նա կարող է:

— Խօսք եմ տւել ամուսնուս, սեւերես կզնամ նրա մօտ.
եթէ դա յաջողի զլիսիս լաչակը կծախեմ թղթի, թանաքի
տամ. միայն թէ թերատ չմնայ երեխոսս, կարողանայ իր ու-
սումն աւարտել:

Չորս ամիս Արամը պարապեց Լիւսիի հետ: Վեցերորդ
դասարանի առարկաները քիչ էր մնացել, որ վերջացնեն: Մնա-
ցածն էլ ուղղւում էին մինչև քննութեան օրերը անցնել: Բայց
գծրախտութիւնը, որ ճանաչոււմ է մարդուս, այլ ևս նրանից
մեռք չի քաշում:

Մի օր Լիւսիի մայրը լւացքատեղից տուն վերադառ-
նալուց քրտնած ջուր խմեց և սաստիկ մրսեց: Միւս օրը նա
արդէն լուրջ հիւանդ էր: Արամը այս կողմ այն կողմ բնկնե-
լով բժիշկ հրաւիրեց, որը գտաւ հիւանդի դրութիւնը շատ
ծանր և խորհուրդ տւեց իսկոյն տեղափոխել հիւանդանոց,
որովհետեւ կարող էր տիֆի փոխւել:

Բայց որովհետեւ հիւանդանոց տեղափոխելու համար նախ
փող էր հարկաւոր, որը չկար, իսկ չեւոյ հիւանդը չէր ու-
ղում աղչկանք մենակ թողնել տանը, այդ պատճառով նրան
ոչ մի տեղ չտարան:

Հիւանդութիւնը երկարացաւ և Լիւսին կարն էլ, պա-
րապելն էլ մի կողմ թողնելով, մնաց մօր կողքին նստած:
Ապրուստի համար անհրաժեշտ ծախսերը բերում էր Արամը
իր մասնաւոր դասից և ծնողներից թաղուն: Աննկատելի

կերպով քննութեան ժամանակն անցաւ և Լիւսին չկարողա-
ցաւ քննութիւն տալ:

Միւս կողմից մայրը կամաց-կամաց սկսեց լաւանալ: Իսկ
այդտեղ էլ Արամը զրկւեց դասից և այլ ևս ոչ մի տեղից,
ոչ մի կոպէկ ստանալու յոյս չմնաց: Քաղցած չմնալու համար
նա նորից նստեց կարի մեքենայի տակ, բայց այստեղ էլ ան-
յաջողութիւն: Եղած չնղած պատւիրողները երկար ժամանակ
նրանց մասին տեղեկութիւն չունենալով իրենց կարերը ուրի-
շին էին խօստացել ու տւել:

Ի՞նչ անել, ո՞ր դնալ աչքմ, ո՞ւմ զիմել:

Ահա հարցեր, որոնք մրրկի նման ներս էին խուժում
Լիւսիի հոգին, քրքրում նրա սիրտը ու գնում՝ նորից լեռ
դառնալու անհրաժեշտ պայմանով:

Ու նա օրերով մտածում էր իր դրութեան վրայ. զլուխ
էր ճաքեցնում երկար ժամանակ, սակայն, ոչ մի եզրակա-
ցութեան դալ չէր կարողանում:

Մտքերը՝ մէկը միւսից թերի, ծրագիրները՝ մէկը միւ-
սից անկատար իրար յաջորդում, խռտափում էին դէպի ան-
լայտ հեռուն, թողնում նրա կրծքում մի խոր խոց, մի սուր
կսկիծ:

Վերջապէս նա որոշում է անպայման ծառայութիւն
դնել և երբ Արամը զալիս է, խնդրում է նրան պաշտօն
ընել:

Արամը, որ մինչև այդ օդային ամրոցներ էր կառուցա-
նում, աչքմ, տեսնելով, որ ուրիշ էլք չկայ, հրաժարւում է իր
միամիտ ծրագիրներից և միանում նրա առաջարկին: Եւ այդ
միայն մի կտոր հացի, մի կտոր չոր հացի համար: Նրա փրօւն,
տարիներով փաշտալած ծրագիրները ընդհարւում, դարնում
են այդ մի կտոր չոր հացի հետ և փշրւում, արդելքներով
ու փշերով ծածկում նրա ուղին:

Ու նա ընկճւած հրաժարւում է իր անփորձ, պատանեկական հոգու գաղափարական որոնումների վերաբերյալ թեւիքներից և խանութից-խանութ, գրասենեակից-գրասենեակ ընկնում՝ Լիւսիի համար պաշտօն գտնելու:

Ամբողջ մի ամիս նա որոնում էր աշխատ, բայց ոչինչ չէր յաջողւում. ոչ ոք ոչ մի յոյս չէր տալիս:

Մի օր յոգնած նա տուն էր գառնում, երբ յանկարծ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց մի կտորեղէնի խանութի պատուհանից կայքրած մի յայտարարութիւն:

«200 ռուբ. գրաւականով հարկաւոր է մի գանձապահուհի»: Առանց երկար մտածելու, Արամը բնազդօրէն շտկեց բլուզը, դեռ դուրսը, մայթի վրայ հանեց զլիսարկը և ներս մտաւ խանութ:

Գործակատարներից մէկը շինծու քաղաքավարութեամբ մօտեցաւ նրան և կեղծ ժպիտն երեսին ասաց.

— Ի՞նչ էք կամենում:

— Ոչինչ. կարելի՞ է ձեր կառավարչին տեսնել:

— Համեցէ՛ք. նա ցոյց տւեց գանձարկը, որի յետևում ծանր ու մեծ նստած էր կառավարիչը և նորից գնաց կանգնեց իր առաջւայ տեղը:

— Պարոն կառավարիչ, ներեցէք անհանգստացնելու համար. կարելի՞ է իմանալ, թէ ինչ պայմաններով էք ընդունում գանձապահուհի, հարցրեց Արամը կարմրելով:

— Ամսական քսանհինգ ռուբլի ոսոթիկ, 200 ռ. էլ գրաւական, ինչպէս դրած է դռան վրայ. պատասխանեց կառավարիչը առանց աչքերը բարձրացնելու՝ շարունակելով կարգալ ձեռքի լրագիրը:

— Իսկ չի՞ կարելի արդեօք առանց գրաւականի. եւ քրօշ համար եմ խնդրում աշխատեցրէք և աշխատանքի փող չեմ կարող գտնել. իսկ եթէ կամենաք երաշխաւոր կրեբեմ:

— Ո՞վ կարող է երաշխաւորել ձեր տեղ. ուսուերէն գրել, խօսել, գիտէ՞ ձեր քոյրը: Մենք դիմամբ շատ ոսոթիկ ենք տալիս, որպէսզի փոքր ինչ խելքը զլիսին մարդ վերցնենք. իսկ ձեր քոյրը երևի շատ անփորձ կլինի:

— Ո՛չ, պարոն կառավարիչ. աշխատեցի կարող էք մի անգամայն հանդիստ մնալ: Նա գիմնադիտի հինգերորդ դասարանից է դուրս եկել, աշխատել էլ պատրաստւում է եօթերորդին քննութիւն տալ: Իսկ երաշխաւորել կարող է քեռիս—պ. Ն.

— Շատ բարի, վաղը բերէք ձեր քրոջը, տեսնենք: Թէեւ մենք որոշել էինք ուսու վերցնել, բայց ինչ արած, մեր հայն է, պէտք է օգնել:

Արամը ուրախ, գրեթէ վազելով եկաւ տուն և յայտնեց աշխատեցի լուրը Լիւսիին:

Մայրը նահապետական սովորութիւններով ու հաւատալիքներով կին էր և իր ռեփական կարծիքն ունէր աշխատեցի ապրող «կնիկարմատների» մասին: Դրա համար էլ ոչ մի կերպ չէր համաձայնում, որ Լիւսին վերցնի աշխատանք:

Բայց կարիքը, կարիքը հազարգլխեան մի հրէշ է, որը ընկճում, փշրում է շատ ասելի բմբոստ հոգիներ, կեանքի կուռ հնոցում բոված կուռ բնաւորութիւններ: Շատ քչերին է յաջողւում մինչև վերջ միատեսակ յամառութեամբ մաքառել նրա դէմ և չաղթող հանդիսանալ: Մեծ մասը ընկնում է կէս ճանապարհին: Աշխատանքներից էր և Լիւսիի մայրը, աշխատեցի, ցաւերի տակ չորացած, ոսկրացած կինը, որը ամբողջ տասներեք տարի անմուռն էր կրում էր իր ծանր խաչը:

Նրան համոզեցին վերջապէս, և Լիւսին գնաց ծառայելու:

II

Հետեւեալ օրը Լիւսին Արամի հետ ներկայացաւ չիշեալ խանութի կառավարչին: Նա նոյն տեղը նստած մի բաժակ թէյ առաջին ծխում էր: Օրիորդին տեսնելով նա փոքր ինչ բարձրացաւ տեղից, թեթեւ զլուխ աւելց և աթոռ առաջարկեց նստելու:

Լիւսին կարծելով նստեց աթոռի ծայրին, իսկ Արամը նորից բլուզը շտկելով մնաց կանգնած նրա կողքին:

Գործակատարները պարապ հետաքրքրութեամբ ձգւեցին իրանց կանդնած տեղերը և խանութի բոլոր ծայրերից հայեացքները նետեցին Լիւսիի վրան, որը առանց այն էլ հալւում էր ամօթից ու չէր համարձակուում զլուխը բարձրացնել:

— Գիտէ՞ք, պարոն կառավարիչ, սկսեց Արամը, ես խօսեցի բարեկամիս հետ, և նա սիրով համաձայնեց երաշխաւորել: Նա այսօր կգայ ձեզ մօտ խօսելու:

— Շատ բարի, շատ գեղեցիկ: Եթէ չգտնէք էլ միեւնոյն է ևս նրան շատ լաւ եմ ծանաչում: Ղասրնկերներ ենք եղել փոքր ժամանակ, իսկ այժմ էլ լաւ բարեկամներ ենք: Սիրալիր տունով պատասխանեց կառավարիչը և տեղից վեր կենալով, առաջարկեց Լիւսիին:

Ապա բաց արաւ գանձարկղը, համարեց եղած փողերը, մեծերը վերցրեց, իսկ մանրը յանձնելով նրան, մի փոքրիկ ծառով բացատրեց, թէ ինչպէս պէտք է կտրոններով փող ստանալ և հսկել, որ առնողները ապրանք չթողնեն:

Արամը տեսնելով, որ ինքը այժմ ազատ է, շնորհակալութիւն յայտնեց ու ցտեսութիւն ասելով դուրս գնաց:

Լիւսին շատ շուտ ընտելացաւ իր գործին: Նա խիստ

ուշադիր էր վերաբերուած գէպի իր ստանձնած պարտականութիւնը և դրա համար ոչ մի պակասութիւն չէր լինում: Երեկոները, գանձարկղը հաշւելիս, միշտ համապատասխանում էր կտրոններին, որի շնորհիւ կառավարիչը շատ զոհ էր մնում նրանից:

Արամը ամեն երեկոյ գալիս, սպասում էր խանութի առաջ, մինչև Լիւսիի դուրս գալը և նրանք միասին գնում էին տուն: Այդպէս կամեցել էր Լիւսիի մայրը և Արամը ճշտութեամբ կատարում էր նրա կամքը:

Մայրը, որ առաջ դէմ էր Լիւսիի ծառայութեան գնալուն, այժմ խիստ զոհ էր, որ վերջապէս ազատ շունչ քաշեցին, որ կարողացան իրանց մի կտոր հացը ապահովել: Նա չգիտէր, թէ ինչպէս վարւի Արամի հետ, որ կարողանալ ազատել նրա լաւութիւնից, այդ «օտար, ուրիշ մարդու տղից», որը ոչ բարեկամ է, ոչ ազգական, բայց որը հազար բարեկամ արժէ, որի մի մազը չի փոխիլ նա հարիւր ազգականի:

Յունիսի տասին Արամը վերջին քննութիւնը տալով աւարտական վկայական ստացաւ գիմնադիպից:

Դա մի մեծ, խոշոր անցք էր նրա կեանքում և նա որոշեց չաւերժացնել մի բանով: Նա մի մեծ խնջոյք սարքեց իրանց տանը, կանչեց իր շրջանաւարտ բոլոր ընկեր-ընկերուհիներին և սկսեցին մի լաւ, դուտ երիտասարդական քէֆ անել:

Այդտեղ էր և Լիւսին:

Նորաւարտ, մոխրագոյն շրջագրեաւորով մի խումբ օրիորդների մէջ, որոնք, որպէս դարձանալին բացւած ծաղիկներ, համակել էին օդը իրենց խնկարոյր հրապուրներով, դարձել մի կախարդական սրբավայր, մենակ Լիւսին էր աչքի ընկնում իր ոչ աշակերտական շորերով: Սակայն, նա աչքի էր ընկնում և իր չքնաղ գեղեցկութեամբ, որպէս գետնատարած ծաղիկների հովաւում վեհօրէն պնծած ալ վարդ, որին նայում,

ծառում են բոլորը, բայց որի համին, հոտին չեն հասնում:

Ննչուն, ղարթ առույգ ծիծաղի տարափի տակ, բոլորը նրան էին զրազեցնում, նրանով հետաքրքրում, նրա շուրջը պտտում: Բոլորի ուշադրութեան կենդրոնն էր նա:

Պարբ, երգը, ծիծաղն ու երաժշտութիւնը իրար խառնելով և յաճախ բուռն ծափահարութիւնների և ուռաների փոխող ցոյցերով աչնայիսի մի արտասովոր, բարձր տրամադրութիւն էին ստեղծել, որ ոչինչ և ոչ մի բան դժուար չէր թւում աշխարհում, որ ամեն ինչ սիրելի, խնկելի է կեանքում, որ օրհնած է կեանքը նրանց համար և նրանք կեանքի համար և, որ այդ սիրուն կեանքի մեջ, փառաւոր տօնն են կատարում նրանք:

Ճառեր, կենացներ, ցանկութիւններ՝ սրտազին չօղերով պարուրած, մեղրանոյշ խօսքերով համեմած և յետոյ անկեղծ, մաքուր ու անկեղծ նրանք թափւում էին որպէս զարնան անծրեի կենսաբեր հեղեղատ:

Խօսում էին հերթով, լսում ուշադրութեամբ և բուռն, որոտնդոտա ծափահարութիւններով ծածկում ճառերը:

Բոլորն էլ մի եզրակացութեան էին դալիս, մի ընդհանուր յայտարարի վերածում իրանց ասելիքը.

— Յառաջ դէպի կեանքը, կեցցէ՛ կռիւը, անէ՛ծք ուրացողին, ողջոյն ձագող արեւին:

Թւում էր, թէ ամբողջ աշխարհը նրանց հետ միասին մի նոր կեանքի, մի լաւ կեանքի առաւօտ էր լուսացնում:

Տրամադրութիւնը կամաց-կամաց իջաւ և ուշ լինելու պատճառով հիւրերը սկսեցին զոյգ-զոյգ ցրել:

Ամենից ուշ դուրս եկաւ Լիւսին:

Նրան գնաց ուղեկցելու Սրամբ:

Փողոցում միայն նրանք նկատեցին, թէ ինչպիսի սքանչելի զիշեր էր և որոշեցին գնալ ծովափ զրօնելու:

Առաջին անգամ իր կեանքում Սրամբ վստահացաւ առնել նրա թեր և առաջին անգամ մի անախորժ ցնցում անցաւ նրա ամբողջ մարմնով: Մի պահ նրան թւաց, թէ կաթնածափար եղաւ և քիչ էր մնում բաց թողնէր, բայց յանկարծ իր կրծքի վրայ զգալով Լիւսի թևի տաքութիւնը ուշքի եկաւ և երկուսն էլ լուռ, յանցանքի մէջ բռնածի պէս հասան ծովափ: Առաջին անգամ նրանք լուռ անցան ալիքան ճանապարհ և առաջին անգամ նրանց հոգիները երկնեցին մի անյայտ զօրութեամբ:

Մովսիսին գտնուող զրօսավայրի ծայրին թափւած քարերին հասնելով, նրանք նստեցին այդ քարերի վրայ:

Գիշերային զով հովերի առաջ ծովը մերկացել, իր հոգեղմալ խորհաւրդներով փռել էր դէպի անյայտ հեռուն և տարփանքով օրօրում, մեղմ ծփում էր նրանց ոտքերի տակ:

Հեռուն, ջրի երեսին անկանոն ցրած բաղմաթիւ նաւերը իրենց երփներանգ, երերուն լապտերների աղօտ լոյսերով, երկնքի շողշողուն աստղերի բիւրեղեայ ցոլքերի հետ միասին հեղեղել, ներկել էին ծովի մակերևութը, դարձրել ցօղաղարդ ծաղիկներով փռւած մի գունեղ հովիտ:

Սրշալոյսը դեռ հեռու էր, օդը խոնավ ու զով:

— Մրսում եմ, հազիւ լսելի ձայնով մրմնջաց Լիւսին և զլուխը թաղցրեց իր զիրկ ուսերի մէջ:

Սրամբ ներքեից վեր նայեց նրա ղէճքին և առանց մի խօսք ասելու իր շրջազգեստը հանելով ձեռք նրա վրայ: Ապա ձեռքը տանելով դէպի չեռ քնքշութեամբ բռնեց նրա նազանի իրանը և թեթեւ հպումով սղմեց իր կրծքին:

Լիւսին չքնդիմացաւ: Նա քրտնած էր մի քիչ, իսկ թըշերը դեռ վառւում էին կրակի պէս: Սրամբ խնամքով ծածկեց նրան և զլուխը իջեցրեց նրա ուսին: Գլուխ պտտեցնող մի անուշ բուրմունք շմեցրեց նրան և նա հարբածի պէս

սկսեց աղահօրէն ծծել այդ անմահական, սրբազան բուրմունքը:

Անցան մի քանի րոպէներ:

Լիւսին ինքնամոռ շփոթութեան մէջ իրան կողքերի, մի պահ մոռացել էր իր ուր լինելը: Մի քաղցր, մի անուշ երազ էր թւում նրան այդ բոլորը: Եւ նա չէր ուզում զարթնել, զրկել այդ սքանչելի երազից: Նրա կուրծքը բաբախում, թմբկաբաբում էր ուժգնօրէն, շունչը կտրւում օդի պակասութիւնից, մի րոպէ ևս և նա կխեղդէր...

Արամը լսում էր նրա սրտի զարկը և ինքն էլ դողում, սրթսրթում ամբողջ մարմնով...

Յանկարծ նրան թւաց, որ ծովի ափն իջնում է դէպի վար և որ ծովի լեռնամբարձ ջրերը մի հսկայ զրոհով գալիս են դէպի նրանց... Կարծես արհաւիրքից ազատւելու փութանքով նա փաթաթւեց Լիւսին՝ որպէս մի հզօր նեցուկի և նրանց հրաբորբոք շրթունքները իրար խառնւեցին...

Աստղերը ծածկեցին իրանց երեսները վաղորդեան խաւարի տակ, հովերը՝ լռեցին ալիքները խշխշալով չեա-չեա գնացին դէպի ծովի խորքը ուրիշի դադանիքը չափանելու համար:

Ծովի յատակից մի ախորժալուր մշուշ նազանքով բարձրացաւ և իր քնքոյշ, շամանդաղի պէս նուրբ թևերի մէջ առաւ նրանց...

Արշալոյսը սկսեց հետզհետէ շառաղունել և ցրել նրանց հողու մերկութիւնը պարուրող վաղորդեան մշուշը:

Հեռուն, ուր կապույտ ջրերն ու անծալրածիր երկինքը իրար խառնւելով ստեղծել էին մահաւան սառսուռ բերող մի մռայլ տեսարան, հրդեհւեց յանկարծ, իսկ այդ հրդեհի միջից երկունքով ծնւած մի հրանուտ գունդ սկսեց կամաց-կամաց բարձրանալ դէպի վեր: Ծագող արևի հրեղէն շողերը արինու-

տելով ծովի կուրծքը, քնաթաթախ ջրերի մեղմօրօր կոհակների վրայով եկան, պսակեցին նրանց սրբազան ուխտը, օծեցին Լիւսիի ոսկեթել հիւսքերը, որոնք խռովացիր հովերի տակ ծեծկւում էին Արամի դէմքին, բուրվառում նրա երեսը և կրկին ու կրկին անդամ արբեցնում նրան իրենց անուշ բուրմունքով:

— Թող այն արևը լինի վկայ մեր սիրուն, Լիւսի:

— Եւ այս ոսկեղօծ առաւօտը:

— Արևն է՛լ, առաւօտն է՛լ, անմահական աղբիւր այս առաւօտն է՛լ:

— Արամ, Արամ, ես քոնն եմ, քոնր, մենակ քոնր, ամ-մողշովին քոնր, ասաց Լիւսին և կրկին փաթաթւեց նրա վզով: Արամը չողեց նրա առաջ, առաւ նրա նուրբ, շուշանակերտ ձեռքերը իր բռի մէջ և երեք անգամ փոխ առ փոխ համբուրեց նրանց:

Լիւսին էլ իր հերթին կրկնակի քնքշութեամբ և անհուն սիրոյ բուռն զգացումով համբուրեց նրա աչքերը:

Ալիքները նորից խշխշալով չեա-չեա դնացին...

III

Լիւսին շարունակում էր գնալ իր պաշտօնին: Ոչ կարիքը, ոչ տան հոգսերը ալլևս նրան չէին զբաղեցնում առաջւայ նման Այժմ նա իրեն և՛ ուժեղ էր զգում, և՛ հպարտ: Էլ կծկւելու, քաշւելու կարիք չկար: Այժմ նա անկախ մարդ էր:

Խանութում նրա դործերը աւելի քան լաւ էին գնում: Բացի այն, որ կառավարիչը նրա ռոնիկը աւելացրել էր, նա չէր արգելում, որ Լիւսին ազատ ժամանակ ընթերցանութեամբ պարապի: Նրա հետ միշտ քաղաքավարի էր և աշխատում էր իրեն կիրթ ցոյց տալ: Լիւսին մի քանի անգամ

եղել է նրանց մօտ և առանձին չարգանքով էր վերաբերում մանաւանդ դէպի նրա կիներ, որ միջնակարգ կրթութեամբ մի հրաշալի անձնաւորութիւն էր: Այդ կիներ շատ էր սիրում Լիւսիին և շարունակ դրդում, ոգևորում էր նրան, որ պարապի և քննութիւն տալ շուտով, թողնի ծառայութիւնը, որը չի՝ սաղում նրան, նրա դործը չէ:

Եւ Լիւսիին լի ու լի կերպով օգտւում էր կառավարչի բարեհաճ տրամադրութիւնից: Նա գիշերները նստում, եռանդով պարապում էր, որ քննութեան պատրաստւի, իսկ ցերեկները՝ գործից ազատ ժամանակ՝ գանձարկիլի ետեւում նրստած զրքեր էր կարգում: Աչքի բնկնող ուռւ հեղինակներին շատերին նա կարգացել էր արդէն:

Դործակատարներն էլ վատ չէին վերաբերում դէպի նա: Դրանց մէջ կար մէկը, որը առանձնապէս շատ էր հետաքրքրում Լիւսիին և նա չէր թաղցնում իր համակրանքը դէպի նա:

Մի նիհար, դուռնատ, իր տարիքի համար չսփառանց ծեր երիտասարդ էր նա Բալասան անունով, որը միշտ հեռու էր պահում իրան միւս դործակատարներին և չէր սիրում նրանց իրենց քսութեան, բամբասկոտութեան համար:

Ազատ ժամերին նա քաշւում էր խանութի խորքը և կարգում զանազան զրքեր ու լրագիրներ, որոնց նա գազանի էր պահում, և որոնց մասին ոչ ոք զազափար չուներ այդտեղ:

Միւս դործակատարները հաւաքւում, պարտապարտ զրոյցներ էին անում իրար մէջ, այդպիսի դէպքերում և զանազան ակնարկներով աշխատում հասկացնել կառավարչին, որ այնտեղ ինչ որ բան է կատարւում: Կառավարիչը խէթ - խէթ նայում էր դէպի նա և զլուխը շարժում: Իսկ նրանք որսում էին նրա նենգ հայեացքը և գուրդուրում իրանց չար հոգու փայփայանքներով:

Բալասանը գիտէր, տեսնում էր այդ բոլորը, բայց տէրը

չէր լինում: Ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում նրանց վրայ և իր լռութեամբ, սառն, անաշխատ բնաւորութեամբ ստիպում էր բոլորին ննջարկել, ակնածանքով վերաբերել դէպի իրեն:

Նա իր համեստութեամբ ու խելացիութեամբ դրաւել էր Լիւսիի ուշադրութիւնը: Որքան շատ էր մտերմանում, որքան լաւ էր նանաչում նրան, նոյնքան աւելի պահանջ էր դրում շուտ-շուտ հանգիպելու նրա հետ, երկար խօսելու:

Բալասանը նոյնպէս իրեն մօտ էր գգում օրիորդին և մի առանձին բաւականութեամբ էր նրա հետ ժամանակ անցկացնում:

Նրանց փոխադարձ համակրութիւնը ծաղել ու սկսել էր զարգանալ կամաց-կամաց դեռ այն ժամանակ, երբ նրանք մօտիկ չէին, այլ սոսկ պաշտօնական ծանօթներ: Եւ դա շատ բնական է: Կան մարդիկ, որոնք հէնց առաջին անգամ իրար պատահելուց թւում է թէ երկար ժամանակաւ ծանօթներ, մօտիկ բարեկամներ են:

Այդպէս էր և նրանց չարաբերութիւնը:

Բալասանը յաճախ վէճի էր բռնում Լիւսիի հետ գանազան հասարակական նշանակութիւն ունեցող աժմէական խնդիրների մասին և իր առողջ, խոր համոզմունքներից բխող խաժ գատողութիւններով մեծ հաճոյք պատճառում նրան:

Լիւսին հետաքրքրութեամբ լսում էր նրան և օր-օրի վրայ նրա առաջ նոր հորիզոններ, նոր ճշմարտութիւններ էին բացւում: Ժշմարտութիւններ, որոնք մինչև այդ ծածկւած էին անյայտութեան մռայլ քողի տակ: Բալասանը պատուաւ, ցրում էր այդ մռայլը իր սրատես մտքի թափանցիկ հառազայթներով և բովանդակութիւն, իմաստ տալիս ամեն մի երևոյթի:

Լիւսին իր հերթին փոխանակւում, ուրախութեամբ բաժանում էր նրա հետ իր տալաւորութիւնները՝ կարգացած

զրբերի մասին և լսում նրա առարկութիւնները այս կամ այն զաղափարի որակման, ճիշտ ըմբռնողութեան նկատմամբ:

Լիւսին երբեմն զայրանում էր Բալասանի դէմ, որ նա ամեն բանի մէջ որոշ օրէնք, պատճառական հետեւողականութեան կանոններ էր որոնում:

— Կեանքը մեքենայ չէ հօ, որ ստիպենք նրան որոշ սահմանների մէջ մնալ: Չէ՞ որ զիտակցութիւնից բացի զգացմունք էլ կայ աշխարհում: Ի՞նչպէս կարելի է մարդկային հոգու տարերքը ենթարկել որոշ օրէնքների, կապել զիտակցութեան ոտքից: Մի մարդու նկատմամբ թերեւ կարելի լինի այդ անել, բայց երբ զործ ունենք հազարների, միլիոնների հետ, հաւատացէ՛ք, այդ դժւար է, անկարելի: Մենք չենք կարող չնդունել, որ իւրաքանչիւր անհատ իր հոգու առանձնաչափով աշխարհն ունի և որ այդ աշխարհը շատ քիչ ընդհանուր բան ունի ուրիշների հետ: Եւ եթէ ամուսնանալիս միատեղ ապրում, կուռն են նրանք որոշ լոյսերի, յոյսերի համար, այդ էլ շնորհիւ նրան, որ ես չեմ երեւակայում մի կենդանի շունչ, որը կարողանար առանց այդ ապրելու: Եթէ մենք շատ դէպքերում զիջում, հաշտւում ենք, դա դեռ չի նշանակում, որ միշտ էլ այդպէս պիտի լինի: Անկախ, անկախ պիտի լինի մարդկային հոգին, որպէս միտքը ուղեղի, ժամանակի և տարածութեան մէջ:

— Օրինորդ, մի՞թէ կարծում եք, որ ես դէմ եմ այդ անկախութեան: Բայց խնդիրը զգալու, հաշտելու մէջ չէ, այլ հասկանալու: Պէտք է փորփորել, խորանալ հասարակական երեւոյթների իսկական, բուն պատճառների մէջ, հասկանալ, ըմբռնել նրանց էութիւնը և զիտակցութեան, կամեցողութեան դաժան հարւածներով չքացնել, վերացնել մէջ տեղից այդ պատճառները: Զգալը բաւական չէ, պէտք է կամենալ: Պէտք է անդամահատել, հիմնական վերաբուժութեան են-

թարկել հասարակական մարմինը ծառող թարախակալ վերբերը և ոչ թէ զանազան կարկատաններով ծածկել այդ վերբերը ուրիշներից և առողջ ու առողջ ձեւանալ: Հոգին թող աղատ մնալ, բայց մարմնի համար էլ հաց, լոյս, օդ է հարկաւոր: Աղքատութիւնն էլ, խեղճութիւնն էլ արդիւնք են որոշ հասարակական պայմանների, իսկ այդ պայմանները փոխելը մեծապէս մեղմից է կախւած: Բայց ցաւը նրա մէջ է, որ իւրաքանչիւրը մեղմից մեկուսացած իր համար առանձին կեանքով է ապրում, իր մանր, առօրէական հոգսերով է զբաղւած: Երանի՜ թէ դա ձեր ասած հոգու առանձնութիւնը լինէր, բայց հաւատացնում եմ, հոգին աչտեղ ո՛չ մի մեղք չունի: Յոյսերից, լոյսերից բացի մենք ընդհանուր շատ բան ունենք իրար հետ, միասին անցնելու երկար ճանապարհ...

Այդպէս զրուցելով նրանք ամեն օր տուն էին դառնում միասին երեկոնները և ամեն օր թարմ նիւթ էր լինում խօսելու:

Արամի արտասահման զնայուց լետոյ Բալասանը Լիւսին ամենամօտ մարդն էր, որը միշտ գալիս-դնում էր նրանց տուն: Մայրը շատ էր սիրում նրան և հանգիստ էր, որ միասին են ծառայում Լիւսինի հետ:

Քննութեան օրերը մօտեցան: Լիւսին կառավարչից մի շարթով արձակուրդ խնդրեց, նստեց տանը, նորից կրկնեց բոլոր անցածը և զնաց քննութեան: Քննութիւնը անցաւ սպասածից յաջող և Լիւսին սրտի երջանիկ թռթռով զրեթէ վազելով զնաց հեռադրատուն և հեռազրեց այդ մասին Արամին: Ապա եկաւ տուն և ուրախացրեց մօրը:

Ամենից շատ ուրախացաւ Բալասանը: Նա նոյն իսկ չթաղցրեց իր ուրախութիւնը և երբ միասին տուն էին դառնում մի երեկոյ՝ ասաց.

— Օրինորդ, ես շատ ուրախ եմ, որ վերջապէս կարո-

դացաք քննութիւն տալ: Ես կարծում էի, թէ դուք մնալով այստեղ, կկորչէք բնորմիշտ: Բայց այդ քննութիւնը կփրկի ձեզ: Եւ որքան ուրախ եմ ես, որ դուք փրկւած էք այժմ:

Նա այնքան անկեղծ էր այդ բոլորին, որ Լիւսին ինքն էլ զգացւեց և շփոթւած մնաց կանգնած: Բալասանը այլևս չշարունակեց: Նա մի խոր հոգոց հանեց ու լռեց: Լիւսին բռնեց ականածութեամբ լսում էր բողոքի հնոցում դարբնւած այդ ոսկրացած երիտասարդի անկեղծ խօսքերը և չգիտէր թէ ի՞նչպէս, ինչով յայտնի իր շնորհակալութիւնը: Ուզում էր մի բան ասել, բայց մտքերը խառնւեցին և նա միայն կարողացաւ բռնել նրա ձեռքը մթութեան մէջ և պինդ սեղմել:

Երեք տարի էր անցել Արամի արտասահման գնալուց: Ամեն տարի ամառայ արձակուրդներին նա գալիս էր հայրենիք, աշնանը նորից վերադառնում: Նրա և Լիւսիի յարաբերութիւնները խիստ մօտիկ էին և այդ մասին զիտէին երկու կողմի բարեկամներն էլ: Արամի ծնողները հարուստ մարդիկ էին այժմ և մի տեսակ վատ աչքով էին նայում Լիւսիի վրան: Նրանք հակառակ էին մանաւանդ նրա ծառայելուն: Բայց Արամը կոմքով մարդ էր և նշանակութիւն չէր տալիս նրանց:

Մի տարի առաջ Լիւսին դեռ նույն ամօթխած ու մանկերես աղջիկն էր: Իսկ այժմ բարձրացել, լցւել, աւելի էր գեղեցկացել: Որտեղով անցնում էր սքանչանում, հիանում էին նրանով:

Փողոցով անցնելիս նրա չետեղ սարքած ցոլցերն ու հալածանքները նրան ձանձրացրել, նույն իսկ զգւցրել էին: Նա որոշել էր թողնել ծառայութիւնը և որ և է պաշտօն գտնել դպրոցներից մէկում:

Սակայն պաշտօն գտնելը այդքան էլ հեշտ չէր: Ուր որ զիմում էր, մերժում էին: Մէկ տեղ ասում էին անփորձ ես,

մի ուրիշ տեղ—ուշացել ես, ի նկատի կունենանք...

Եւ այդ ամէն օր, ամէն անգամ ու ամէն տեղ:

Երկար որոնելուց չեառ վերջապէս Լիւսիին յաջողեց քաղաքային դպրոցներից մէկում պաշտօն ստանալ:

Նա ուզում էր անմիջապէս թողնել ծառայութիւնը և մասնաւոր դասերով պարապել մինչև դպրոցների բացւելը, բայց դասեր չգտաւ և քաղցած չմնալու համար ստիպւած էր մինչև սեպտեմբեր էլ ծառայել:

Ամառ էր՝ տօթ, օդը նեխւած, շնչել չէր լինում: Գործակատարները նիհարել, դեղնել էին և նմանում էին դարակներում խնածքով դարսած այն պառկածաշ կտորներին, որոնց հետ գործ ունէին նրանք ամեն օր և որոնք այնպիսի թախիծ էին բերում նաչողի վրայ իրենց մօտիկ տեսքով:

Ամեն օր երեկոները, երբ օդը մի քիչ զովանում էր, կառավարչի զլխին էին հաւաքւում մի շարք բան ու գործ չունեցող մարդիկ, որոնք թրեւ էին գալիս ամբողջ օրերով փողոցներում և սկսում իրենց ամբողջ փողով, պարապ դրոցները:

Լիւսին զգւել էր այդ բոլորից, ձանձրացել, բայց պէտք էր տանել. շատին դիմացողը քիչն էլ է դիմանում:

V

Բոլոր ծառայողների համար էլ կառավարիչը միատեսակ անտանելի մարդ էր: Եւ սակայն զրանցից ոչ ոք չէր ուզում, չէր կարող ռնչով արտայայտել դէպի նա ունեցած իր հակակրօնքը: Մենակ Բալասանն էր, որ կուլ տալ էր տալիս նրան ամեն ինչ և երբէք էլ խօսքի տակ չէր մնում: Մնացածին նա մարդու տեղ չէր դնում և վարւում էր նրանց հետ այնպէս, ինչպէս քէֆը տալիս էր:

Նա զգւելի էր իր անվերջ կասկածներով, իր անտեղի, կո-

պիտ նկատողութիւններով: Բայց միայն նկատողութիւններով չէին վերջանում նրա ոտնձգութիւնները: Նա աւելի հեռուն էր գնում: Վախենալով, որ գործակատարները կարող են զոգութիւն անել, նա նրանց իրար վրայ ծածուկ պահապան էր նշանակում և պատուիրում հսկել միմեանց չետելից:

Իր այդ տգեղ մարզանքները, նա կատարում էր խանութում ծառայող մանաւանդ փոքրիկ երեխաների վրայ, որոնց շրջապատող մթնոլորտը առանց այն էլ լուսեղէն ոչինչ չէր ներկայացնում:

Բալասանի բոլոր ջանքերը՝ խելքի բերել գործակատարների այդ դիմադուրկ ամբոխին, ի զուր էին անցնում և նա յուսահատուած ձեռք էր վերցրել մեծերից և իր մտահոգութիւնների կենդրոնը դարձրել այդ փոքրիկների աշխարհը: Նա ամեն կերպ աշխատում, ձգտում էր բանալ նրանց մտքի աչքերը, սեփական արժանաւորութիւնների գնահատման, ինքնանախադասութեան գիտակցութիւն դարձնել նրանց մէջ:

Եւ այդ նրան յաջողւում էր:

Այդ աշխարհը օր-օրի վրայ լայնանում, հարստանում էր, դրսից, ուրիշ խանութներում ծառայողներից եկած երեխաներով, որոնք այնքան յոյսեր, լոյսեր էին խոստանում Բալասանին և որոնց վրայ այնքան շատ ժամանակ էր կորցրնում նա:

Հիւժուղ ու լուծուղ հնութեան կողքին, նրա փլատակների վրայ, բոլորովին աննկատելի կերպով այգայիսով սկսել էր վերընթել նոր ծիլերի մի նոր տարափ, որը սպառնում էր իր ջերմութիւնն ու լոյսը ստանալ արեւից անմիջապէս և իր շւարի տակ թաղել հինը իր բոլոր արտայայտութիւններով:

Կառավարիչը Բալասանին չէր սիրում: Բայց գիտէր, համոզուած էր խորապէս, որ իրեն շրջապատող այդ դիմադուրկ ու կամազուրկ ամբոխի մէջ, միակ մարդը Բալասանն էր, որը

որքան և հեռու իր ձգտումներով ու համոզումներով, նոյն խիթ թշնամի նրան իր շահերով, աշուտամենայնիւ ամենից շիտակ, ամենից մաքուր մարդն էր, որին կարելի էր հաւատալ ամբողջ խանութը և համոզուած լինել, որ մի մաղ անդամ չի պակասի: Այդ էր պատճառը, որ նրան յանձնեց խանութը քնտանիքը ամբարանոց տեղափոխելու շնորհիւ իր բացակայութեան ժամանակ:

Ամենից ջահելը, ամենից նորը բոլոր գործակատարների մէջ, բայց և ամենից խելօքը, գործունեան, որին բոլորն էլ ատում էին իրենց հոգու խորքում, չար նախանձից տրաքում, բայց որից ակնածում էին բոլորը, խոնարհւում նրա ոյժի առաջ: Նրաշք զօրութիւն ունի այդ ոյժը. դիր նրան մի բղեղի մէջ և նրա առաջ լնուները կգողան:

Մի քանի օր էր, ինչ կառավարիչը վերադարձել էր ամարանոցից: Խանութի կեսնքը նորից մտել էր իր սովորական ընթացքի մէջ: Լիւսին ծանծրացել էր արդէն այդ միապաղաղ կեանքից և օրեր էր համարում, որ սեպտեմբերը գալ:

Կառավարչի տօնն էր: Նա որոշել էր այդ օրը քէֆ սարքել իր տանը: Օրը կիւրակի էր: Կէսօրուայ ժամը երկուսին մօտ բոլոր հիւրերը հաւաքւել էին: Դրանց մէջ էր և Լիւսին: Խանութի գործակատարները՝ բացի Բալասանից, ճաշից առաջ եկան, շնորհաւորեցին ու զնացին: Քէֆը անցաւ շատ ուրախ և տեւեց մինչև ուշ գիշեր: Լիւսին էլ հագնւեց և ուզում էր զնալ, բայց կառավարիչը խիստ վիրավորւեց ասելով.

— Օրիորդ, ուր էք վաղում: Ասենք դրանք օտար են՝ զնում են, ձեզ ի՞նչ է պատահել: Դուք խօսք մե՞րն էք: Ամբողջ երեկոն չարչարւել էք, հիմա առանց թէչի, առանց մի բան ուտելու ուզում էք ուր զնալ: Եթէ գիտենալի, չէի խնդրի, որ տանտիկնոջ պարտականութիւնները ձեզ վրայ վերցնէիք այսօր: Այդ դէպքում զուր էլ նստած կլինէիք հիւրերի շարքում

և կերած—խմած կհեռանայիք: Ձէ՛, չէ՛. չի՛ կարելի, խնդրում եմ, մնացէ՛ք. ես էլ եմ դուրս գալու, միասին կգնանք: Իսկ առ այժմ բարի եղէք ծառային ցոյց տալ, որ նա հաւաքի, իր տեղերը դնի քաղցրաւէնիների ամանեղէնը, թէ չէ կինս կգալ քշի ինձ այստեղից:

Կառավարիչը այնպիսի տոնով ասաց, որ Լիւսին չկարողացաւ հակառակել և մնաց: Մինչև նա կկատարէր կառավարչի յանձնարարութիւնը, հիւրերը բոլորը ցրեցին: Ծառան ինքնաեռը ներս բերաւ, դրաւ սեղանի վրայ և դռան մօտ յօրանջելով մնաց կանգնած:

— Աղա՛, իրաւունք տօր քնամ քնէմ:

— Գնա. միայն առաւօտը շուտ վեր կաց: Ժամի տասին ինձ էլ վեր կացրու:

— Այժմ մի-մի բաժակ թէյ խմենք միասին, մի քիչ հանգստանանք և զնանք: Ես էլ եմ ուզում անցնել աղատ օդի մէջ: Ասաց կառավարիչը ձեռքերը շփելով և նստեց Լիւսիի դիմաց:

Լիւսին թէյ ածեց մի-մի բաժակ և դանակը վերցնելով սկսեց կտրտել սեղանի վրայ դրած քաղցրահացը:

Քաղցրահացը հեռու էր նրանից և չարմար կտրելու համար նա վեր կացաւ, կռացաւ սեղանի վրայ և այնպէս քսեց կտրտել: Նրա ձեռքերը բաց էին մինչև արմունկները, իսկ հոլանի վիզը օղակաւ էր մի բարակ, ոսկէ շղթայով, որի ծայրին կախաւ էր Արամի փոքրիկ նկարը և որը Գանակի շարժումների հետ խաղում, ծեծկւում էր նրա կրծքին:

Կառավարիչը նստած նրա դէմ, անհուն բաւականութեամբ նայում էր Լիւսիի զիրի ուսերին, նրա մետաքսէ նուրբ զգեստի տակ շորորոզ կրծքին ու նազանի իրանին:

Կայծակի արագութեամբ մի միտք անցաւ նրա ուղեղով և նա աչքերն իջեցնելով երկու ձեռքով բռնեց զլուխը ու

սկսեց շփել քունքերը՝ կարծես յոգնութիւնը ցրելու: Երկրորդ անգամ բարձրացրեց զլուխը, բայց այս անգամ նրանց հալեացքները հանդիպեցին իրար:

— Կերէ՛ք, խնդրում եմ. դուք այսօր ամբողջ ժամանակ ոչինչ չէք կերել: Ներեցէ՛ք, որ շնորհք չունեմ ձեզ վայել կերպով ծառայելու: Այդպէս ասելով նա վերցրեց երկու կտոր քաղցրահացից և դնելով մի ավսէի մէջ առաջարկեց Լիւսինին: Լիւսին վերցրեց նրանից մի կտոր և սկսեց ուտել ու խմել թէյը:

— Թող տւէք մի գդալ ուսմ ածել ձեր բաժակի մէջ: Ինչպէս տեսնում եմ, դուք շատ յոգնած էք, իսկ սա ոյժ բերող և որ զլխաւորն է անվնաս խմիչք է:

Եւ նա շիշը բարձրացնելով, դրեթէ առանց օրիորդի համաձայնութեան, լցրեց նրա թէյի բաժակի կիսատը:

— Քաղցր է, մի՛ք վախենալ և համարձակ խմեցէք. կինս էլ միշտ դրանից է խմում և, եթէ չեմ սխալուում, սա հէնց նրա առածն է:

Լիւսին ոչինչ չկասկածելով խմեց, որը իրօք շատ քաղցր թուաց նրան: Կառավարիչը նոյնպէս խմում էր, և աչքը չէր հեռացնում նրանից: Նա կարծես մի բան որոնելով սկսեց նայել չորս կողմ և յետոյ նորից կանգ առաւ Լիւսիի վրան:

Նրանց հայեացքները կրկին անգամ հանդիպեցին:

— Մի անյայտ ու անծանօթ երկիւղ պաշարեց Լիւսիի հոգին և նրա սրունքները սկսեցին դողդողալ: Նա վեր թռաւ տեղից և դիմեց պատուհանին, ուր զլխարկն էր դրած: Բայց դեռ մի քաջ չարած ծուկեց և քիչ էր մնում բնկնէր:

— Ա՛յ, հարբեցրի՛ք ինձ, բացականչեց նա և չինւեց աթոռին: Կայծակի արագութեամբ մօտ վազեց կառավարիչը և իր չաղթական գրկի մէջ առնելով նրան, դիւային ծարաւով կպաւ նրա շրթունքներին:

Լիւսին չնայ և դուրս պրճնելով նրա գրկից, վազեց դէպի դուռը և ուզում էր հէնց այդպէս զլխաբաց դուրս փախչել:

Բայց դեռ դռան շէմքին չհասած վրայ վազեց կառավարիչը և ձեռքերի վրայ տարաւ դէպի ներս:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, եչում, ծվում էր Լիւսին նրա զըրկում, ծեծկում, փշրում ձեռքերը, չանկում նրա երեսը... Սակայն այդ երկար չի տևում և անհաւասար կռում Լիւսին բոլորովին յաղթւելով թուլանում է. կապարի պէս մի թանձր մշուշ մթադնում է նրա դիտակցութիւնը և նա ընկնում է խոր ուշաթափութեան մէջ...

V

Հետևեալ օրը նոյնպէս տօն էր:

Մայրը սովորականից շուտ էր վեր կացել այդ օրը, հաւաքել, սարքել տունը և յետոյ գնացել շուկայ:

Այդ օրը նա «աղիգ» կերակուր էր եփելու Բալասանին հիւրասիրելու համար: Ամբողջովին տարած իր «կոլովակի» հոգսով, նա նոյն իսկ մոռացել էր Լիւսիի մասին: Գիտէր միայն, որ ուշ եկաւ գիշերը և որ գանգատում էր գլխացաւից:

— Թող քնի՛, կշտանայ. թող հանգստանայ տանջւած, խաչւած բալաս: Շարաթեալ մէջ գոնէ մի օր թող ուշ վեր կենայ: Թող քաղցր քնի՛:

Ու նա չի էլ մտնում տուն: Զգուշ, ոտների ծալերի վրայ է քայլում դրսում, որ չլինի՞ թէ դարձեցնի նրան:

Ու Լիւսին քնոյցը, քնոյցը քնում է:

Ժամը 12-ն էր արդէն: Բալասանը եկել էր և դուրսը նստած մօր հետ զրոյց էր անում:

Մայրը պատմում էր մթերքների թանգութեան, Լիւսիի աշխատանքի ծանրութեան և իր աչքերի ու ոտքերի ցաւի մասին:

— Էսպէս առողջութիւնն էլ չլինի լաւ է, քան թէ լինի: Սա ապրել չէ հօ, խաչել է: Փառքդ շատ, Աստուած, թըշ նամուս էլ ցաւազար չգարծնես:

— Ոչինչ, մայրի՛կ, հիմա լաւ էք: Դեռ է՛լ կլաւանար, Լիւսին սաղ լինի, ինչ կայ որ:

— Հա՛ քեզ մատաղ, սաղ լինի սաղ, դու ասես Աստուած լսի: Էլ մի դարդ չունեմ նրանից բացի: Սիրտս թռթռում, դողում է աշունքի տերևի նման, որ մի քիչ ուշանում է: Գիշերս նստել, լուսացրել եմ մինչև նրա դալը: Կրակ ընկնի որտեղ մայր կայ. ջիգար է, ցաւում է, չի լինում: Աստուած տալ դու էլ ջիգար ունենաս, ջիգարի դաղը իմանաս:

Լիւսին զարթնում է:

Նայում է ժամացույցին, արդէն ժամը մէկն է:

Նա դուրս է նետում անկողնուց և շտապ-շտապ սկսում հագնել: Նրան թւում է, թէ ուշացել է:

Յանկարծ հայելու մէջ տեսնելով իր պատկերը, առաջին անգամ նա զգում է մերկութիւնը և ճշայով նետում անկողին ու սկսում հեկեկալ ցաւաւորներէ:

Մայրը ներս է վազում սարսափահար և Լիւսիի հեկեկոցը լսելով ոտքերը թուլանում, ընկնում է կէս ճանապարհին: Նա չորեքթաթ քաշ գալով մի կերպ հասնում է աղջկայ անկողնուն, փաթաթում նրա խռով մազերի մետաքսեայ ծալքերի տակ ծածկւած, կրակի պէս այրւող դէմքին և առանց մի խօսք ասել կարողանալու սկսում նոյնպէս հեկեկալ:

Բալասանը դուրսը մենակ նստած չգիտէր ինչ անել: Յանկարծ նա չիշեց, որ երեկոյեան Լիւսին էլ հիւր է եղել կառավարչի տանը և մի կասկած մթադնեց նրա դիտակցութիւնը:

Յետոյ նա գլուխը թեքեց դէպի Լիւսիի պատուհանը և բուռն կարեկցութեան անմրուր զգացմունքով ասաց՝

— Օրիորդ, օրիորդ, ուշքի՛ կէք, օրիորդ. ինչո՞ւ էք կորցրել ձեզ:

— Բալասան, Բալասան, ներս ե՛կ, խնդրում եմ, տես

ինչ է պատահել, ի՞նչ է սրա դարդը, գուցէ քեզ ասէ, պատասխանեց մայրը և նորից սկսեց անյոյս արցունքներով լալ:

Բայց Բալասանի խօսքերը փոխանակ հանգստացնելու աւելի չուզեցին Լիւսին: Կարծես թէ մի-մի սուր նետեր լինէին նրանք, որոնք շեշտամուղ թափով խրելով նրա սրտի մէջ, աւելի զգալի էին դարձնում ցաւը և ստիպում նրան կծկւել, կուչ դալ, ոչնչանալու, կորչելու չափ փոքրանալ:

Ամօթը մի կողմ հրելով Բալասանը ներս մտաւ, բաժանեց մայր ու աղջիկ իրարից, ապա սրբիչը թացացնելով զբաւ նրա ճակատին և երբ փոքր ինչ հանգստացաւ Լիւսին, սկսեց յանդիմանել, մեղադրել նրան թուլութեան մէջ: Յետոյ նա դուրս տարաւ մօրը հանգստացրեց մի քանի խօսքերով և կրկին դառնալով Լիւսինի մօտ, փոխեց ճակատի շորը:

Լիւսին փակեց աչքերը, երեսը շուռ տաւ գէպի պատը և մի բոպէ մնաց այդպէս անշարժ: Յետոյ յանկարծ սկսեց հեկեկալ բարձր, աղիողորմ ձայներով և ինչ որ բառեր, անհասկանալի խօսքեր մըմնջալ:

— Ես կ'որայ, կ'որայ Բալասան... Ես ինչո՞ւ կ'որայ, չէ՞ որ դուք ասում էիք ես փրկւեցի...

Ապա նա նորից կծկւեց, նորից ծգւեց և նորից ընկըղմւեց ուշաթափութեան մէջ...

Մօր թախանձանքներով Բալասանի բերած բժիշկը ոչինչ չգտաւ, որի համար կարելի լինէր անհանգստանալ:

— Ձգալին ցնցման հետեանք է, կանցնի. միայն հանդիստ, պէտք է հանգիստ թողնել:

Բժշկի հետ դուրս եկաւ և Բալասանը:

Սկսեց Լիւսին տանջանքների նոր շրջանը:

Արցունքները ցամաքել էին, չղերը հանգստացել: Այժմ զիտակցութիւնն էր սկսել քրքրել, ծւառել նրա սիրտը որպէս կատաղի գաղան, որպէս արիւնառւշտ բորենի: Վերմակը

կրեսին քաշած նա մտածում էր մի ելք, մի հնար գտնել, դուրս գալու համար այն անշարժար, ծանր դուրթիւնից, որը առաջ էր գալիս Բալասանի ներկայութիւնից:— Նա զիտէր, որ Բալասանը կգայ հիմա և կսկսի հետաքրքրել եղածով: Նա չզիտէր ինչ ասի, որ կարողանայ համոզել Բալասանին, որ ինքը մեղաւոր չէ, որ զոհ է գնացել անհաւասար կռւի մէջ: Նա մտածում էր բոլորը, բոլորը պատմել նրան և խօսքեր էր փնտռում, թէ ինչով և ի՞նչպէս սկսի: Նա իր մաքի մէջ սկսեց շարվանկել, դասաւորել մի քանի նախադասութիւններ, բայց նրանք խեղճ թւային նրան, որովհետեւ նրանց իմաստը աւելի շուտ իր անմեղութեանն էր վերաբերում, քան գէպի նկարագրութեանը, նրա իսկական պատճառներին: Ու նա մաշեց ինքն իրանից: Մմաշեց ու վերմակի տակ պինդ կծեց շրթուները: Բալասանը նրա համար վեհ ծղոտմաների ու լոյս երագների մի իրական, կենդանի պատկեր էր: Մինչև նրան ճանաչելը, նա կարծում էր, որ աշխարհում փոքր մարդիկ չէին, որ բոլոր մարդիկ լաւ են: Բայց նրան պատահելուց յետոյ նա տեսաւ, զգաց, համոզւեց, որ այդպէս չէ, որ ինքը սխալւած է, որ լաւ մարդիկ քիչ կան աշխարհում և որ այդպիսի լաւագոյն մարդկանցից մէկը հէնց ինքը՝ Բալասանն է: Այդ զիւղից տրեխներով եկած տղէտ ու խաւար ծնողների որդին, որը իր չամառ ջանքերի ու ճղնափործ աշխատանքի զնով, կարողացել է մաքառել կեանքի անօրինակ ծախորդութիւնների գէմ, նրա բոլոր հարւածները կրել իր կրծքի վրայ և վերջը չաղթող հանդիսանալ, ստիպել, որ զրութեան տէրերը չարգանքով, պատկառանքով վերաբերւեն գէպի ինքը, ճանաչեն նրա ոյժը: Նա տեսնում, ընդօրինակում էր կեանքի բոլոր փորձերը Բալասանից, նրա հետ բաժանում իր վիշտն ու ուրախութիւնը, սիրում Սրամին, որը թերեւս մոռացել է նրան, ծախու սիրոյ փշրանքներով է ապրում և չի էլ մտա-

ծում նրա մասին, ինչպէս նրա պէս շատ շատերը: Նա զգաց, որ Բալասանին էլ է սիրում, որ նրա հետ աւելի է կապւած, քան Արամի, բայց թէ ի՞նչպէս, ինչո՞ւ համար ինքն էլ չգիտէր: Նա զգում էր միայն, համոզւած էր, որ այդ կապը մաքուր էր, հեռու որ և է նախամտածւած, մշակւած ծրագիր լինելուց: Որ նա հեռանկարում ոչինչ չէր ներկայացնում իրանից, այլ նման էր մի յաւերժական հէքիաթի, որի հնչիւնները գնալով աւելի դիւթիչ, աւելի հմայիչ էին դառնում, մարդու ուշադրութիւնը մեխում խօլ անյայտութեան մէջ ծրնւող ու մեռնող հանելուկային լոյսերին ու կախարդական ձայներին և ստիպում տանջել, խորովել նրանց վաղանցուկ ցոլքով, նրանց գեղաշուք տեսքով... Ապա նրա մտքերը թափառելով ժամանակի և տարածութեան մէջ յանկարծ նորից կանգ առան Արամի վրայ: Նա չիշեց իր մանկութիւնը, մօր տանջանքներն ու կրած զրկանքները, Արամի ցոյց տւած նիւթական ու բարոյեական խոշոր աջակցութիւնը իրենց ընտանիքին մի շարք, երկար աարիների ընթացքում, չիշեց Արամի աւարտելը, նրանց տան քէֆը, ծովի ափը և այն մեղրանոց առաւօտը, որը այնքան խորհուրդներ, հրաշալիքներ էր խոստանում և խճր, անդունդի չափ խոր ու սարսափելի դատարկութիւն զգաց իր հոգում: Այդ բոլորին նա պատրաստ էր չոքել, ներողութիւն խնդրել Արամից իր յանդուգն, ոճրանիւթ մտքերի համար, եթէ նա ներկայ լինէր մի դիպւածով: Բայց այդտեղ նրա երեւակայութեան առաջ նորից ծառացաւ երեւելայ խալտառակութիւնը իր ամբողջ ալլանդակութեամբ և նա զգաց իր ոչնչութիւնը նրանց երկուսի համեմատութեամբ ու նրա սիրտը կրկին ու կրկին անգամ նմուշ ցաւից. արիւնը կանգ առաւ երակներում և մի ցուրտ, գերեզմանային դող հաղորդեց նրա հոգուն...

Մայրը նստած նրա կողքին տեսնում էր նրա չղաճգու-

թիւններն ու երբեմն բացականչութիւնների փոխող զառանցանքները և ոչինչ չէր կարողանում անել: Նա միայն լաց էր լինում: Լացից բացի էլ ինչո՞ւ են հարուստ սիրող մայրերը: Փոքր ինչ յետոյ ներս է գալիս Բալասանը՝ ձեռքին մի քանի դեղի սրւակներ:

Նրա հարցին, թէ ինչպէս է զգում այժմ իրեն, Լիւսին պատասխանում է, որ լաւ և կրկին երեսը շուռ տալիս դէպի պատը:

— Ներողութիւն, անբաղաճաւարութեանս համար, ես այսպէս աւելի լաւ եմ զգում:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, պառկեցէք ինչպէս ուզում էք. քաղաքավարութեան կանոնները թողեցէ՛ք մի կողմ:

Մայրը թողնելով Բալասանին Լիւսիի մօտ, խնդրեց նրան մենակ չթողնել և ինքը գնաց խոհանոց ճաշ պատրաստելու:

— Օրիորդ, ի՞նչ է պատահել ձեզ հետ այս գիշեր, հարցրեց Բալասանը մայրը գնալուց յետոյ: Ես զգում եմ, որ ինչ որ դատ բան է կատարւել: Մի կողմ դրէք ամօթը և պատմեցէ՛ք ինձ եղելութիւնը՝ առանց մի բան թաղցնելու, որպէս ձեր հարազատ եղբորը, որը ծաղրելու, ծիծաղելու համար չէ ծանօթանում ձեր զաղանիքների հետ և որի մէջ դուք չպիտի կասկածէք անշուշտ: Ասում են ցաւը մօտեցնում է մարդկանց, բայց ես ձեզ հետ մօտ եմ եղել դեռ մինչև ձեր ցաւ ունենալը: Տւէ՛ք ինձ ուրեմն ձեր ցաւի մի բաժինը:

Լիւսին թէև որոշել էր պատմել, բայց ամօթը խեղդեց նրա կոկորդը, բերանը կրկուփ եկաւ և չկարողացաւ ոչինչ ասել:

Բալասանը լուռ նստած՝ սպասում էր իր հարցի պատասխանին:

Վերջապէս Լիւսին ամօթից ծածկեց երեսը ձեռքերով

և մեծ զժառուրթեամբ ու կիսատ-պռատ խօսքերով պատմեց նրան բոլորը: Ապա փոքրիկ երեխայի պէս, առանց իր մերկութիւնը զգալու փաթաթեց նրա վզով՝ կարծես մի հզօր նեցուկի և սկսեց հեկեկալ:

Բալասանը քնքշութեամբ համբուրեց իր կրծքի վրայ հողմաբեկ ծաղկի պէս անյուսօրէն կախած Լիւսիի գլուխը և պառաւին անհաճոյ զրուրթեան մէջ չղնկու զգուշաւորութեամբ նրան պառկեցրեց անկողնու մէջ:

Երկուսն էլ լուռ էին:

Անցան մի քանի րոպէներ:

— Ես զգում էի այդ, սկսեց Բալասանը: Ես նախաձեռն էի նրան և զիտէի, որ նա ստոր հակումներ, որոշ նպատակներ ունի գէպի ձեզ: Սակայն չէի հաւատում, որ կարող էր այդպիսի տխուր հետեանք ունենալ: Ես մի քանի անգամ ուղում էի ձեզ զգուշացնել: Բայց երբ քննութիւն տւիք հաւատացած էի, որ իսկոյն կ'ընդունէք ծառայութիւնը: Ես նոյն իսկ մի քանի անգամ խորհուրդ տւի ձեզ հեռանալ: Բայց դուք մնացիք: Ինչո՞ւ մնացիք: Սակայն ինչո՞ւ մասին եմ խօսում: Անցածը անցել է: Պէտք է մտածել ապագայի մասին: Պէտք է հաւաքել ոյժերը և քաջութեամբ տանել հարւածը: Զպէտք է յուսահատուի, և գլուխը կորցնել: Այն զիտակցութիւնը, որ դա կատարել է բռնի կերպով, հակառակ ձեր կամքի, պէտք է արիութիւն ներշնչի ձեր մէջ արհամարելու այդ վիրաւորանքը և ընդ միշտ մոռանալու այն: Կեանքը դառնութիւններ շատ ունի: Բայց նա քաղցրութիւն էլ ունի, որը հէնց այդ դառնութիւնները տանելու, նրանց յաղթահարելու մէջ է կայանում: Դուք դեռ այնքան ջանել էք և այնքան ոյժ ունիք ձեր մէջ, որ այդպիսի մի հասարակ գէպը չի կարող և չպիտի բնկնի ձեզ: Մոռացէք ամեն ինչ և ծրգտեցէք մի նոր կեանքի, մի լաւ կեանքի: Ես մեղաւոր եմ, ի

հարկէ, ես պէտք է զգուշացնէի ձեզ, ես պէտք է ստիպէի, որ դուք անպատճառ թողնէիք ծառայութիւնը և հեռանայիք, բայց չեմ արել, իսկ չեմ արել, որովհետեւ դա ունեցել է իր պատճառը...

— Ո՛չ, Բալասան, դուք մեղաւոր չէք: Մեղաւորը ես եմ և ոչ թէ դուք, ասաց Լիւսին նստելով անկողնու մէջ:

— Ես հասկանում եմ ձեզ: Բացի այդ ես հաւատում եմ ձեզ: Ես խորապէս յարգում եմ ձեզ և այդ յարգանքի շնորհիւ է, որ այսքան ժամանակ մնացել եմ: Ես մի քանի անգամ մտածել եմ թողնել ծառայութիւնս և աւելի համապատասխան աշխատանք գտնել: Ես նոյն իսկ որոշ քայլեր եմ արել այդ ուղղութեամբ: Բայց ինձ չի յաջողւել մտածածս իրագործել: Որովհետեւ ես ոչ ոք չունեմ այստեղ, ոչ ոք, որը կարողանար ինձ որ և է աջակցութիւն ցոյց տալ: Նոյն իսկ քաղաքային դպրոցները մանկու համար բարեկամական կապեր էին հարկաւոր: Բացի այդ դուք ինձ վատ էք սովորեցրել, Բալասան: Եթէ ես որևէ տեղ մտնէի, պէտք է ձեզ նից բաժանէի, պէտք է զրկէի այն հզօր նեցուկից, որն ինձ ամեն օր, ամեն ժամ, և՛ թարմութիւն էր տալիս, և՛ ոյժ: Մի հսկայ լեռան պէս դուք կանգնած էիք իմ յետև՝ ձեր բարոյական մեծութեամբ և ոչ մի փոթորիկ ինձ սարսափելի չէր թւում կեանքում: Եւ եթէ, այնուամենայնիւ, ես դո՛ւ գնացի փոթորկի, այդ էլ շնորհիւ իմ անհեռատեսութեան: Ես գնացի այնտեղ միայն մի անգամ առանց ձեզ հարցնելու և պատժեցի: Իսկ եթէ հեռանալի բոլորովին. այդ գէպում իւրաքանչիւր մի քայլս մի-մի պատուհաս, մի-մի փորձանք իւրաքանչիւր մի քայլս մի-մի պատուհաս, մի-մի փորձանք մանայիք, թէ որքան վատ են մարդիկ և ինչպիսի ստոր աչքով են նայում նրանք ձեզ վրայ: Ի՞նչ կ'ընէր եթէ բնութիւնը կնոջ թույլ ստեղծելուց յետոյ՝ նրան գեղեցկութիւնից էլ

դրկէր: Բարքերի անկման ու ալլասերման այս դարհուրելի զփոխքում զեղեցկութիւնը մի պատիժ է կանանց համար, որը թուլութեան հետ միասին ձեռք-ձեռքի տւած նրանց տանում է զէպի անդունդ: Ուրիշ է տղամարդը: Ամենաթույլ տղամարդն անգամ կնոջ զրուծիւնը չունի: Տղամարդու մէջ վնասականութիւն, ինքնավստահութեան մի հրաշագործ զօրութիւն կայ, որը երկսույրի սրի պէս ճանապարհ է բացում նրա համար ամենատեսակ արդելքների վրայով: Բայց այդպէս չէ կինը: Նրան հարկաւոր է մի տիրական ոյժ, մի ուժեղ ձեռք, որի վրայ չենւելով նա կարողանայ իր երկչոտ քայլերն ուղղել զէպի առաջ: Ու ես չկարողացայ թողնել ծառայութիւնս: Ես աւելի շուտ չկարողացայ թողնել ձեզ: Դա կարող է ծիծաղելի թւալ: Բայց այդպէս է: Եւ ես այդ չեմ թաղցնում ձեզնից այսօր, երբ կանգնած եմ անդունդի ծայրին և մի քայլ է բաժանում ինձ զերեզմանից: Ես դեռ ոչ ոքի հետ անկեղծ չեմ եղել իմ կեանքում: Իսկ այս րոպէին աւելի քան անկեղծ եմ ձեզ հետ:

Ներս մտաւ մայրը ձեռքին մի բաժակ կաթ և մի քանի ձու:

— Քոռանամ, էսօր դեռ ոչինչ չի կերել: Յաւադ տանեմ, Բալասան, գուցէ քեզ լսի. գոնէ մի ծու էլա ուտացրու. թեր-խաշ եմ եփել: Առողջ ժամանակն էլ ուտելիքը այդ է. ուրիշ բան չի սիրում:

Կարծես մի ահագին սար գլորեց Լիւսիի կրծքից: Նա թեթեւացաւ բոլորովին, ասես բոլորովին ոչինչ չէր պատահել նրա հետ: Նա նույն իսկ վերկացաւ, թիկնեց բարձի վրայ և կերաւ մօր բերած ձուերն ու խմեց կաթը:

VI

Երկու ամիս էր անցել արդէն այդ օրւանից: Լիւսին թողել էր ծառայութիւնը և տանը մասնաւոր դասերով էր զբաղւած: Խանութից հեռացել էր և Բալասանը: Կառավարչի հետ ունեցած ընդհարումից չետոյ նա չէր կարողանում ոչ մի տեղ պաշտօն գտնել: Օգտւելով միւս գործակատարների զէպի Բալասանը տոժած հակակրանքից, կառավարիչը տարածել էր հարեանների մէջ, որ խանութի ծառայողներին զրդուելու պատճառով է նրան դուրս արել: Դրա համար էր, որ նրան ոչ ոք պաշտօն չէր տալիս:

Ամբողջ օրերով նա կորչում էր բանւորական շրջաններում, իսկ երեկոները անցկացնում Լիւսիի հետ: Վերջին զէպից չետոյ նրանք աւելի էին մտերմացել, և եթէ մի օր Բալասանը չէր գալիս կամ ուշանում էր սովորական ժամից, Լիւսին սկսում էր անհանգստանալ:

Արամը իր նամակներում շարունակ ծրագիրներ էր առաջարկում Լիւսիին և օգային ամբողջներ կառուցանում իրենց ապագայ կեանքի համար:

Բալասանի զնայուց չետոյ Լիւսին յաճախ նստում էր սեղանի չետե, զրիչը վերցնում և զրի անցկացնում իր օրւայ տպաւորութիւններն ու ապրումները: Երբեմն էլ նա հանում էր Արամի նամակների կապոցը, բաց անում, դասաւորում նրանց ժամանակագրական կարգով և սկսում ուշադրութեամբ կարդալ, համեմատել իրար հետ: Նա ուղում էր որոշ կապ, իմաստ գտնել նրանց մէջ և երբ տեսնում էր այդ կապը, առանց հակասութիւնների, առանց թերութիւնների, Արամը մեծանում, սարի պէս բարձրանում էր նրա աչքին: Այդպիսի

դէպքերում նա արժանի էր գտնում իրեն Արամին և ինքնա-
տելութեան գառն զգացումով խորասուզւում էր մտքերի մէջ:
Իր չիղողութիւնների անվերջ ճանապարհով նա գնում էր դէ-
պի յետ, գէպի իր երազի պէս խուսափող, անհող մանկու-
թիւնը, փարւում իր երբեմնի կուսական անմեղութեան, ո-
գեւորւում նրա շնչով տաքացնում սիրտը նրա կենարար ջը-
մութեամբ և մի խելայեղ թռիչքով դիմում ապագային, աշ-
խատում ձգտել, հաւատարմել Արամի հետ, պատկերացնել այն-
տեղ, հեռւում իր վաղւան կեանքի թէկուզ հէնց ազօտ մօտա-
ւոր պատկերը: Բայց իրար հրհրող ու իրար ոչնչացնող մտքերը
խնողւում, թանձրացնում էին նրա երազանքների ուղին ծած-
կող մշուշը և տաքնապր հողում նա փռւում էր երեսի վրայ
և խուլ հեկեկոցներով քուն մտնում՝ առանց նոյն իսկ հան-
ւելու:

Միջգլխերային լռութեան մէջ նրա ալիօթինակ տանջանքները սովորական երեւոյթների շարքն էին անցել: Մահաւանդ վատ էր ազդել նրա վրայ մանկաբարձուհու յայտնած կասկածը, որ նա կարող է չղի լինել:

Լիւսիի մէջ կատարւած փոփոխութիւնը այնքան ակնեւ
բն էր, որ Բալասանը չկարողացաւ չհետաքրքրուել նրա հո-
գեկան աշխարհով:

Լիւսին, կարծես թէ, զգուժ էր այդ և երբ Բալասանը
խօսք բաց արաւ այդ մասին՝ ասաց.

— Զգիտեմ, ինչու ոչինչ չեմ կարողանում թաղցնել ձեզ-
նից, Բալասան: Սաեներ ես ձեզ առելի խոշոր գաղտնիքներս
եմ ասել և դուք ինձ ապրելու յոյս ու եռանդ էք ներշնչել:
Սյն, ինչ որ ալժամ պիտի ասեմ, եղածի հետևանքն է և ծի-
ծապելի կլինէ, բւթէ թաղցնէի: Ինձ թւում է, որ ես չղի եմ:
Թէեւ մանկաբարձուհին որոշակի ոչինչ չասաց, բայց մի տե-
սակ կասկած է ընկել սիրտս: Եղած խաչտառակու թեան պա-

կասք գալիս է սա լրացնելու։ Սակայն զրա մէջ չէ խնդիրը։ Եթէ սա իմ սիրած տղամարդուց լինէր, ես կ'ըբէի ամբողջ հասարակական կարծիքի վրայ, կտաքացնէի նրան իմ կրթելիս տակ, անունդ, կտայի սրտիս արիւնով և աշխարհ կրերէի իմ խայտառակութեան ու անկման գնով։ Սակայն զգալ, որ սրբտիգ տակ անունդ է առնում մէկը, որը թերեւս աւելի գաժան, աւելի սոսկալի հրէշ կարող է զուրս գալ, քան նա, որը աշխարհի՜ հեշտութեամբ փշրեց իմ լոյսի պէս մարուր, ծաղկի պէս նուրբ կեանքը, ես զրա հետ հաշտուել, տանել չեմ կարող և որոշել եմ...

Ու նա կտրեց խօսքը գլուխն իջեցնելով:

— Գոնէ Արամը շուտ դար. գոնէ նրան տեսնէի վերջին տնդամ:

Կալժակի արաբութեամբ մի դող անցաւ Բալասանի ուղեղից մինչև կրունկները և նա մի վարկեան մնաց քարացած։ Վերջին խօսքերը սուր փշերի պէս անկէցին նրա ուղեղում և նա հզիտէր ինչ անել, ինչից սկսել։

Նա չէր կասկածում, որ Լիւսին հանաքներ չի սիրում, բայց հաւատալ նրան, ինչ որ նա ասաց, դա սարսափելի էր, սարսափելի:

Բայց այդ միայն մի վարկեան էր, որը անմիջապէս անցաւ և Բալասանը սկսեց ամենայն սառնասրտութեամբ.

— Դա ձեր իրաւունքն է, ի հարկէ: Ձեր պատւի, ձեր արժանաւորութիւնների հասարակական արժէքը դուք անշուշտ աւելի լաւ գիտէք, քան ես կարող եմ իմանալ: Սակայն կայ մի ուրիշ բան, որը դուք չգիտէք և ես կուզէի, որ դուք նախ քան որ և է որոշում կայացնելն ու իրադրծելը — իմանալիք: Այն, որ կանալք այդպիսի դէպքերում աւելի շուտ զգացմունքներով են առաջնորդւում, քան ղիտակցութեամբ: Ինձ թւում է, որ եթէ մի քիչ խորը թափանցենք խնդրի ներսը, կտեսնենք, որ կեանքը մեզ աւած չէ որպէս

խաղալիք, որ երբ և ինչպէս ուզենանք, այնպէս էլ վարենք նրա հետ: Նա մի ամբողջական, հետևողական զիսցիպլինա է, որը ունի որոշ իմաստ՝ իր ներքին մղումներով ու ձգտումներով, որոշ միտիաներ հասարակական ու բնական օրէնքներով սահմանված, որոնց նա չկատարել չի կարող, որոնց նա չենթարկել չի կարող: Նրա հանապարհը փշոտ է, արգելքներով ծածկված, մրրիկներով լցի: Բայց հէնց այդ մրրիկների մէջ է գեղեցկութիւնը: Դրանք են զարգարում մեր կեանքը, զբաւիչ ու հմայիչ դարձնում նրա—համաձայն եմ—դժարին ուղին, ու անվերջ ապրելու, յաւիտեան պայքարելու նոր ոյժ, թարմ ոյժ ներշնչում մեր մէջ՝ էլ աւելի թափով նետելու նորանոր մրրիկների զիրկը, էլ աւելի համարձակ կռուելու յանդուրժեալն ու լոյսի: Ես հասկանում եմ ձեզ: Ես աւելի քան լաւ եմ հասկանում ձեզ և, այնուամենայնիւ, պիտի ասեմ, որ կատարեալ անմտութիւն կլինի ձեր ասածը: Մտածեցէք միայն, թէ ի՞նչ գեղեցիկ բան է ապրելը: Ես հետաքննեց միայն, թէ ի՞նչ գեղեցիկ բան է ապրելը: Ես հետաքննեց միայն իմ պարզ խելքով եկել եմ այն եզրակացութեան, որ ապրելուց բացի լաւ բան չկայ աշխարհում: Ախր եթէ համոզւած լինես, որ մեռնելուց չետոյ կարող ես նորից աշխարհ մոզւած լինես, որ մեռնելուց չետոյ կարող ես նորից աշխարհ գալ և կրկին անգամ մի նոր կեանքով, մի լաւ կեանքով ապրել, այդ դէպքում ուրիշ բան է, կեանքի մէջ կատարւած բոլոր սխալներդ կարող ես մահով ուղղել: Բայց դուք սխալ էլ չէք գործել: Դուք ի՞նչ իրաւունք ունիք վերջ տալու մի կեանքի, որը թերեւ շատ շատերին պիտի կեանք ու շունչ տայ, փայլ ու շուք: Զգալ, որ այսօր ապրում ես, վաղն էլ պիտի ապրես, միւս օրն էլ, մի տարի էլ, տասը տարի էլ, միթէ դա երջանկութիւն չէ: Իսկ դրա դէմ մեռնել... Դիտէ՛ք ինչ սարսափելի բան է մեռնելը: Դուք լուրջ մտածել էք այն մասին, որ այսօր կաք և վաղը կարող էք չլինել յանկարծ,

կտրւել այս սիրուն, չքնաղ աշխարհից և գնալ պառկել այն ցուրտ, անհամբուր հողի տակ. կերակուր դառնալ դաղն ճիւղներին. զգացել էք արդեօք ձեր հոգու մէջ մահւան երկիւղի այդ գերեզմանային սարսուռը:

Լիւսին ցնցւեց:

Աշխարհիս բոլոր հողմերը բոլոր կողմերից իրենց ամբողջ պաղութեամբ ներս խուժեցին նրա հոգու մէջ և մի գերեզմանային զոդ զրին այնտեղ... Արիւնը վիժանուտ, արագահոս յորձանքով զարկեց նրա զլուխը և նա մի սուր ցաւ զգաց իր ուղեղում ու բուժ հայեացքը ուղղած Բալասանին՝ մնաց շարած:

— Յարգելի՛ օրիորդ:

Լիւսին չլսեց: Նա նոյն քարացած դրութեան մէջ, շարունակում էր մռայլ հայեացքով դիտել Բալասանին, կարծես նրա մէջ ճանաչելով մէկին, որին տեսել էր մի անգամ, բայց չի յիշում թէ ո՞րտեղ, ե՞րբ:

— Օրիորդ, կրկնեց Բալասանը փաղաքուշ քնքշութեամբ բռնելով նրա շուշանակերպ, սրբատաշ ձեռքը:

— Օրիորդ... Մի՞թէ ես օրիորդ եմ: Անհուն ցաւի խորունկ կսկիծով պատասխանեց Լիւսին:

— Ես մայր եմ հիմայ, մայր... Աւելին. ես մի բնկած արարած եմ այժմ:

— Ո՛հ: Դուք դաժան էք դէպի ձեզ: Դուք աւելի քան դաժան էք դէպի ձեզ: Խնայեցէք ձեր մատաղ կեանքը, խրդնացէք ձեր խելոն մօրը, որը ոչինչ չգիտէ ձեր ցաւի, ձեր հիւանդ մտքերի մասին, բայց որը այնքան սիրում է ձեզ և ապրում միայն ձեզ համար...

Մի քիչ յետոյ.

— Յարգելի՛ օրիորդ, թոյլ տւէք աւելի անկեղծ լինել ձեզ հետ: Թոյլ տւէք միանգամից բաց անել բոլոր խոցերը և

մաքրել նրանց մէջ եղած ամբողջ ժահրը: Ես գիտեմ ձեր կապի մասին Արամի հետ: Ճանաչում եմ նրան որպէս շիտակ մարդու: Ամեն անգամ ես հանդիպում եմ կարգում նրա յօդաժաները: Քանի գնում, այնքան մեծանում, բարոյական խոշոր նշանակութիւն է ստանում նա իմ աչքում: Ես հեռու եմ ձեզ հաճոյանալու տղեղ նպատակից: Իսկ ասածներս նրա մասին չափազանցութիւններ չեն: Նա իմ գովեստների կարիքը չի զգում: Եւ ես համոզւած եմ, որ այդպէս ազատ մտածող ու քարոզող մարդը այնքան գռեհիկ չի գտնւի, որ չհաշտւի կատարւած փաստի հետ և որ ևէ կերպ զգալ տալ իր դժգոհութիւնը, եթէ ի հարկէ նա ձեզ սիրում է: Իսկ եթէ... Բալասանը կանգ առաւ մի պահ և օրիորդի ձեռքը, որ մինչև այդ դեռ բաց չէր թողել, դնելով իր ձախ ձեռքի ափի վրայ աչք ձեռքով սկսեց շփել քնքշութեամբ:

— Իսկ եթէ անընդունակ լինի նա ասպետօրէն ձեռք մեկնելու ձեզ, եթէ նա թէկուզ հէնց մի չնչին ակնարկով զգալ տալ, որ մեծ գոհողութիւն է անում ձեզ համար, ցոյց տալ, որ ինքն էլ, այդ դիպումաւոր ինտելիգենտը իր բարոյական հասկացողութիւններով գործնական, իրական կեանքի մէջ ոչնչով չի տարբերւում ամբոխից, այդ դէպքում եկէք ինձ մօտ. իբրև հարազատ քոյր, մտերիմ ընկեր, կամ... ինչպէս կուզէք: Բոլոր դէպքերում էլ դուք պաշտպանութիւն ու հանգիստ կգտնէք ինձ մօտ, իսկ երջանկութիւնը ձեզնից է կախւած: Ապաւինեցէք ինձ և վստահ եղէք, որ կկարողանամ կատարել խոստումս՝ սրտիս վրայ կրելով այն բոլոր հարւածները, որոնք ուղղւած կլինեն դէպի ձեզ, ձեր կեանքի ամբողջ ճանապարհին... Բերէք ձեզ հետ և այն երեխային, որը ոչ մի մեղք չունի իր աշխարհ գալու մէջ և նոյնպիսի իրաւունք ունի ապրելու, ինչպէս մենք բոլորս: Մանկասպանութիւնը մի նոյնպիսի անլուր ոճրագործութիւն է, ինչպէս

և ինքնասպանութիւնը: Երկուսին էլ ես միատեսակ վատ աչքով եմ նայում: Զլինի՞ թէ թաթախէք ձեր ձեռքերը այդ անօրինակ եղեռնի, այդ անմեղ արեան մէջ: Ես խոնարհւում եմ ձեր երջանկութեամբ լեցուն, մատաղ կեանքի փրկութեան մեծ գաղափարի առաջ, բայց և բողոքում եմ իմ ամբողջ հոգով այդօրինակ անլուր ոճրագործութեան դէմ և չեմ ուզում ձեզ տեսնել մանկասպանի զարհուրելի դերի մէջ: Կեանքը՝ կեանք է. մարդն էլ, մրջինն էլ, գեռուն էլ պէտք է ապրեն աշխարհում, և ոչ ոք իրաւունք չունի նրանց կեանքից դրկելու: Ով դէմ է դնում կեանքին, նա դէմ է գնում և ինձ, նա իմ թշնամին է՝ արժանի իմ արհամարհանքին:

Երբ Բալասանը վերջացրեց, Լիւսին թւաց թէ նա ուղում է վեր կենալ ու դնալ Լիւսին կրկին անգամ փաթաթւեց նրա վզով և նորից սկսեց դառն արցունքներով լալ:

— Արցունքները քամում, դուրս են տանում մարդկային հոգու մաղձը, մտածում էր Բալասանը և քնքշութեամբ շոյում նրա զլուխը, նրա հարուստ, սև սաթի պէս թուխ մազերը:

Լիւսին չէր ընդդիմանում: Կարծես իր մօր զրկումն էր զգում իրան:

VII

Լիւսին սրտատրուի սպասում էր Արամի գալուն:

Նրան շատ էր հետաքրքրում այն հարցը, թէ ինչպէս կրվերաբերւի Արամը դէպի Բալասանը: Թէ և ինքը մի քանի անգամ առիթ էր ունեցել իր նամակներում խօսելու իր ամենալաւ բարեկամի մասին, բայց ո՞վ դիմէ մարդկանց: Չէ՞ որ նա այժմ բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդ է, իսկ Բալասանը կրունկները մաշւած մի գործակատար:

Մի բոլորէ Լիւսիի մտքովն անցաւ Բալասանի կորուստը
և նա սարսափեց այդ մտքից:

Այնքան ընդհանուր բան կար նրանց մէջ, փոխադարձ
համակրանքի ու մտերմութեան այնքան սերտ կապեր, որ ան-
հնարին էր այդպիսի վախճան երեւակայելն անգամ:

Լիւսին սկսեց յանդիմանել իրեն այդօրինակ անտեղի են-
թադրութիւնների համար և խօսք տւաւ այլևս չդառնալ
այդ անհեթեթ մտքերին:

Եւ նա չէր էլ կարող դառնալ, որոհեաւ նրան աւելի շատ
դրազեցնում էր իր ցաւը. թէ ինչպէս կվերաբերւէր դէպի ի-
րեն Սրամբ:

Վերջապէս Սրամբ եկաւ: Նա աւարտել էր համալսարա-
նը և դիպլոմ ստացել: Եկած օրը անմիջապէս նա գնաց Լիւ-
սիին տեսնելու:

Լիւսին էլ իր առաջւայ կուսական թարմութիւնն ու
թաւշեայ քնքշութիւնը չուներ: Նրա կրած ֆիզիքական ցա-
ւերն ու հոգեկան տանջանքները իրենց դրոշմն էին թողել
նրա ճակատին: Բայց դէմքի գծերը նրաւցել, աւելի արտա-
յայտիչ էին դառել և մի աստածային չքնաղ գեղեցկութիւն
հաղորդել նրան:

Սրամբ հէնց առաջին հանդիպումից, նկատեց Լիւսիի մէջ
կատարւած այդ ահագին փոփոխութիւնը, բայց նրան անյար-
մար դրութեան մէջ չգնելու համար՝ ոչինչ չասաց:

Հետեւեալ օրը նրանք նորից պատահեցին, և երբ չարմար
առիթ ստեղծւեց խօսելու, Լիւսին առանց սպասելու Սրամբի
հարցնելուն, պատմեց նրան այն բոլորը, ինչ որ կատարւել էր
նրա հետ:

Այդ պատմութիւնը սարսափելի ծանր տպաւորութիւն
գործեց Սրամբի վրայ:

Լիւսին ընկաւ նրա առաջ և սկսեց փշրել ձեռքերը: Նա
ուզում էր գրկել Սրամբի ոտները և համբուրել նրանց, բայց

Սրամբ խոյս տւաւ նրանից և գնաց դէպի պատուհանը:

Երկար ժամանակ երկուսն էլ լուռ էին:

Լիւսին հղմած վարդի պէս ընկած էր յատակին, իսկ
Սրամբ նստել էր պատուհանի վրայ և անզգայ դրութեան
մէջ մտածում էր:

Լիւսին վեր կացաւ, զգուշութեամբ մօտեցաւ նրան և
մեղաւոր քնքշութեամբ խոնարհելով գլուխը նրա կրծքին՝ շը-
շնջաց:

— Սրամբ...

— Ասա՛, ինչո՞ւ այսքան դժբախտացրիր ինձ: Այժմ ո՞ւր
գնամ ես, ի՞նչ անեմ: Թախծոտ ծայնով պաասսխանեց Ս-
րամբ և բարձրացնելով Լիւսիի գլուխը պղտոր հայեացքով
սկսեց նայել նրա կարմրած, արտառաթոր աչքերի մէջ:

— Ես մեղաւոր եմ քո առաջ, Սրամբ: Ես արժանի չեմ
ներման և դրա համար ներողութիւն չեմ խնդրում քեզնից:
Ես մեղաւոր եմ, որովհետեւ չկարողացայ մնալ այնպէս, ինչ-
պէս ես էի խոստացել. քոնք լինել այնպէս, ինչպէս ես էի
կամեցել: Այն, ինչ որ ես չկարողացայ քեզ տալ, նոյնը իրա-
ւունք չունիմ քեզնից պահանջելու և դրա համար աղաչում,
խնդրում եմ, թող ինձ և գնա՛ քեզ համար բախտ որոնիր:

— Ինչպէ՞ս, զրեթէ գոչելով ասաց Սրամբ և սկսեց շը-
փել ճակատը, կարծես հեռացնելով մի միտք, որը սարի պէս
ծանրացած ճնշում էր նրա ուղեղը:

— Թող ինձ, հեռացի՛ր, ես չեմ ուզում թունաւորել քո
կեանքը:

— Ես ոչինչ, ոչինչ չեմ հասկանում. նորից կրկնի՛ր, խըն-
դրում եմ:

Լիւսին կրկնեց նոյն խօսքերը այժմ աւելի պարզ ու
փոքր ինչ սիրտ առնելով:

— Ինչո՞ւ համար եմ այդ խօսքերը, Լիւսի, ի՞նչու ես

քրքրում իմ սիրտը: Մի՞թէ դու այլևս ինձ չես սիրում:

— Ես սիրում եմ քեզ, Արամ: Ես սիրում եմ քեզ և այժմ աւելի ուժեղ քան առաջ, քան երբ և իցէ: Այո, ես սիրում եմ քեզ: Բայց եթէ այդ իմ սէրը անվերջ կասկածների ու դժբախտութեան անսպառ աղբիւր պիտի դառնայ քեզ համար, թո՛ւնաւորի քո կեանքը, ես այդպիսի զոհողութեան չեմ ուզում քեզնից. ես արժանի չեմ այդպիսի զոհողութիւն: Եթէ դու չլինէիր, Արամ, եթէ իմ անսահման սէրը չլինէր դէպի քեզ, հիմա ես տասն անգամ հաշիւներս մաքրած կլինէի կեանքի հետ: Բայց ես չեմ ուզեցել զերեզման տանել ինձ հետ այնպիսի զաղտնիքներ, որոնք կարող էին մաղաչափ անգամ արատաւորել դէպի քեզ ունեցած իմ սէրը և հոգեկան տանջանքներ պատճառել քեզ: Այժմ երբ աւսած է ամեն ինչ, երբ այլևս ոչ մի զաղտնիք չի մնում մեր մէջ, ես խնդրում եմ քեզ, թող ինձ...

Արամը տազնապով շարժեց դուռը և ոչինչ չկարողացաւ պատասխանել:

— Մի՛ վշտանար, մի՛ տանջիր քեզ: Այլ մտածիր լուրջ, սա՛ռը կերպով և ապա որոշիր անելիքդ: Մի՛ շտապիր ինձ պատասխանելու այժմ. ես չեմ շտապում, այլ պատասխանիր վաղը, մի՛ւս օրը, երբ կարող ես իմ վիճակը թող չանհանգստացնի քեզ և քո որոշումը թող բոլորի միայն քո երջանկութեան, քո բախտաւորութեան թելադրանքներից: Ոչ բարեբարութեան, ոչ խղճահարութեան նշույլ անգամ թող չունենայ նա իր մէջ:

— Լիւսի, այդ ինչե՛ր ես ասում դու, Լիւսի...

— Աւելի լաւ է ասել, քան լռել: Լռութիւնը վատ է: Լռութիւնը սարսափելի է: Լռութեան մէջ են կատարւում բոլոր ոճիրները, լռութեան մէջ նիւթւում բոլոր դաւերը: Օ՛, ես զարհուրում եմ լռութիւնից...

— Խօսիր, խօսիր, դու էլ խօսիր. ես ուզում եմ լսել

քեզ, ես ուզում եմ հաւատալ, որ դու չես լռի, չես ամաչի և աչքերիս մէջ նայելով կասես, որ թողնում ես ինձ:

— Ես չեմ կարող թողնել քեզ, Լիւսի: Ձե՛մ կարող թողնել, որովհետեւ չեմ կարող ապրել առանց քեզ: Դէպքեր ու առիթներ շատ են եղել, երբ ես կարող էի մոռանալ, ուրանալ քեզ ընդ միշտ: Բայց չեմ կարողացել: Օտարը միշտ օտար, խօրթ է եղել ինձ համար: Եւրոպական զեղեցկուհիները իրենց բոլոր հրապույճներով չեն կարողացել տալ ինձ այն, ինչ որ դու ունիս, դու կտաս: Նրանցից ոչ մէկը քո հոգու գեղեցկութիւնը, քո սրտի անկեղծութիւնը չունի: Իսկ եթէ ունի էլ անհարազատ է եղել ինձ համար, օտարութիւն:

Լիւսին փարեց պատուհանի փեղկին և մնաց այնպէս՝ երեսը դէպի պատը դարձրած:

— Եւ ես այսքան տարիներ շարունակ մտորել, երազել եմ միայն քո մասին: Մենութեան ու լքման բոպէսներին, երբ ամեն ինչ զղեցրել, անտանելի է դարձել կեանքում, ես միշտ վերադառնալով եմ իմ երեւակայութեան մէջ քո չքնաղ պատկերը և նրանով զովացրել իմ հրկիզւած սիրտը: Միշտ հեռու քեզնից, միշտ մօտ եմ եղել քեզ և գուրգուրել, փաշփայել եմ իմ հոգու մէջ քեզ հետ կապ ունեցող ամեն մի յուշ, ամեն մի միտք: Ես տաքացրել եմ նրանց իմ սրտի կրակով, օրօրել՝ իմ սիրոյ հովերով և անքուն զիշերների արիւնոտ տանջանքներով զարդարել իմ դէպի քեզ ունեցած կարօտի ճամբան... Եւ այս բոլորից չեմ ուզում թողնել... Ի՞նչ անգութն ես դու, Լիւսի. ես ինչպէ՛ս կարող եմ թողնել քեզ:

— Ես երկար եմ մտածել այդ մասին, Արամ, և եթէ այդ եզրակացութեանն եմ եկել և ոչ թէ ուրիշ, դրա պատճառը այն է, որ ես չեմ ուզում մի կոշտ դառնալ քո հոգու վրայ և մինչև մահ ցաւեցնել այն: Ու դրա համար աղաչում, խնդրում եմ քեզ, թող ինձ, թող իմ խայտառակութեան ու

անկման հետ միասին ու գնաւ. ես չեմ ուզում փշրել քո կեանքը, իմ փրկութեան զոհ բերել քո երջանկութիւնը:

— Առանց քեզ երջանկութիւն չկայ ինձ համար:

Զգացւած:

— Մի՞թէ դու այլեւս ինձ չես սիրում, Լիւսի: Մի՞թէ դողացել, տարել են քո սիրտը և այստե՛ղ այս կրծքի տակ մի տաք անկիւն չի մնացել ինձ համար:

Լիւսին չպատասխանեց: Անհուն վշտով նա նայում էր պատուհանից դուրս և չգիտէր՝ ի՞նչ ասել:

Արամը կռացաւ դէպի նա, առաւ նրան իր գրկի մէջ և սկսեց քնքշութեամբ շոյել նրա զլուխը, նրա ուսերի վրայ զիզւած հարուստ մագերի մետաքսեայ խուրձը:

— Լիւսի՛, ես երդւում եմ այն ամենով, ինչ որ թանկ է, սուրբ է ինձ համար և հաւատացնում եմ քեզ, որ ներում եմ: Ոչ միայն այդ. ես խօսք եմ տալիս ոչ մի անգամ չփշրեցնել քեզ այդ մասին: Ես այնպէ՛ս սիրում եմ քեզ, որ աւելի շուտ կեանքից կզրկեմ, քան թէ քեզնից: Եւ դրա համար, խնդրում եմ, մոռացիր ամեն ինչ և հաւատա՛, որ ինձ համար օրէնք են իմ ասածները և ես նրանցից չեմ հրաժարւի երբէք:

Լիւսին բռնեց Արամի ձեռքը և պինդ-պինդ համբուրեց:

Արամը յետ խեց ձեռքը, բարձրացրեց նրա խոնարհած զլուխը և նրանք կրկին անգամ փաթաթւեցին իրար:

Ու կրկին անգամ դրսից պատուհանին փարած խաւարը տեղի տւաւ նրանց հոգիների միացման լոյս լոյսերի, վառ շողերի առաջ...

VIII

Արդէն երկրորդ տարին էր, որ նրանք ամուսնացել էին: Արամը բժշկութեան համար լրացուցիչ քննութիւն էր տւել Ռուսաստանում և այժմ բժշկութեամբ էր պաշապում:

Իսկ Լիւսին շարունակում էր պաշտօնավարել քաղաքային դպրոցներում: Այդ իրաւունքը վերապահել էր նա իրեն նախ քան ամուսնանալը:

Արամի դորժերը շատ չաջող էին գնում: Համեմատաբար կարճ ժամանակի ընթացքում նա ահագին ժողովրդականութիւն էր ձեռք բերել:

Նրա ընկեր-բժիշկներից և ոչ մէկը այդ տեսակետից նրա հետ մրցել չէր կարողանում:

Քաղաքում ոչ մի հասարակական դորժ չկար, որի մէջ Արամը անմիջական մասնակցութիւն չունենար, իր անկողմնակալ, անշահասէր վերաբերմունքով որոշ ուղղութիւն ու ընթացք չտար այդ դորժին:

Նա և՛ սիրւած բժիշկ էր քաղաքում, և՛ դորժունեայ հոգաբարձու դպրոցներում, և՛ շնորհալի ներկայացուցիչ պաշտօնական տեղերում:

Հասարակութեան բոլոր խաւերն էլ միատեսակ համակրանքով էին վերաբերւում դէպի նա: Նոյն իսկ նրա զազա-փարական թշնամիները, չէին ուրանում նրա ունեցած ահագին առաւելութիւնները և որոշ յարգանք, պատկառանք էին տածում դէպի նա:

Բայց ամենակարեւորը, որ ամենից շատ փայլ ու շուք էր տալիս նրա հմայքին, այն էր, որ նա գրաւել էր բանւորական շրջանների համակրանքը:

Նա իր պարզ ու սիրալիր վերաբերմունքով այնպիսի յարաբերութիւն էր ստեղծել աշխատաւորութեան հետ, որ բանւորները առասպելների էին պատմում նրա մասին իրար մէջ:

Արամը խօսքի վարպետ էր, լաւ հոգետ և կծու ընդդիմախօս: Նրա հետ կարելի էր համաձայնել, բայց չլսել նրան անկարելի էր:

Նա ստիպում էր իրեն լսելու:

Մտաւոր պատրաստականութեան տեսակէտից Արամը ահագին առաւելութիւն ունէր Լիւսիի համեմատութեամբ:

Եւ Լիւսին զգում էր այդ: Զգում էր և իր ամբողջ կարողութեամբ ձգտում, վազում նրա յետեւից, աշխատում հասարակել նրան:

Նա ամբողջովին նւիրւել էր դպրոցական գործին և իր բոլոր ուժերն ու քնդունակութիւնները զոհ էր բերում նրան:

Մանաւանդ Լիւսին աւելի անկեղծ արւեց այդ գործին ձօր մահից յետոյ, երբ նա այլ ևս ոչ մի հոգս չունէր:

Դպրոցական աշխարհը դրանից յետոյ դարձել էր նրա համար կեանքի նպատակ:

Բացի քաղաքային դպրոցներից, ուր նա մշտական ուսուցչուհու պաշտօն ունէր, Լիւսին դասաւանդում էր նաև երեկոյեան դասընթացներում, ուր սովորում էին մեծերը՝ զլիսաւորապէս բանւորներ:

Լիւսին հիւանդում էր այն բացառիկ, եղակի հետաքրքրութեամբ, որը ցոյց էին տալիս նրա հասակաւոր աշակերտները՝ զէպի իրանց գասերը:

Ամբողջ օրը գործարանների հեղձուցիչ մթնոլորտում աշխատում, մրցում էին մահւան սպառնալիքներով չլի ալդ ահագնադորդ մեքենաների հետ, սպառում իրենց ուժերը և, սակայն, միշտ թարմ, միշտ միևնոյն հետաքրքրութեամբ ու եռանդով յանախում գասերը, աշխատում անպատճառ մի բան սովորել:

Լիւսին ոգևորւում, ուրախանում էր տեսնելով, որ իր ջանքերը զուր չէին անցնում և աւելի պինդ էր կապում գործին:

Առաւել ևս նա ուրախ էր, որ այդքան սերտ, այդքան անմիջական շփման մէջ էր կեանքի հետ:

Նա պարծենում էր Արամի լայն ժողովրդականութեամբ, պարծենում մանաւանդ իր աշխատանքով, որը ոչ մի արգելքի, ոչ մի խոչընդոտի չէր հանդիպում նրա կողմից:

Նրանք երկուսն էլ տարւած հասարակական գործով՝ միատեսակ զիջողարար էին վերաբերւում զէպի իրար և դա աւելի մեծ հմայք էր տալիս նրանց կեանքին:

Դրսից նայելուց համարձակ կերպով կարելի էր ասել, որ մի կատարեալ, մի երջանիկ կեանքի համար ոչինչ չէր պակասում նրանց:

Լիւսին այժմ էր միայն հասկանում Բալասանին և այժմ միայն զգում, թէ ինչ քաղցրութիւն ունի կեանքը և թէ ինչո՞ւ համար էր նա այդպիսի ծարաւով նետւել նրա զօռ ալիքների մէջ:

Մեծ էր Բալասանի ազդեցութիւնը Լիւսիի վրայ նրա ինքնուրոյն լինելու խնդրում, և այդ լաւ գիտէր Արամը:

Արամը նոյնպէս յարգում էր Բալասանին և գնահատում նրա բարեկամութիւնը:

— Սյդ շրջապատի մէջ միակ գիտակից մարդն է, ասում էր Արամը և ուրախութեամբ նրա հետ անց կացնում իր ազատ ժամերը:

Մանաւանդ նրանք մօտ էին Բալասանի հետ, երբ նա դեռ ազատ էր և նրանք դեռ չէին ամուսնացել:

Բայց ամուսնանալուց յետոյ Բալասանը ինքն էր մի տեսակ խուսափում Արամից, իսկ Արամն էլ չմտնելով պատճառների մէջ, չէր վազում նրա յետեւից:

Ահա այդ ժամանակն էր, որ նրան ձերբակալեցին:

Բալասանի բանտարկութիւնը շատ վատ ազդեց Լիւսիի վրայ և նա սկսեց դէս ու դէն ընկնել, որ մի կերպ կարողանայ ազատել: Բայց նրա ձեռք առած բոլոր միջոցները անհետեանք մնացին, և Բալասանը երկու ամբողջ տարի նստած էր բանտում:

Լիւսին գիտէր, որ Բալասանը ոչ ոք չունէր, որը նրա մասին մտածէր: Մօտ մարդիկ ընկերներն էին, որոնք նրա

բանտ նստելու հէնց առաջին ամիսներէն բոլորն էլ երես դարձրին:

Լիւսին նրա համար թէ հայր էր, թէ մայր, թէ քոյր, թէ ընկեր:

Լիւսին շատ բանով էր պարտական Բալասանին և երախտամոռ լինել զէպի նա չէր կարող:

Այդ էր պատճառը, որ նա ամենայն պարտաճանաչութեամբ ու սիրով երկու շաբաթ մի անգամ շարունակ տեսակցութեան էր գնում Բալասանի մօտ և զրանով ահագին բաւականութիւն պատճառում նրան:

Բալասանը սիրում էր Լիւսինին:

Բայց նա այդ սէրը թաղել էր իր սրտում, քաջ դիտենալով, որ Լիւսին էլ Սրամին էր սիրում: Նա վախենում էր իր սիրոյ մասին մի բան ասել Լիւսինին, որը թերեւս պատճառ դառնար նրանց յարաբերութիւնների խզման:

Իսկ այդ յարաբերութիւնները թանկ էին նրա համար:

Առանց նոյն իսկ Լիւսինից մի բան ակնկալելու, Բալասանը ուզում էր միշտ մօտ լինել նրան, ամեն օր տեսնել, խօսել նրա հետ և ոչ ոք ու ողբերգութիւն ստանալ նրանից:

Առաւել ևս նա չէր կարող ոչինչ ակնկալել մանաւանդ Սրամի ասպետական վերաբերմունքը տեսնելով Լիւսինի նկատմամբ, որը եկաւ աւելի ամուր, աներեք հիմքերի վրայ դնելու նրանց սէրը:

Եւ Բալասանը կարողանում էր չաղթահարել իր մէջ այդ զգացումը: Եւ այդ չաղդւում էր նրան, քանի դեռ նրանք չէին ամուսնացել, քանի դեռ Լիւսինի և իր միջև ոչ ոք չկար կանգնած:

Բայց նրանց ամուսնանալուց յետոյ կարծես թէ մէկը պոկեց նրա սիրտն ու տարաւ:

Եւ դա շատ բնական է: Շատերն են այդպէս, կեանքի

մէջ իրար հետ, կողք-կողքի քայլում՝ առանց իրար նկատելու, առանց իրար միացնող, լրացնող կապերը զգալու և զգում են միայն յետոյ, միայն այն ժամանակ, երբ արդէն բաժանուած են նրանց ճանապարհները, երբ իւրաքանչիւր քայլի հետ լայնանում, խորանում է նրանց բաժանող տարածութիւնը:

Եւ այդպիսի բաժանման, այդպիսի անջատման պատճառ անձնաւորութիւնը, անկախ նրա արժանիքներից՝ վատ թէ լաւ՝ այդ միեւնոյն է, դառնում է ատելի, չաճախ անտանելի և ակամայից խոցս ես տալիս նրանից, աշխատում չպատահել երբէք:

Այդ էր պատճառը, որ նրանց ամուսնանալուց յետոյ Բալասանը սկսեց խուսափել Սրամից և երբեմն միայն Լիւսինի հետ էր պատահում:

Բանտը աւելի սարսափելի է քան կարիքը և նա աւելի հեշտ է փշրում մարդկանց քան կարիքը:

Նա Բալասանի վրան էլ թողեց իր ազդեցութիւնը: Նրա սիրտը փափկել, զգացմունքները աւելի էին նրբացել:

Նա, այդ երկաթէ բնաւորութեամբ մարդը, որ մինչև այդ չգիտէր թէ ի՞նչ է նշանակում անձնական կեանք, այժմ զբաղւած էր իր անձով և մի սիրող սրտի, մի փափաջող ձեռքի կարիք էր զգում: Ինչպէ՞ս կուգենար նա, որ բանտի այդ ցուրտ ու անհամբոյր պատերից դուրս մի սիրտ թրուածար նրա համար և ինքը զգար այդ և ինքը իմանար այդ, ապրէր իր հոգու մէջ, իր մտքի մէջ. օ, ինչպիսի հմայք ու հրապոյր կստանար կեանքը նրա աչքում, ինչպիսի հեշտութեամբ կտանէր նա այդ տանջանքները և ինչպէս կարհամարհէր նա բոլոր դառնութիւնները: Բայց այդպիսի սիրտ չկար նրա համար: Կար միայն Լիւսին, որը լոկ բարեկամական զգացմունքներով էր կապւած նրա հետ: Եւ նրա վրայ էր ուղղում Բալասանը իր ապրումների, իր մորմոքումների մըրիկը:

Տարիներով կրած նրա տանջանքներն ու վիրավորանքները մոռացուած, չքանուած էին Բալասանի հոգուց, երբ դալիս էր նրա մօտ Լիւսին, երբ տեսնուած էր իր առաջ նրա աննման պատկերը, լսում նրա անուշ ձայնը, նայում նրա երջանկութեան կրակով լի եղնիկի աչքերին...

Երբ բանտի փականքները շփնդով վեր էին քաշուած և երկաթէ ցանկապատի յետեւից բարձրանում էր Լիւսիի սքանչելի պատկերը՝ կարեկցութեամբ լի ժպիտը դէմքին, Բալասանի առաջ բացուած էր մի կախարհական հորիզոն, անուշ երազանքներով լեցուն մի դիւթիչ հեռանկար:

Բայց երբ նոյն փականքները յանկարծ զրնդալով իջնում, բաժանում էին նրանց հայեացքները մէկ-մէկուց և Լիւսիի մետաքսահնչիւն «ցտեսութեան» ձայները գնում, կորչում էին այդ չարանենդ զրնդոցին հետեւող հարիւրաւոր քայլերի ու հրաժեշտի խօսքերի ժխտի մէջ, Բալասանը զգում էր, որ մի թանկ, խիստ թանկ բան էր պոկուած իրենից, որի արմատները այնքան խոր, այնքան ամուր կերպով թաղւած, ընդելուզւած էին նրա սրտի, նրա հոգու ծալքերում:

Եւ նա իր կրծքի մէջ շօշափելով նրա թողած արիւնոտ վերքը մի կերպ, օրօրւելով հասնում էր խուցը, երեսի վրայ փռուած կոշտ ու կոպիտ տեղերի վրայ և իրեն յանձնում իր խռովալուրդ մտքերի մրդկաշունչ հոգմերին:

Ջարդաւած, փշրւած յոյսերի ցրիւ ու խռով լուսերի մի բոլլ հեռու, անյայտ հեռուներից, նրա հրգեհաշէջ կեանքի մխացող ծխնելոյղների վրայով զալիս, ներս էր խոժոժում նրա մռայլ խուցը և իր ոսկեհուռ շողերով շերմացնում Բալասանի սառած կուրծքը և ապրելու մի նոր ծարաւ, ցնորելու մի նոր փոթորիկ զարթեցնում այնտեղ...

Անցեալը վերականգնում, պատկերանում էր նրա առաջ իր բոլոր մանրամասներով և նա ճգնում, աշխատում էր, որ-

բան կարելի է երկար, որքան կարելի է վա՛ռ պահել իր մրտքերի մէջ Լիւսիի հետ կապ ունեցող այն բաղմաթիւ յուշերը, որոնք ինչպէս արագահոս փտակներ այնպիսի՝ թափով կարկաչում էին իր հնարաւոր երջանկութեան լեռան բարձունքից՝ դէպի ցած, դէպի անյատակ անդունդը...

Եւ դա տեսնւած էր օրեր, ամիսներ, տարիներ:

Լիւսին զգում, տեսնում էր, որ Բալասանի վերաբերմունքը այժմ նախկին անտարբերութեան կնիքը չունէր, որ նրա մէջ օր աւուր անում, լեռնանում էր սիրոյ զգացմունքը: Բայց չէր դադարում նրա հետ նոյն անկեղծ բարեկամք լինելուց: Նա առաջւայ նման շարունակում էր յանախել բանտը և չէրմ հետաքրքրութիւն ցոյց տալ դէպի նրա վիճակը:

Լիւսին անսահման սիրում էր Սրամին և համոզւած էր տակաւին, որ երբէք էլ չի մարի նրա մէջ այդ սէրը: Դրա համար էլ նա ներողամիտ էր վերաբերւում դէպի Բալասանը, ժպտով պատասխանում նրա անխարկներին:

— Եթէ մի ժպիտը կարող է նրան ապրեցնել, ինչու համար զրկել նրան այդ բաւականութիւնից,— մտածում էր Լիւսին և իր կանացի սրտի ամբողջ քնքշութեամբ վառ պահում Բալասանի մէջ ապրելու յոյսը:

Իսկ, որ զխաւորն է, նա այդ չէր թաղցնում Սրամից:

Այդպէս անցնում էին օրերը իրար չետեւից, իրար նման և նրանցից ոչ մէկն էլ մխիթարական ոչինչ չէր բերում Բալասանի համար:

Նոյն անյոյս վիճակը, նոյն անորոշ զրոութիւնը:

Վերջապէս մի օր նրան դատեցին և ուղարկեցին աքսոր:

Նրան գնաց ճանապարհելու Լիւսին:

Կայարանում ոչ ոքի մօտ չէին թողնում: Աքսորականների մի ահագին խումբ, որի մէջ էր և Բալասանը, զինւորների ու շրջապատւած բերին, լցրին վազոնի մէջ, դուռը ծած-

կեցին ամուր և պահապաններ զրին վրան մինչև գնացքի մեկնելը:

Վաղոնի առաջ կանգնած զինուորների միջոցով Լիւսին մի սպիտակ կապոյ ուղարկեց Բալասանին և ինքն էլ կանգնեց այդ զինուորների յետևում՝ ուղիղ աքսորականների վազոնի վանդակապատ պատուհանի դիմաց:

Մի քիչ չեառ Բալասանը մօտեցաւ պատուհանին և երկաթէ վանդակների միջից նկատելով Լիւսին շնորհակալութեան ժպիտն երեսին խոր դուլիս տւաւ նրան:

Շչակը սուկեց խուլ հեծեծանքով և ահազին աղմուկով գնացքը շարժեց...

Բալասանը վերջին անգամ ժպտալով մի օգտին համբոյր ուղարկեց Լիւսիին:

Նոյնպիսի համբոյրով պատասխանեց և Լիւսին ու արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ մթազնեցին նրա տեսողութիւնը...

Նա շտապով հանեց թաշկինակը, սրբեց աչքերը և երբ նորից բարձրացրեց զուխը նրա առաջով արագ անցաւ գնացքի պոչը և իսկոյն կորաւ մթութեան մէջ...

Լիւսին դեռ երկար կանգնած նայում էր նրա յետևից ու շարժում ձեռքի թաշկինակը...

IX

Կեսնքը ընթանում էր իր սովորական շաւղով:

Լիւսին զրազւած էր դասերով և օրւայ մեծ մասը զըրսումն էր անցկացնում:

Իսկ Արամը առաւօտները հիւանդանոցումն էր աշխատում և տանն էր լինում միայն երեկոները:

Մի օր, երբ Արամը դեռ չէր եկել հիւանդանոցից Լիւ-

սին մենակ նստած էր տանը և մի ինչ որ դիրք ձեռքին կարդում էր: Ձանդը տւին և մի քիչ չեառ աղախինը ներս մտաւ ձեռքին մի տոմսակ:

— Ձեզ են հարցնում, տիկին, ասաց աղախինը և մեկնեց նրան այցեատմար:

«Այբերտինա Շուլց. Բերլին» — զուած էր այցեատմարի վրայ:

Լիւսին զարմացած վեր քաշեց ուսերը և պատւիրեց աղախինն ներս հրաւիրել:

Երբ Լիւսին մտաւ դահլիճ, այնտեղ նստած էր բարձրահասակ ու առույգ կազմաւորով մի գեղեցիկ կին: Լիւսին տեսնելով նա վեր կացաւ անդից, քաղաքավարութեամբ դուլիս տւաւ նրան և վատ ուսերէնով հարցրեց.

— Տիկին Արուշանեան, այնպէս չէ:

— Այո, այո, չէք սխալուում: Ինչո՞վ կարող եմ ձեզ ծառայել:

Օտարունին բարձրացրեց երեսի քոյր, խնամքով տեղաւորեց իր ցողունէ պարզ զլխարկի վրայ և շարունակեց նոյն լեզուով.

— Ներեցէք, ես իսկոյն երկար չեմ գրադեցնի ձեզ:

— Խնդրե՛մ, խնդրե՛մ, ես ազատ եմ:

— Այո, շատ ուրախ եմ: Ես ձեր ամուսնու նախկին ժանօթներից եմ: Շատ էի լսել Կովկասի մասին և ուղղւած էի մի անգամ տեսնել: Մի քանի օր է ինչ եկել եմ, բայց ինձ համար շատ տխուր է անցնում: Բոլորը օտար են և գործի մարդիկ: Մենակ պարապը ես եմ: Ժամանակը սպանելու համար դոնէ ուղղւած եմ մի որևէ պաշտօն դառնալ: Լսել եմ, որ ձեր ամուսինը այժմ բաւականին լաւ դիրք ունի քաղաքում: Ձե՛ր կարող արդեօք որևէ կերպ օգտակար լինել նա ինձ համար:

— Ինչու չէ: Բայց նա այժմ տանը չէ գժբախտաբար:

Ձէի՞ք կարող արդեօք գալ մի ուրիշ անգամ և այդ մասին խօսել նրա հետ անժամբ: Նա տանն է լինում հաշից լեռու. ժամը հնգից հիւանդներ է բնդունում:

— Իսկ ես չեմ խանգարի նրա բնդունելութեանը:

— Դուք աւելի լաւ է եկէք մինչեւ հինգը: Նա այդ ժամանակ կարող է բնդունել ձեզ:

— Ուրեմն այդպէս. շատ շնորհակալ եմ. ես կգամ ժամը երեքին. կարելի՞ է:

— Համեցէ՛ք:

— Շնորհակալութի՛ւն. ցտեսութիւն:

— Ցտեսութիւն:

Արամը տուն գալով սեղանատանը սուրն էր խմում, երբ յանկարծ տեսաւ սեղանի վրայ ընկած այցեւորմանը և մնաց ցամաքած: Նա չէր ուզում հաւատալ իր աչքերին:

Լիւսին տանը չէր: Աղախինը յայտնեց թէ մի կին է թողել, որը իրան էր ուզում տեսնել և որը ժամը երեքին նորից պիտի գալ: Կարծես թէ մէկը մի ահագին, բութ գործիքով զարկեց նրա գլխին: Նրա աչքերը կանաչեցին, գեղնեցին, լեռու մթնեցին բոլորովին, իսկ սիրտը մի պահ դադարեց խփելուց: Ամբողջ տունը պտույտ եկաւ նրա գլխին և նա ապշած մնաց կանգնած: Նրա դէմքը գունատուեց, կապտեց, ապա նորից սպիտակեց, նորից կապտեց և երկու խոր կրնձիո՞ փակագծերի նման շրջագծեցին նրա բերանը:

Մ...Ֆֆ, հառաչեց նա անյուսօրէն և ընկաւ աթոռի վրայ...

Ապա նա վեր կացաւ, հարբածի պէս մօտեցաւ պատուհանին, ճակատը կպցրեց ապակուն և երկար ժամանակ մնաց այդպէս:

Նա նայում էր պէպի դուրսը, այդ աղմկոտ, հարաշնորհ լեցուն փողոցին և ոչինչ չէր լսում, ոչինչ չէր տեսնում: Ամբողջովին տարւած իր մտքերով, նա հգնում էր ապակուն

փարած այդ հազարաւոր ծայներով լղփացած օդի մէջ տեսնել իր ցրիւ մտքերի ընթացքը: Նա տրորում, բղկտում էր իր ներքին շրթունքը և երբեմն էլ կծոտում՝ առանց ցաւ զգալու: Նրա ճակատը այրւում էր, սիրտը ուժգին բարախում: Օդի պակասութիւն էր զգում այդ ահագին սենեակում: Բաց արաւ պատուհանը, նստեց նրա վրայ և սկսեց թափառել իր մտքերի յետևից, որոնք երբեմն առկաջում էին մի լոյս շողով և վարկենապէս կորչում, անհետանում, որպէս նրա դիմացի տան գլխին բարձրացող ցից-ցից ծխնելոյզներից ելնող ծուխի փարթամ քուլաները, որոնք անմիջապէս շոգիանում, փոշիանում էին քամու յորժանքներից և լուծւում, անհետ կորչում քաղաքը պարուրած մշուշի մէջ...

Աղախինը եկաւ սեղանը ծածկելու:

Արամը հաւաքեց իր ուժերը և ուզում էր անցնել առանձնասենեակ, բայց նրա քայլերը շեղւեցին և նա մտաւ դահլիճ ու նստեց առաջին պատահած բաղկաթոռին: Նա նայում էր դիմացի պատից կախած դորդին և աշխատում նրա խառնիճադան գոյների մէջ որոշ կապ, որոշ համակարգութիւն գտնել: Բայց դոյները մեծեցին, իրար խառնեցին՝ որպէս նրա մտքերը և դարձան մի կատարեալ քաօս:

Նա երկու ձեռքերի մէջ առաւ գլուխը և յենւեց սեղանին:

Ձանգի ծայնը սթափեցրեց Արամին: Նա վեր թռաւ տեղից և առանց մի քայլ անելու մնաց կանգնած:

— Այն կինն է, պ. բժիշկ, ձեզ է հարցնում, յայտնեց աղախինը մի քիչ լեռու:

— Հրաւիրեցէք ներս, պատասխանեց Արամը կանգնած մնալով նոյն տեղը:

Դուռը բացւեց և ներս մտաւ մի կին հետը 4—5 տարեկան մի փոքրիկ աղջիկ:

— Բարե՛, արհամարհական տոնով ասաց եկուորք և իր հայեացքով սկսեց չափել Արամին՝ ոտից դուրս։ Երբ նրանց հայեացքները հանդիպեցին, Արամը իջեցրեց աչքերը և սկսեց նայել յատակին։

Երկար ժամանակ երկուսն էլ լուռ կանգնած էին։

Կինը իր ոչնչացնող, հայեացքը բեռնել էր Արամի վրայ և չէր ուզում հեռացնել նրանից։ Այնքան մեծ էր Արամի շփոթութիւնը այդ րոպէին, որ նա բոլորովին կորցրել էր իրեն և չէր նկատել, որ նրա հետ երեսայ էլ կայ։ Առանց դուրսը բարձրացնելու նա նորից աչքը դարձրեց դէպի նորեկը և նրկատելով նրա մօտ կանգնած երեսային ցնցեց ամբողջ մարմնով։

— Աստուծ իմ, աղաղակեց նա և վաղեց դէպի երեսան, բայց մայրը կտրեց կանգնեցրեց նրան ասելով.

— Չհամարձակէ՛ք մօտ դալ։

— Բերտա, ների՛ր, խնայի՛ր ինձ, դժարութեամբ շշրնչաց Արամը և մնաց կանգնած որոշ տարածութեան վրայ. իսկ երեսան սարսափահար թաղնւել էր մօր չետեռում և լաց էր լինում։

— Բերտա...

— Չհամարձակէ՛ք մօտ դալ։ Կրկնեց օտարուհին աւելի սառն, աւելի վճռական տոնով և շարունակեց նայել նրան նոյն ոչնչացնող, արհամարհոտ հայեացքով։

Վերջապէս Արամը չդիմացաւ։ Նա հաւաքեց ոյժերը մօտեցաւ, գրկեց երեսային և սկսեց ազահօրէն համբուրել։ Նրա աչքերից, երեսից, մազերից...

Մայրը փորձեց խել նրանից իր աղջկան, բայց Արամը չետ մղեց նրան և գուրգուրանքով սկսեց փափաջել երեսային։

Երեսան ձգւում, ուզում էր ազատել նրանից և մօր մօտ դնալ, իսկ Արամը բաց չէր թողնում և ձեռքերին բռնած սրգմում էր կրծքին նայում նրա աչքերին, նայում էր ու համբուրում, համբուրում ու նայում...

Արամի աչքերը լցւում են արցունքներով։ Նա թողնում է երեսային և բաղկատարած մօտենում Բերտային, բայց Բերտան սաստիկ վրդովւած շուռ է տալիս երեսը և երեսայի ձեռքը բռնելով գնում դէպի դուռը։

Արամը կտրում է նրա ճանապարհը և թախանձում որ մնայ։ Աղմուկի վրայ ներս է մտնում Լիւսին և տեսնելով այդ պատկերը մնում շտարած։ Բերտան նորից փորձ է անում դուրս դալու, բայց նրա ճանապարհը կրկին անգամ կտրում է Արամը և խելադար աչքերով սկսում նայել նրա երեսին։

— Դու կարող էիր ինձ թողնել, մոռանալ բոլորովին։ Ոչ միայն ինձ, այլ և դուցէ մի քանիսին ինձ նման։ Տղամարդու համար դժւար բան չէ դա։ Բայց որ դու կկարողանայիր սրան էլ մոռանալ, այդ ես երեւակայել երբէք չէի կարող։ Ասաց Բերտան թօթափելով երեսայի ձեռքը։

— Ձէի՞ր սպասում. այո՛։ Բայց ուր պիտի գնայիր աշխարհի երեսին իմ ձեռքից ազատելու համար։ Միթէ կարծում էիր, որ այդքան հեշտ է փշրել ուրիշի կեանքը և անպատիժ շարունակել ճանապարհը։ Որքան միամիտն ես դու։ Ասա՛, ի՞նչով է մեղաւոր սա։ Ա՛... դու լալիս ես... Ցտեսութիւն. մենք նորից կպատահենք։

Լիւսին քարացած լսում էր այդ բոլորը, տեսնում իր աչքերով, բայց չէր ուզում հաւատալ իր լսածին, իր տեսածին։ Երբ կինը վերջացրեց և երեսայի ձեռքից քաշ տալով ուզում էր դուրս դալ, Լիւսին վաղեց և խաչափայտի պէս ձեռքերը տարածած կանգնեց դռան առաջ։

— Սպասեցէ՛ք։ Դուք մի՛ք գնալ ալստեղից։ Այս տանը դուք աւելի շատ իրաւունք ունիք մնալու, քան թէ ես։ Այժմ օտարը ես եմ այստեղ։ Ես, որ կատարելագոյնն էի համարու մ'նրան բոլոր մարդկանց մէջ, դուրս է գալիս, որ ես սխալւած եմ եղել, չաբաչար խաբւած։ Իսկ ես այնպէ՛ս հաւատում էի նրան, այնպէ՛ս սիրում...

Ու Լիւսին նւաղեց... Նրա ոտքերը գողացին և քիչ էր մնում ընկնէր. նա երկու ձեռքերով փարեց դռան շրջանակին և անդոր հայեացքը նետեց առաստաղին... Ապա նրա գլուխն իջաւ, իջաւ, խոնարհւեց կրծքին... Նա կծկւում էր, գալարւում ցաւի տակ և երբեմն էլ ցնցւում ամբողջ մարմնով: Կարծես թէ մէկը իր պողպատէ մագիլները խրած նրա կրծքի մէջ, ուղղում էր պոկել, հանել նրա սիրտը... Մի վիթխարի վիհ բացւեց նրա երեակալուծեան առաջ, որը ուղղում էր կուլ տալ, կլանել նրան... Նա սարսուփահար չիտ քաշւեց. ահագին աղմուկով դուռը բացւեց նրա հրումից և նա մնաց կանգնած դռան մէջ ու երկար ժամանակ նայում էր անթարթ... Յանկարծ ուշքի գալով տեսաւ այն կնոջը, որը շւարել, մնացել էր կանգնած և չգիտէր ինչ անել: Տեսաւ և այն փոքրիկ, անմեղ երեխային, և Արամը փոքրացաւ, ընկաւ նրա աչքում: Ատելուծեան թոյնով լցւեց Լիւսիի սիրտը և նա առաջին անգամ իր ամբողջ կեանքում զգաց, որ Արամը այլևս կորած է նրա համար, որ այն հեքիաթանման, զեղեցկատեսիլ կեանքը, որը դեռ երեկ քլքւում էր այնպէս զրնդան աղբիւրի նման, այժմ մի վաղանցուկ երազ, մի կոպիտ ծաղր էր միայն: Ու Լիւսին որոշեց հեռանալ:

— Մնաք բարով—ասաց նա և դուռը շրխկացնելով դուրս եկաւ...

— Լիւսի, հիծաց նրա չետեւից Արամը և միայն մի բալլ անելով բազկատարած մնաց կանգնած:

Նրա դիմաց երեխայի հետ կանգնած էր Բերտան:

Փողոցում Լիւսին մի պահ կանգ առաւ և չգիտէր ուր գնալ: Յանկարծ նրա երեակալուծեան մէջ ցցւեց Բալասանը՝ որպէս հրդեհաժ արշալոյս և նա ծռւելով դէպի ձախ՝ գնաց...

ԱՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

* * *

Դուրսը մթին է,
սև ու թուխալ գիշեր.
վույոդ քամի է
բանտի շուրջն աւեր...

Ներսս եմ նայում,
էլ յոյսեր չըկան.
հոգիս է լացում
քամու մէջ լալկան:

Հոգիս տխուր է,
սիրտս է փղձկում.
անլաց մոմուռն է
կոկորդս սեղմում:

Աշուն է դուրսը՝
ցուրտ-քամի գիշեր.
աշուն է ներսս՝
անյոյս սև օրեր...

ԳԷՈՐԳ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

* * *

Նոճինները օրօրում են, սօսափում
սև գիշերի հոգեթրթիւ երազում.
— ո՞վ էր, եկաւ, ծաղկանց զրկեց ու լացեց,
նոճիններին քնքուշ սիրով գուրգուրեց:

Սօսափում են նոճինները կարօտով.
Ժող ու ծաղկունք նըրա մասին հէքիաթում.
— ո՞վ էր, իջաւ, նոճիններին մեղմ յուզեց
ու անհանգիստ հուր կարօտը բորբոքեց:

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

* * *

Պաղ, միապաղաղ, անգոյն օրերին
աշնան թախիծի համերգների տակ
թաղում եմ անխօս երազներս յատակ,
որոնք ինձ նոր լոյս, նոր յոյս չբերին...

Թաղում եմ անխօս, առանց տրտունջի
հին կարօտներս մոռացման տալիս.
լուռ, հեզ, անտարբեր, չեմ սգում. լալիս—
թող յետոյ յուշը իմ սիրտը տանջի:

Իմ հոգում հանգաւ բոցը երազի,
ու միապաղաղ աշուն է տիրում.
Նա էլ չի տենչում, էլ չի որոնում,
կարօտի խօսքեր նա էլ պիտ չասի:

Պաղ, միապաղաղ այս ցուրտ օրերին
աշնան թախիծի համերգների տակ
թաղում եմ յաւէտ ցնորքներս յատակ,
որոնք ինձ նոր յոյս, նոր լոյս չբերին:

ԼԵՅԼԻ

ՃԱՆՊՈՒՆ ՎՐԱՅ

Անհուն ու անեղբ, կանաչ զաշտերում՝
մեծ քաղաքների ժխորին անլուր,
մի տխուր աղջիկ գնում էր, գնում.
չը գիտեմ թե ուր, չը գիտեմ թե ուր...

Եւ նա գնում էր ու անվերջ խոկում
լուսնի, աստղերի շողերով օծւած.
լճու ու անշշուկ, նիհար ու նիւհուն,
ցօղոտ մարգերի բոյրով արեւցած:

Արդեօք ում համար և ինչի համար
նա կերթար այդպէս, որոնումի մէջ.
յաւիտեան տխուր ու յաւէրժ օտար,
մեծ ճանապարհին, մուգ մարգերի մէջ:

Յի, երանի էր, թէ նրա ճանպէն,
այդ կախարդ ճանպէն յաւիտեան մնար
ու չը վերջանար.
և այդ Աղջիկը, այդ չքնաղ փէրին
այդ ճանապարհով անվերջ ընթանար
ու յաւէրժ խոկանք...

ՍԻՄ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

* * *

Թովիշ մշուշում, մի անյայտ երկրում
գեղ նոճիածածկ մի արծաթ լին կայ,
և այն լճափին մարմարեայ, սիրուն,
անտես ու զաղտնի մի հին տնակ կայ:

Ու այն տնակում ապրում է մի կին,
որ յաւէտ տխուր կաղօթէ լուին...
նա երազում է, սպասում Մէկին,
գիշեր ու ցերեկ արցունքն աչերին:

Հեռու լճափին, այն ոսկի երկրում,
իր մութ տնակում արտասում է նա...
ան, նա իր հոգում իմ վիշտն է կրում...
ինձ է երազում... օ, իմ բախտն է նա...

ՆԻԿ. ՔԵԱԼԱՇԵԱՆ

* * *

Նոր հորիզոններ հրդեհեց պայծառ
                     գարունը նորից,
 ժպտացին անուշ արև ու ծաղիկ,
                     շնչեցին նոր կեանք.
 Նոր ապրումների հնչեց նոր կիթառ
                     գարունը նորից,
 Նոր կեանք է ծաղկում հեռու ու մօտիկ,
                     երանգ, անըջանք:

Բիւր սրտերի մէջ նոր սէր է ցանում
                     գարունը կեանքօտ,
 Նոր արևի տակ ծաղկում են նրանք,
                     հազար երազանք.
 Բայց այդ մեծ կեանքով իմ սիրտս է ցաւում
                     գարունքի կարօտ
 չգիտեմ ինչո՞ւ... առանց արձագանգ,
                     առանց արձագանգ...

Գ. ՄԵՍԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ-ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Մ Ո Ւ Ր Ա Ց Ա Ն Ը

ՈՐՊԷՍ ՄՏԱԾՈՂ ԵՒ ԳԵՂԱԳԷՏ

Գրական-քննադատական ուսումնասիրութիւն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Ներածութիւն. — I. Մութացանի աշխարհայեացքը. — II. Մութացանի գեղարտական արժէքը. — III. Մութացանի ստեղծագործութեան առանձնաշատկութիւնը. — IV. Սնմուրացութեան գաղափարատիրութիւնը. 1. Վահան Սրբեան. 2. Քոչր Աննա. — V. Եսասիրութեան գաղափարատիրութիւնը. 1. Առաքեալը. 2. Հրապարակախոս Մոմենան. — VI. Մութացանի պատմա-գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը. 1. Գեորգ Մարգղետունի. 2. Անդրեաս Երէց. 3. Ռուզան. 4. Յովհաննէս Կաթողիկոս:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Գիշերւոյ ժամերի նման մարդկանց սրտերն էլ բնած են, արեւի շերմութիւնն է միայն, որ կարող է կեանք ներշնչել նրանց մէջ, րայց նւր զանկեր ալն մարդը, որ արեւի գունդը ծածկած ունենայ իւր կրճրում...

Մութացան.

1908 թ. օգոստոսի 30-ին յաւերժութեան զիրկն ընկաւ Մութացանը: Մոռացման մատնւած ու լքւած լռեց մշտապէս այն գեղարդէտը, որ արժանի էր աւելի լաւ բախտի, քան վիճակւած էր իրեն:

Հիւանդ ու ծիրւած նա ձեռք մեկնեց և ստացաւ իւր սիրած ազդից իբրեւ նպաստ ընդամենը... հինգ բուբլի: Վերջին սև անարդանքն էր դա, որ կրեց յանիրաւի իւր բաղձաւար կեանքի վերջալուսին քանքարաւոր վիպագիրը:

Նա հրատարակեց իւր երկերի առաջին հատորը—զնոդներ շատ բիչ զտնւեցին:

Նա խնդրեց ու աղերսեց, որ իրեն գնահատեն իբրև զրո-
ղի առանց կուսակցական կանխակալ նեղսրտութեան—ոչ որ
չլսեց նրան:

Ու նա մեռաւ Միքայէլեան Հիւանդանոցի հոգեկան հի-
ւանդների բաժանմունքում՝ տանելով իւր բարեսուն կրծքի
տակ այն խորունկ կսկիծը, որ պատճառել էր նրան անար-
դար քննադատութիւնն ասելով թէ՝ Մուրացանը «Ֆանա-
տիկոս, նեղսիրտ աղանդաւոր է», «խաւար տարածող», ու-
րիշ ոչինչ:

Դժբախտ պայմանների անմոռնչ զոհ դարձաւ մի խոշոր
և համակրելի գեղագէտ:

Ինքն էլ զգում էր իւր դրութեան ամբողջ ողբերգակա-
նութիւնը: Նիւթապէս անապահով էր նա. ու այդպէս էլ
մնաց մինչև վերջը: Աստուծային հզօր ձիրք ունենալով՝ նա
հնարաւորութիւն չունեցաւ ընդ միշտ և բոլորանէր փարե-
լու սիրած ասպարիզին: Ստիպւած էր օրւայ պարէն հաշ-
թայթելու, հոգսերով տառապել և միայն ազատ ժամերը նւի-
րաբերել զեղարեւոտի տաճարին, որի կոչւած քուրմերից էր:
Նա հաշւապահ էր, առևտրական ծառայող:

Իւր խոշոր զրւածքներից մէկում զրականութեան և այլ
հանրօգուտ գործեր սիրող առևտրական ծառայողների մասին
խօսելով՝ Մուրացանը նկատում է. «Իրանք մի տեսակ օտար
սերմեր են, որոնց բախտի հողմը ցրել է առևտրական հողի
վրայ. այդտեղ նրանք բուսնում, մեծանում են, բայց տւած
պտուղները առևտրական աշխարհի համար օտար լինելով, այդ
աշխարհի մարդկանցից անարգւում են» («Լուսաւորութեան
կենտրոնը», գլուխ Ե.):

Կենսազրական տարր կայ այդ խոստովանութեան մէջ:
Ինքը Մուրացանն էլ մի օտար սերմ է եղել առևտրական հո-
ղի վրայ՝ տնտեսական հողմից քշւած և չաւերժ դժգոհ իւր

վիճակից: Ինքն ևս, զուցէ, անարգւել է այդ չսիրած աշ-
խարհում, որովհետև միշտ ծանր կսկիծով է խօսում իւր հար-
կադրական պարապմունքների մասին: Եւ դա հաւանական է,
քանի որ Մուրացանը շոգոքորթելու և զլուխ խոնարհելու
ընդունակութիւն չի ունեցել, ինչպէս անկեղծօրէն խոստովա-
նում է իւր ինքնակենսագրութեան մէջ («Լուծայ» 1909 թ.):

1879 թ. մտնում է հաշւապահի պաշտօնով առևտրա-
կան մի տուն և մնում է այնտեղ մինչև իւր անբախտ կեան-
քի արեւմուտքը: «Ահա՛ այդ տարիների ընթացքում,—պատ-
մում է Մուրացանը չիշխալ զրւածքում,—սկսայ իմ ազատ
ժամերից օգտւել և զրել: Դժբախտաբար այդ ազատ ժամերն
էլ շատ քիչ էին: Անցեալները մի ղիպւածով (մեր առևտրա-
կան տան արխիւը կարգաւորել տալու ժամանակ) կշռեցին
այն բոլոր հաշւեղբերը և թղթերը, որոնք ծայրէ ի ծայր
զրւած էին իմ ձեռքով այս 15 տարւայ ընթացքում, և ցա-
ւելով տեսալ, որ այդ բոլորի կշիռը հասնում էր մօտ տասն
և երկու պօւղի: Իսկ եթէ ես նիւթական մի փոքրիկ ա-
պահովութիւն ունեցած լինէի և այդ մեքենայական աշխա-
տութեան փոխարէն զրական աշխատութեամբ պարապէի, բա-
նի՛ հատորներ կուեննայի այժմ: Գիտէ՞ք ինչ մեծ վիշտ է այս
ինձ համար»:

Չնայած այդ ծանրալիր և դաժանելի պարապմունքին,
այնուամենայնիւ Մուրացանը բաւական բան է թողել մեզ,
շատ արժեքաւոր դործեր, որոնք և՛ զեղեցիկ են, և՛ ուսանե-
լի: Բայց նա մեռաւ, նկատի առէք, համարեա՛ թէ անծանօթ
ընթերցող հոծ մեծամասնութեանը և զրա գլխաւոր պատ-
ճառներից մէկն էլ մեր զեղադէտի բնաւորութեան այն կող-
մը պէտք է համարել, որ ինքը մեկնում է այսպէս.—երեւա-
լու ցանկութիւն չի ունեցել: «Ես,—ասում է Մուրացանը
իւր ինքնակենսագրութեան մէջ,—առհասարակ հետամուտ չեմ

եղել երբէք երեւալու և խոյս եմ տուել միշտ՝ երբ կամեցել են իմ մասին խօսել. և մասամբ էլ հէնց այդ թաղչող բնաւորութեանս պէտք է վերագրել այն՝ որ տարիներով առաջ դրած աշխատութիւններս մնացել են անտիպ և տպւածներն՝ առանց վերատպութեան»:

Բացի համեստութիւնից Մուրացանին չեա էր պահում և այն բարձր կարծիքը, որ նա ունէր գեղարւեստի մասին. «Իմ անձը և գործերը խստիւ քննելու և նրանց իսկական արժէքը ճանաչելու բնաւորութիւնը օտար չէր ինձ» ասում է նա («Երկասիրութիւններ», հատ. II, «Յառաջարան»): Մեր գեղագէտը միշտ կարիք է զգում սովորելու «որպէսզի գէթ հասնել կարողանայ գեղարւեստի տաճարի գաւթին, չերազելով իսկ թէ՛ մի օր պաշտօն պիտի մատուցանէ տաճարի մէջ» (նոյն տեղ):

Այդ համեստութեան և «շարունակ կատարելագործւելու» ծարաւի հետ միասին Մուրացանը ունեցել է և մի բնական ցանկութիւն, որ իրեն ուսումնասիրեն և զննատեն ըստ արժանւոյն: «Այս ցանկութիւնը բնական է. — նկատում է Մուրացանը և ապա մէջ բերում քննադատ Տէկի խօսքը թէ՛ «Իւրաքանչիւր արւեստագէտ շարադրում է նրա համար, որ իրեն զնահատեն և զովեն, այդ է արւեստագէտի առաջին ցանկութիւնը» (նոյն տեղ):

Սակայն մեր արւեստագէտի այդ «առաջին ցանկութիւնը» մնաց անիրագործելի: Նրա երկերը ցայժմ չեն ուսումնասիրւած անաչառ կերպով, եղած զննատուները միակողմանի են և արտառոց: Մուրացանն ինքն ևս զգում էր իւր նկատմամբ եղած անարդարութիւնը և երբեմնապէս զրիչ էր վերցնում պաշտպանւելու համար պնդելով թէ՛ մեզանում իսկական քրննադատներ չկան և իւրաքանչիւր զրոյ պէտք է մոլորեցնող բեցենդենտների դէմ պայքարի: Պատասխանելով իւր քննադատներից մէկին*), որ նրան ծաղրելով «մուր ցանոյ» էր անւանել՝

*) Այժմ չաչտնի վիպասան, չօրելեանով պատկած:

Մուրացանը գրում է. «Երբէք չեմ սպասել և սպասում, որ մարդիկ փառարանեն ինձ. ևս ոչ բանաստեղծ եմ երեւակայում ինձ և ոչ էլ պսակներ եմ որոնում. ով որ իւր ներքին դատարկութիւնը լցնելու կարիք է զգում, թող նա իրեն հրդալակել տայ, պսակներ որոնէ, չօրելեաններ մուրայ... Ես գրում եմ այն, ինչ որ զգում եմ, ինչ որ իմ խելքը և սիրտն են թելադրում» («Նոր-Դար» 1887 թ. № 150):

Եւ իսկապէս մինչև իւր կեանքի վերջը Մուրացանը հաւատարիմ մնաց ինքն իրեն, իւր այդ հանդիսաւոր խոստովանութեանը: Նա մնաց համեստ և զրեց անկեղծօրէն մինչև զերիզման: Անկեղծ էր նա իր մոլորութիւնների, անկեղծ էր նա իւր թերութիւնների մէջն անգամ: Նրա խոշոր առաւելութիւններից մէկն էր այդ չատկութեւնը:

Տակաւին պատանի նա ուխտել էր անձնուրացութեամբ ծառայել հասարակաց բարիքին և արաւ այն, ինչ որ կարող էր, ինչ որ հնարաւոր էր: «Սեան» հանապարհորդական նկարագրութեան մէջ Մուրացանը պատմում է թէ՛ ինքը նաւակի մէջ խմել է Գեղամայ ժովակի ջրից. դա իւր աշակերտական ուխտերից մէկն է եղել, որ ասել է Հայաստանի աշխարհազրութեան դասին. «Սա մի անմեղ, գուցէ տղայական ուխտ էր, — ասում է նա, — բայց այդ ուխտը չիշելով և մեր գործերը դիտելով, ես ամաչում եմ. չէ՞ որ այս ուխտի հետ միասին «Լրիշ շատ ուխտեր էլ ունէինք մենք. ուխտեր անձնանւիրութեան, անձնագործութեան... Բայց ուր մնացին դրանք. ուր ցրւեցին մեր ընկերները, ինչ աստուածների են ծառայում այժմ, ինչ իդէալներով են ոգևորւում... Չէ՞ որ պատասխանը չուսահատական է» («Նոր-Դար» 1891 թ. № 131):

Ինչ վերաբերում է Մուրացանին, նա ամաչելու տեղիք չունի. նա ոչ միայն անձնւիրութեամբ է ծառայել իր աստուածներին, այլ և զարծել է անձնւիրութեան տաղանդաւոր երդիչ

պատկերացրել է այն մարդկանց, որոնք «արեւի գունտը ծածկած ունին իրենց կրծքում»...

Կուսակցական անարդ նեղսրտութեան, մշակական և նոր-դարական յախուռն կռիւների բոլորը ուն շրջանը թւում է թէ անցնելու վրայ է: Մեր ապրած կեանքի մի կարեւոր ու նշանակալից էջը փակում ենք և թեւակոխում մի ուրիշը, որ լղի է նոր և դուցէ առաւել նշանակալից հնարաւորութիւններով: Մուրացանին զնահատելու համար այժմ ոչ մի հոգեբանական արգելադրութեւ և դժւարութիւն չկայ, ինչ որ մօտիկ անցեալին էր յատուկ, թողնենք անցեալի բաժնին, իւր կրքերով և ժամանակաւոր հաշիւներով և անպղտոր հայեացքով նայենք զրական այն հարուստ ժառանգութեանը, որ թողել է նոր սերնդին մեր դժբախտ զեղազէտը:

Անաչառ կերպով ու անխնայ գառապարտենք նրա թերութիւններն ու սպթարումները, բայց աչք չփակենք նրա անուրանալի առաւելութիւնների վրայ, որոնք արժէքաւոր են ինքնին և կրթիչ միանգամայն: Գուցէ այդ կերպով պարզի մեզ համար նրա խոհուն դէմքը, որ մթաղնել է անցեալում զեղարւեստի հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող թափախական միտումներով...

I

ՄՈՒՐԱՑԱՆԻ ԱԺՆԱՐՀԱՅԵԱՑՔԸ

Ո՛չ մի հայ զեղազէտի աշխարհայեացքի քննութիւնն այնքան անհրաժեշտ չէ, որքան Մուրացանինը՝ սրա զեղարւեստական դէմքը հասկանալու տեսակէտից: Մեր զեղազէտի անձն ու գործը, բնաւորութիւնն ու ստեղծած պատկերները մի անքակտելի ամբողջութիւն են ներկայացնում: Մուրացանի գեղարւեստական ստեղծագործութիւնը բաւարար չափով չի պարզւել, մինչև որ նրա աշխարհայեացքը հանգամանօրէն չմեկնարանւի:

Մի բնդհանուր հայեացք նետելով մեր զեղազէտի աշխարհայեացքի վրայ՝ մենք տեսնում ենք, որ նա հոգեբանօրէն մի հետաքրքրական և համակրելի դէմք է, թէպէտ և հասարակականօրէն չետադէմ տեսութիւնների երկրպագու է և. այսօրւայ մարդու համար նրա հրապարակախօսական իդէալներն արժէքաւոր լինել չեն կարող:

Ընդհանրապէս խելօք ու լայնսիրտ Մուրացանը միանգամայն անտանելի է իրրե բանակի մարդ, կուսակցական դէմք, հրապարակախօս: Եւ մարդ ապշելով ապշում է և զարմանալով զարմանում, թէ ինչպէ՞ս է կարողացել Մուրացանը իւր մէջ պարփակել այդ հակոտնեայ ծալրերը— մտքի լայնութիւնն ու մտքի նեղութիւնը:

Մուրացանի հրապարակախօսութեան մասին մենք ծանր նկատողութիւններ ունինք անելու: Թող չաղարտւի նրա դաւար լիշատակը, որովհետեւ ինքն ևս ճշմարտութեան կողմնակից է եղել և իւր «լիշատակարանի» մէջ տեղ է տւել մի

պատմաճքի («Հանկուկը լուծւեցաւ», Նոր Դար, 1890 թ.), որում հայաժական ճշմարտախօսութիւնն իւր պաշտպանութեան տակ է առնում: Հետաքրքրական է այդ պատմաճքը, որի համառօտ բովանդակութիւնը հետեւեալն է:—Հայ հրապարակախօսներից մէկը ոգևորում է իւր կրակոտ յօդաճաներով մի հայ ուսանողի: Վերջինս վերադառնում է հայրենիք և ուղղում է ծանօթանալ սիրած գրողի հետ: Սակայն ում որ յայտնում է այդ միտքը, բոլորն էլ խորշում են և միահամուռ պախարակում հրապարակախօսին: Վերջապէս անձամբ ուղղում է ստուգել այդ ատելութեան պատճառը և ծանօթանում է գրողի հետ: Դուրս է գալիս, որ հրապարակախօսը վեհութեան մի տիպար է, անբիծ միանգամայն: «Կարող եմ համարձակ ասել,—պնդում է ուսանողը հրապարակախօսի մասին,—որ իւր գրածքները, որոնցով ես և իմ ընկերները ոգևորւում էինք, նրա կենդանի խաածների և քարոզածների կմախքներն էին»: Սակայն ի վերջոյ ուսումնաւարտ այդ ուսանողն ևս թշնամի է դառնում հրապարակախօսին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նա ճշմարտութիւնը թաղցնել չգիտէր և բացարձակ կերպով յայտնում է ուսանողին թէ՛ մեր սիրած աղջիկը չի ամուսնանալ հետներդ, որովհետեւ սապատող էք:

Հրապարակախօս Մուրացանին էլ չի կարելի սիրել, որովհետեւ նրա կուսակցական հրապարակախօսութիւնն էլ իսկապէս մտքի մի սապատ է: Նա իւր «Մի զիտողութիւն» («Մրձադանք» 1897 թ.) հրապարակախօսական յօդաճի մէջ անյուսալի կղերականի տպաւորութիւն է դործում: Այդ գրութեան մէջ նա վրդովւում է, որ Շուշու թեմական դպրանոցի հոգաբարձուներից մէկը թույլատրել է իւր տանը իջեանել մի բողոքական պատուօրի: Խելօք վիպասանը լիմար քարոզներ է տալիս. նա ասում է, որ մասնաւոր մարդու տանը կարող է իջնել ամեն ոք, ամեն ազգի և կրօնի մարդ, բայց հոգևոր

Դպրանոցի հոգաբարձուն չախտի թույլ տալ իւր մօտ պատսպարելիու հալոց եկեղեցու դէմ պաշարողին, որովհետեւ այդ դպրանոցը եկեղեցական հաստատութիւն է: Մուրացանը ցոյց է տալիս այնուհետեւ, որ կռուելու նպատակով է գրել իւր «Հայ Բողոքականի ընտանիքը» հրապարակախօսական վիպակը: «Համաժայններ մի վայրկեան,—շարունակում է նա,—թէ սիրով ու քաղցրութեամբ վարւելով այդ քարոզիչների հետ, կարող ենք փոքր ի շատեւ ազդեցութիւն անել նրանց վրայ և արդելք դառնալ նրանց անյադ չափաշատութեանց: Բայց չէ՞ որ Սրժրունին միշտ այդպիսի մտքեր էր քարոզում»: Այնուհետեւ ապացուցանում է, որ ոչ մի նպատակ չուղում է: Այնուհետեւ ապացուցանում է, որ ոչ մի նպատակ չուղում է ծաւալել և պէտք է դրա դէմ զինւել և կռւել բոլոր զէնքերով...

Մենք նպատակ չունենք Մուրացանի կղերամիտ հրապարակախօսութիւնը վերլուծել և սկզբունքային վէճ սկսել նրա դէմ. կարիք չկայ. այդ հրապարակախօսութիւնը մեզ պատեղ այն չափով է հետաքրքրում, որ չափով ազդել է նրա գեղարւեստական ստեղծագործութեան վրայ և ազարտել վերջինս կռւի ապրումներով: Այդ տեսակէտից հետաքրքրական է նկատել, որ ինքը Մուրացանը չէր խորշում իւր կուսակցականութիւնից և մեծ հանոյքով սրա կամ նրա հասցէին գրում էր «մտերմական» խօսքեր իբրեւ իրենց «ուղղութեան» և «բանակին պատկանող» անձանց:

Իբրեւ «բանակի և ուղղութեան» մարդ նա բացարձակապէս ազէտի տպաւորութիւն է թողնում և ամենատարրական խնդիրների մասին տեղեկութիւն չունի: Օրինակ, տեսէք թէ ազատամտութիւնը նրա բացատրութեամբ ինչ բան է. «Ազատամտութեան գլխաւոր յատկանիշը այն է,—ասում է մեր գեղագէտը,—որ նախ՝ ներողամիտ աչքով նայես ընկե-

ըոչք թերութեան և սխալանքների վրայ. երկրորդ՝ ցանկանաս, որ նա ևս վայելէ այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես, կամ կցանկանայիր վայելել, և երրորդ՝ որ նրան էլ իրաւունք տաս խօսալու կամ գործելու այնպէս, ինչպէս որ դու ես խօսում կամ գործում»: («Երկասիրութիւններ» հատ. Ա. եր. 41—42):

Ազատամտութիւնը ոչ պատմականօրէն և ոչ էլ բոլորէութեան այդպիսի «գլխաւոր» յատկանիշներ չի ունեցել. բայց Մուրացանը կպցրել է այդ ամենը ազատամտութեան պոչից ցոյց տալու համար թէ՛ հայ ազատամիտները անչափ հեռու են իրենց դաւանանքից, իրենց իդէալներից, ուստի և ծաղրելի են և դժգոհութեան տեղիք տւող: Եւ իսկապէս կուսակցականօրէն տրամադրւած Մուրացանը ատելով ատում է ազատամիտներին՝ նրանց մէջ ոչինչ լաւ բան չկամենալով տեսնել:

* * *

Մուրացանի աշխարհայեացքի միւս բաժինը, որ իւր վրայ զուտ կուսակցական հրապարակախօսութեան կնիքը չունի, աւելի հետաքրքրական է և պակաս զայրացնող ու զրդուիչ:

Մուրացանը որպէս մտածող դժգոհ է ներկայից, ժամանակակից հասարակարդից: Այստեղ նա ունի կծու խօսքեր, որ ուղղել է ներկայումս իշխող կեանքին և տիրող խմբակցութիւններին. նա խիստ ու անողոր քննադատութեան է ենթարկում թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսներին. նրա ամբողջ համակրանքն ուղղւած է նահապետական լաւ-լաւ ժամանակների կողմը. թւում է թէ՛ աւատական պայմանների մէջ գտնւող մարդկութիւնը իւր բնատնտեսութեամբ և պարզ կարգուսարքով նրա իդէալն է կազմում: Նա խորում է դրամատիրական կարգերից և հայեացքը սեւեռում է դէպի գիւղական

կեանքի անապակ կենցաղը, որ տակաւին չի ենթարկւած դրամի աւերանքներին:

Ուսանողական մի խնջոյքի մէջ գիւղատնտես դառնալ ցանկացող մի երիտասարդ հետեւեալ կերպով է ներբողում զիւրի նահապետական արժէքները: «Անդուգական է այն կեանքը, որին մենք շինական անունն ենք տալիս, և գերազանց այն պարապմունքը, որ շինական մարդու միակ հարստութիւնն է կազմում: Համեմատեցէք մի անգամ քաղաքի ապականւած մթնոլորտի մէջ ապրող ու գործող մարդկանց կեանքը խաղաղակեաց գիւղատնտեսի կեանքի հետ և դուք կհամոզուիք, որ վերջինը արդէն զրկախառնւած է երջանկութեան, իսկ առաջինները դեռ խարխափում են նրան գտնելու («Չհաս է» զլ. Ժ.):

Մի ուրիշ գրւածքում («Իմ կաթոլիկ հարսնացուն» զլ. Ա.) Մուրացանը նահապետական կացութիւնը ներկայացնում է աւելի զունազեղ. «Երանելի» են հին ժամանակները, որովհետեւ այնտեղ տիրում էր «ասպետական սրտի տէր, բռնութեան անսովոր և աշխատութեան սիրահար» մի ժողովուրդ «մի ժողովուրդ, որ չէր ճանաչում թշառութիւնը և չէր ստեղծում նրան, որովհետեւ շատանում էր իւր պարզ և անպանոյճ կեանքով»: Ի՞նչ գեղեցիկ էր հին իդիլիան. բայց եկաւ դրժխեմ լուսաւորութիւնը, այսինքն դրամատիրութիւնը և ամենինչ փչացաւ, աղարուեց. լուսաւորութիւնը բնական գեղեցկութիւնը աղաւաղեց, անհող մարդկանց պաշարեց ապագայի հոգսերով և նրանք այժմ «դողալով հոգում են վաղան համար»: Եւ այդ բոլոր աւերածութիւններից չետոյ բնական է, որ «անցեալի ծանօթ ձերունիները ակսում են հառաչել»՝ այն հինաւուրց արժէքների կորուստը, անդառնալի չքայումը տեսնելով...

Քաղաքի կուլտուրան աւերում է գիւղի հետ միասին նաև

բնութեան գեղեցկութիւնները, «նա չի կարող ապրել՝ առանց ալի գեղեցկութիւններն եղծանելու, առանց իւր շուրջն աւեր ու ապականութիւն սփռելու» («Երկասիրութիւններ» հատ. 1, եր. 31): Ինչո՞վ է արտայայտուում ալի ապականութիւնը:— Դրամատիքութիւնն աղաւաղում է պարզութիւնը, բարքի մաքրութիւնն ու սրտի անկեղծութիւնը: Ո՞րտեղ փնտրել նախկին մարդը, որ «սովորական մարդկանց» կեղծիքներով շարաւած չէ, ունի անխարդախ և կիսով չափ վայրենի, բայց սիրելի ընկերակցութիւն: Ի հարկէ, ոչ քաղաքում. այստեղ ամեն ինչ ծանծրացնում է» (նոյն տեղ, եր. 341): Ո՞րտեղ փնտրել հայ գեղջկուհու «աւանդական» պարկեշտութիւնը, նրա անբասիր բարոյականը: Ո՞րտեղ փնտրել հայի բարեպաշտութիւնը, նրա մէջ եղած «կրօնականը»: Ալի բոլոր գեղեցիկ ու հրապուրիչ յատկութիւնների շտեմարանը զիւրը միայն կարող է լինել և ոչ թէ ապականւած քաղաքի ծխոտ մթնոլորտը (նոյն տեղ, եր. 390—391): Ի՞նչ հեղեկան հաճոյք է զգում մարդս, երբ թողնում է «մեծ քաղաքը» և ելնում բնութեան գիրկը: Այն քաղաքացին, որ տարիներ շարունակ ապրել է մեծ քաղաքում, միշտ միևնույն նեղ փողոցի վրայ, նոյն հեղձուցիչ մթնոլորտի մէջ և գործել մշտապէս օդից ու յոյսից դուրկ մի գրասենեակում, չոր հաշվեմատեանների, երկաթէ պահաբանի և «անմիտ» համարիչի ընկերակցութեամբ, իրեր, որոնք առնչութիւն ունին միայն փողի և հաշւի հետ, բայց որոնց անձանթ է սիրտը և աւելի ևս զգայուն հոգին»,—ալիպիսի քաղաքացին միշտ կկարօտի զիւղական միջավայրին և նրա դեղանի բնութեանը (նոյն տեղ, եր. 8):

Բայց, աւանդ, երջանիկ գիւղը մեռնում է, մահանում է մեր աչքի առաջ: Մեր ապրած կեանքի իւրաքանչիւր օրը բերում է նրա համար մի հզօր հարւած, խորտակում է նրա հրապուրներն ու թովհանքները և զժբախտացնում երջանիկ շինա-

կաններին, քայքայում նրանց անասութիւնը, աղաւաղում և տարրալուծում նրանց վարքն ու բարքը «փողի ու հաշւի» միկրոբներով:

Ի՞նչ անել, ինչպէ՞ս փրկել զիւղը, ի՞նչ կերպ գտել ծախիչ ժամանակի անողոք անիւը: չէնց այստեղ է, որ ոչևորւած խօսել զիտէ «Հերոսների» երգիչը: Կարելի է ժամանակի դէմ դնալ, նրա անիւը դարձնել, միայն թէ տւէ՞ք մեղ այնպիսի մարդիկ, որոնք «արեւի գունտը իրենց կրծքում ծածկած ունենան»...

Մուրացանի զիւղացիները միշտ գանգաւում են, որ իրենց մէջ ալի տեսակ «մարդ» չունեն, որ զիւղին օգնական ու ապաւէն լինի, պաշտպանի զիւղացուն ամենատեսակ անիրաւութիւններից և քաղաքի ռոնձգութիւններից: Թո՛ղ հանդէս գան ալիպիսի առաջնորդներ և զիւղացին կդառնայ «ասլան» ու կը դիմադրի իւրաքանչիւր անարդարութեան դէմ և կբարւոքի իւր անասական ու կուլտուրական վիճակն ու կենցաղը, որոնք թշառութեան և կեղտի մի բոյն են միայն ալի, այս «փողի ու հաշւի» արքայութեան մէջ:

Այժմեան գիւղը Մուրացանի իգէալը չի կարող լինել: Արդի զիւղացու միօրինակ կեանքը, որ ոչինչ նոր ու թարմացնող չունի իւր մէջ, յուսահատեցնող մի միջավայր է ներկայացնում: «Պէտք է մարդ այս դէպքում հոգու վերադանց ոյժ և կորով ունենայ ծանծրոյթից բոլորովին չխեղդւելու համար» (նոյն տեղ, եր. 404):

«Գերազանց ոյժ և կորով ունեցող մարդը» ի՞նչ պիտի անի զիւղացուն ոտքի կանգնեցնելու համար: Նա, ի հարկէ, պէտք է չձանձրանայ և ապրի զիւղում և զիւղացու հետ: Նա պէտք է որոշ չափով ունենոր լինի և բարեգործութեամբ պարապի զիւղի չքաւորութիւնը մեկուսացնելու նպատակով: Դա միայն սկզբնական քայլափոխում. այնուհետև զիւղացիք կսովորեն

ինքնագործունեութեան և փոխադարձ օգնութեան. ու իրար թիկունք տաժ գրախտի կվերափոխեն այժմեան դժոխքը, որ Հեծում է վաշխառութեան և մարտի ճիրաններում: Նա պէտք է միևնույն ժամանակ և շատ զգուշ լինի զիւղացու կենսահայեցողութեան նկատմամբ. սրտ վարք ու բարքի, կրօնական և այլ համոզումների բարեշրջման գործը պէտք է առաջ տանի մեծ տակտով և չխտնեցնի կուլտուրական վալրենիներին: Ամենից աւելի նա ուշք պիտի դարձնի կրթութեան վրայ. տեսականը միացած պիտի լինի գործնականի հետ գիւղական զրպրոցում. կեանքը և դպրոցը մի անքակտելի շաղկապով պէտք է օղակաժ լինին. այնուհետև կրթութիւնը կդառնայ ամենափրկիչ մի միջոց գիւղացու համար: Կրթութիւնը կժողովրդականացնի ինքնօգնութեան սկզբունքը և գիւղերը կծածկեն ամենատեսակ փրկարար հիմնարկութիւններով ու ձեռնարկներով: Հասարակաց շտեմարանի կողքին կբուսնին փոխատու գանձարանները, գիւղատնտեսական աշխատանքի բոլոր ճիւղերը կկատարելագործւին և նորանոր գործիքները մուտք կգործեն և կբուսնեն հնապարեան խով ու դուրսանի տեղը... Տնտեսական դրութեան բարւոքումը կազդի գիւղացու մտաւորի և բարոյականի վրայ և մէջտեղից կվերանայ նրա «ուղեղի ծուլութիւնը, որ առհասարակ թաղաւորում է գիւղերում» (նոյն տեղ, եր. 510): Ուսման օգուտները հաշակելով՝ գիւղացին չի խրտնի գրից և դպրոցից. դրադարանն ու դպրոցը եկեղեցու հետ միասին կհանդիսանան նրա հոգեւոր հանդիքների վալրերը: Ուսուցիչը, գիւղական վարժապետը բարձր նկարագրի տէր պէտք է լինի: «Բաւական չէ վարձկան մշակի պէս նշանակած ժամերին դասախօսել և հեռանալ. պէտք է անմուխութեամբ աշխատել, պէտք է գործին շունչ ու հոգի տալ, որովհետև նոր սերնդի՝ ապագայում արած սխալ քայլերի պատասխանատուն մենք ենք» (նոյն տեղ, եր. 458): Գիւղացու կարիքներն անհուն

են և կրթութիւնը միջոցներ պիտի ցոյց առնէ՝ այդ կարիքները լցուցանելու համար: Դեռ բաւական չէ «անասունի պէս» աշխատել, այլ և պիտի իմանալ թէ ի՞նչպէս աշխատել, ի՞նչպէս աշխատանքը դարձնել արդիւնաւէտ և բեղմնաւոր, ընկերակցական և բարձր կուլտուրական: Եւ այսքան հոգածութիւն, այսքան խնամք պիտի տանել գիւղի համար, որովհետև «քաղաքներին կեանք մատակարարողը գիւղն է, ինչպէս և ազգի կենդանութեան ոյժ տւողը՝ գիւղացին: Ով որ կտմննում է ազգի կենդանութիւնը՝ զօրացնել, նա պիտի գիւղը դառնա գործելու, զի ծառը չըլլու և ուռնացնելու համար, նախ նրա արմատները պէտք է յազնցնել» (նոյն տեղ, եր. 507):

Մուրացանի այս գիւղատիրութիւնը բղխում է նրա ինքնայատուկ ազգայնական աշխարհայեացքից: Հիմնական առարկութիւններ կարելի է անել Մուրացանի դէմ, նախ՝ չիշատակելով որ նահապետական կենցաղն այնքան էլ իդէալական մի դրութիւն չի ներկայացնում, երկրորդ՝ որ գիւղն արդի դրամատիրական դարում հայ ազգայնութեան հիմքը չէ կազմում, երրորդ՝ որ գիւղի փրկութեան նրա բեցեպտները անտեսագիտական ոչ մի քննադատութեան չեն դիմանում և, վերջապէս, ոչ մի «հերոս» չի կարող չըլլել պատմութեան անիւր: Բայց որովհետև Մուրացանը գեղադէտ է և ոչ քաղաքատնտես, ուստի բաւականանանք նրան լսելով և տեսնելով թէ՛ նրա աշխարհայեացքը գեղարւեստական ինչ գունաւորում է ստացել. մեզ աւելի վերջինս է հետաքրքրում, քան առաջինը:

* * *

Մուրացանի ինքնօրինակ ազգայնական աշխարհայեացքը իւրաքանչիւր ազգի հանդէպ դնում է մի հիմնական պահանջ.— ամեն մի ազգութիւն իւր առանձնայատուկ կուլտու-

բական զանձոր հանդէս պիտի բերի համաշխարհային թատերաբեմում: Ելնելով այդ պահանջից՝ նա խոշոր նշանակութիւն է տալիս մայրենի լեզւին և սրա զարգացմանը: Զատադով է, որ իւրաքանչիւր հայ իւր մայրենի լեզւով խօսել իմանայ: «Մարդ որ իրա լեզւով խօսիլը գիտա ոչ՝ Հայկան չի բա ինչ ա» ասում է Մուրացանը մի զիւղացու բերնով:

Նրա ազգայնական աշխարհայեացքի թելադրանքով առանձին տեղ և նշանակութիւն են ստանում եկեղեցին և հոգեւորականութիւնը: Վերջինս գործունէութիւնը ազգային կուլտուրայի զարգացման տեսակէտից նշանակալից է: Ուստի և Մուրացանը ծաղրելով անարժան հոգեւորականներին՝ ուրոյն սիրով փայփայում է արժանաւորներին, դուռտելով նրանց մէջ եղած «քրիստոնէական բարութիւնը, հայրական սէրը և եղբայրական անխիշաչարութիւնը» («Իմ կաթոլիկ հարսնացուն», գլ. ԺԳ.):

Մուրացանի ուսանողներից մէկը ոգեւորւած է Սահակ Մեսրոպ և Ղևոնդ պատմական հերոսներով: Նրա կարծիքով իսկական քահանան պէտք է ներշնչւած լինի այդ սրբերի ոգւով: «Այս մեծ, այս սուրբ մարդը քահանան է: Բայց ուր է նա, ոչ ոք չգիտէ: Պատմում են, որ մի օր նա կար, ապրում էր աշխարհում, բայց նա մեռաւ: Այսուամենայնիւ... նա դարձեալ յարութիւն կառնէ»: Ի՞նչ յատկութիւններ նա պէտք է ունենայ — «Անողորք և ահա օր անիրաւների գէմ, որ աներկիւղ պաշտպանում է զրկւած հօտի իրաւունքները և որ իւր անձը զոհում է նրա համար, եթէ այդ պահանջում է անիրաւ ճակատագիրը» («Զհաս է», գլ. ԺԲ.):

Մուրացանը մեծ անկողմնապահութեամբ ծաղրում է անարժան հոգեւորականներին և նրա դուռնիքներում զուգահեռաբար լաւի կողքին միշտ դուռն է փառք: Այսպէս օրինակ, նոյն «Զհասէ» վէպում անարժան տէր Սարգսի Հանդէպ դուռս

է բերւած արժանաւոր տէր Գրիգորը, որ քահանայական հմայքի բարձրացման շատագույն է և զժողով՝ ժողովրդեան սիրոյ պաղելուն հոգեւորականների նկատմամբ. «Բայց նա խոստովանում էր, որ այդ անախորժ դուռնիների սաեղծողները նոյն իսկ իրենք քահանաներն են, որոնք երբէք էլ չեն ձգտում իրենց Հին փառքը և բարձրութիւնը վերականգնելու: Այդ պատճառով էլ նա ինքը մենակ աշխատում էր այդ ծանր գործի վրայ, հաւատալով թէ մի օր պիտի կարողանայ մեղմել աղամանդի կարծրութիւնը» (Նոյն տեղ, գլ. ԻԵ):

Լաւ հոգեւորականը պէտք է անձը զոհէ իւր հօտի համար: Ուստի և ժողովուրդը պարտաւոր է սիրել և փաշփաշել իւր եկեղեցին՝ նրա մէջ լաւերի մուտքը ազատ պահելով: Ժողովրդի և հոգեւորականութեան միջև անջրպետ չպիտի լինի: Հոգեւորականը «հնումը ապրել ու մեռել է ազգի համար, այսօր էլ նոյնը կանէ, ուրեմն մի բաժանէք նրան ձեզանից, արհեստական անջրպետ մի ստեղծէք և «կղերական» անունով մկրտելով՝ զատ շահերի, զատ ձգտումների տէր մի՛ հռչակէք նրան»: Ժողովրդից կարւած կղերականութիւն մենք չենք ունեցել, ինչպէս կաթոլիկ եկեղեցին, քնդհակառակը մեր գեմօկրատիկ եկեղեցին միշտ ձգտել է ժողովրդի հետ մի լինել նրա վշտի և ուրախութեան օրերում» («Երկասիրութիւններ» հատ. I, էր. 236):

Իւր վէպերի մէջ Մուրացանը հոգեւորականութեան և եկեղեցու մասին ունեցած հայեացքներով ու վերաբերմունքով ոչնչով չի տարբերւում մեր լիբերալ հրապարակախօսներից: Մանաւանդ սերտ է նրա առնչութիւնը Միք. Նալբանդեանի հետ: Վերջինս էլ չէր սիրում կաթոլիկ հայերին՝ զնահատելով միաժամանակ նրանց գիտական-բանասիրական շանքերը, ինչպէս Մուրացանը (Նոյն տեղ, էր. 257, 260): Միք. Նալբանդեանն ևս ձգտում էր ռուսահայերի մէջ ստեղծել մի

վանական միաբանութիւն յար և նման Մխիթարեանին. Մուրացանն ևս նոյն ծղտումն ունի և ցանկանում է Սեանք մի նոր գիտական կաճառ տեսնել (նոյն տեղ, էր. 258):

Եկեղեցու պալատութիւնը, լաւ հոգեւորականութիւնը, պատարագի ներդաշնակ երգեցողութիւնը ևս առաւել օգտակար են մեր գիւղական միջավայրի համար, ուր ազիտութիւնն ու կեդտն են իշխում տիրականօրէն և զեղարեւոտական ու բարոյական հասկացողութիւնները հասցրած են առնւադի:

Բոլոր այն ժպիտներն, որ ցուցնում էր Մուրացանը մինչ այստեղ, մէջ տեղից վերանում են ու հանդէս է դալիս նա ծաղկելու մեր արդի հոգեւորական դասի թերութիւնները: Նա պատկերացնում է կաշառակեր ու ստրկահոգի հոգեւորականներ, քննադատում է Էջմիածինն անխնայօրէն: Արժանաւոր տէր Գարեգինը խօսելով հաս ու չհասի և Էջմիածնի մասին նկատում է. «Հրաման արձակողները ապրում են ժողովրդից հեռու և մեծ մասամբ անծանօթ են նրա ներքին դրութեան. շատ անգամ էլ այդ հրամանները արձակում են նրա համար, որ ծայրայեղ դիպւածներում առատութեան եղջիւրը անչափ տանկիւններում չթափէ իւր բարիքը... (ակնարկում է կաշառքի վրայ) — «Չհասէ», զլ. Լ.

Թեմակալ առաջնորդի կաշառակերութեան վրայ զայրանալով՝ տէր Գարեգինը լիշատակում է. «Հոգեւորականութիւնը այս հիւանդութիւնից (կաշառակերութիւնից) ազատելու համար շատ քիչ են մասնաւոր մարդկանց բարի ցանկութիւնները, խրատներն ու քարոզները, որովհետեւ զետակը ակունքների մօտ է պղտորւած» (ակնարկում է Էջմիածնի վրայ. Ա. Տ.) — նոյն տեղ, զլ. ԼԲ.

Անարժան հոգեւորականները մտածում են միայն իրենց անձնական շահերի մասին, նրանց խորթ է անձնազոհութիւնը հանրական բարիքի համար: Եւ որովհետեւ Մուրացանն

էզօրիզմն ատելով ատում է և նրա բոլոր արտայայտութիւնների հետ հոգեւորանօրէն հաշտել չի կարող, ուստի և առանձնապէս դաժան է էջօրիստ հոգեւորականների նկատմամբ: Ի՞նչ գիծ է, օրինակ, նա ատում տէր Սարգսի մէջ. «Տէր Սարգիսը այն քահանաներից միին էր, որոնք օրէնքը դործ են ածում իրիւ զէնք ոչ թէ յանցաւորները պատժելու, այլ անձնական շահերը պաշտպանելու համար» («Չհասէ», զլ. ԼԳ):

Մի ուրիշ տեղ Մուրացանն աւելի անխնայ է: Հոգեւոր կոչումն ըստ ինքեան մարդու ոչ մի արժանիք չէ տալիս, և թէ նա զուրկ է դրանից: «Մի՞թէ չգիտէք, — հարցնում է նրա հերոսներից մէկը, — որ հոգեւորականների մեծամասնութիւնը հոգեւոր կոչումն առնում է իւր վրայ միայն իւր գոյութիւնը պահպանել կարենալու համար... Մի՞թէ չգիտէք, որ ծուլութիւնը, հեշտ ապրելու տենչը, արիութեան և աշխատասիրութեան պակասութիւն է, որ ծնել է մեր այսօրւայ հոգեւոր պաշտօնեաների լեղիօնը և ոչ թէ անձնւիրութեան և առաքելութեան վսեմ դադափարը, որի մասին նրանք նոյն իսկ հասկացողութիւն չունին» («Նրկասիրութիւններ», հատ. Լ, էր. 234):

* * *

Անձնւիրութիւն ու առաքելութիւն — ահա Մուրացանի սեւեռեալ գաղափարը, ահա նրա աշխարհայեացքի ուղին ու ծուծը: Իւրաքանչիւր անձն նրա աչքում այս կամ այն չափով արժէք ունի, նայած թէ ինչ աստիճանի է հասնում նրա մէջ լիշեալ գաղափարը: Մուրացանը ուրիշ կշռաչափ չունի:

Կեանքն ու սէրը, հաւատքն ու յոյսը, ներկան ու ապագան հետաքրքիր ու չարդելի են, եթէ զօտեպնդւած են անձնուրացութեամբ: Ի՞նչ արժէք ունի այն կեանքը, որի մէջ սէր չկայ: Ի՞նչ արժէք ունի այն սէրը, որի մէջ անձնուրացութիւն

չկայ: Եւ ի՞նչ յարգանք կարող է ներշնչել այն հաւատքը, որ էգօրիցմի վրայ է յենւած և անմահութեան դաշնակից չէ: Թող կորչին ներկան ու ապագան, եթէ նրանք սեպհական կաշու և նեղ հորիզոնների ընդգրկումից այն կողմը, դէպի հեռուն չեն թեւակոխում... Կեցցէն ուժեղները և կեանքը, որովհետեւ թէ մէկի և թէ միւսի մէջ կամք կայ և ծպտումն մի բան տենչալու և մի բան իրադործելու: Աղգբերի կեանքում ևս ոչ-ժը միշտ թարմ տարրերի, երիտասարդութեան մէջ է ամբար-ւած: Հնութեան և նորի կուրի մէջ յաւերժ յաղթանակում է դէպի ապագան նայող նորութիւնը. «և երիտասարդի ոչժը միշտ յաղթող է հանդիսանում, չնայած որ ծերացած ոչժը մինչև իւր վերջին շունչն էլ չէ խոստովանում իւր անկանդ-նելի պարտութիւնը» («Զհասէ», զլ. ԻԲ):

Երկու ամուսիններ ապրում են սիրով. մէկն առանց միւ-սի ապրելու հնարաւորութիւնը ժխտում են: Տղամարդը մեռ-նում է թորախտից: Կինը մի կարճ ժամանակից յետոյ ամուս-նանում է հակառակ իւր խոստման—մեռնել ամուսնու հետ: Յուդարկաւորութեան օրը հանդիսին ներկայ դռնեղ մի հայ դրագէտ նկատում է սեւազգեստ կնոջ հասցէին. «Ահա մի դե-րասանուհի, որ դափնի է ուզում խլել իւր ամուսնու դա-դաղից»: Ինչո՞վ բացատրել երեւոյթը:—Կեանքը, բնաւորու-թիւնը, տարիքը պահանջում են իրենցը. ամենաչերմ խոս-տումն էլ մոռացւում է, եթէ այդ խոստումին չնրմութիւն տւող դրդապատճառը վերանում է. այդ է պատճառը, որ միշտ տուժողը մահւան ենթարկւողն է և ոչ թէ կեանքի ու կենդանութեան զաւակը: «Ո՞վ է աւելի շուտ մոռանում (կի-նը թէ տղամարդը)—նա, ով որ աւելի շուտ է մեռնում»: («Երկուսից ո՞րը», Նոր-Դար, 1891 թ.):

Կեցցէ՛ կեանքը: Կեանքի հետ միասին կեցցէ և կամքի ոչժը: Ուր կամք կայ, այնտեղ կայ և ճանապարհ—ահա Մու-

րացանի սիրած առածը: Անծնողացութիւնը կամք է և կեանք: Նա ժխտում է մահը, որովհետեւ ոչժով և սիրով է թաթա-ղուն: Մեռելները թող թաղեն մեռելներին. կեանքը պատկա-նում է կենսունակներին: Եթէ մեռնողը չունի այնքան ոչժ, որ ետեւից քաշ տայ իւրայիններին—թող մեռնի անհետ, նրա մահը մի ներկայ է, որ չունի ապագայ:

«Ամեն մի անձնուրացութիւն զարթուցանում է սէր», ասում է Մուրացանի հերոսներից մէկը: Իսկ նրանք, որոնք ուրիշին տալու ոչինչ չունին, կարեկցութիւնն ու մարդասի-րութիւնն են մէջ տեղ բերում. կարեկցութիւնը թուլերի մօ-րայն է և զուրկ է անձնագոհութիւնից («Ինչ լաչեղ է», զլ. Բ): Բարիքը, եթէ գործւում է եսասիրարար՝ չարիք է: «Ոմանք բարերարութիւնն անում են նոյն հաշւով,—ասում է մի հե-րոսուհի,—ինչ հաշւով որ վաշխառուն փող է տալիս իւր խնդրարկուին: Ինչպէս որ վերջինս ձեռք չի վերցնում պար-տապանից, մինչև որ սահմանեալ տոկոսներով իւր վերջին տանկը չէ ստանում, այնպէս էլ մեր բարերարները խեղճ բա-րերարեալի օժիքը բաց չեն թողնում, մինչև որ նա իւր վաշե-լած բարեաց փոխարէն՝ արժանաւոր ստրկութիւն չէ անում իրենց: Մեր բարերարներն ամեն տեղ էլ կամ բռնաւորներ են կամ փառամոլներ» («Զհասէ», զլ. ԻԴ):

Բարեգործներից մէկի պատկերը տեսնենք:—Հայոց ժխա-կան դպրոցներից մէկի ուսուցչական խումբը ուզում է Տաճ-կաստանից փախած հայ զաղթականներին օգնելու և պատ-սպարելու համար հանգանակութիւն բանալ: Կան յոռետես-ներ և լաւատեսներ: Լաւատեսներից է Սօֆիա Սեփիկեանը, որ համոզւած է թէ՛ հայ հարուստները նւիրաւորութեան հե-ղեղ պիտի թափեն: Այդ վարժուհին գնում է հարուստ տի-կին Փիլալիանի մօտ և նրա տան առաջ կանգնած մտմտում է. «Անկարելի է, որ այս հոյակապ տան մէջ ապրող և այս

վառաւոր կառքով պտտող մարդիկ փոքր ու զօժում հոգի ունենան»։ Բայց զուրս է զայիս, որ անկարելին կարելի է։ Տիկին Փիրայեանի «մեծ վշտի» պատճառով վարժուհին հազար բուրլու փոխարէն ստանում է 10 բուրլի և ամօթահար լինում բնկերների առաջ իւր լաւատեսութեան համար։ Ի՞նչ վիշտ է տիկնոջ տրամադրութիւնը փչացրել։ Բանն այն է, որ Պետերբուրգից սեպհական կառքի համար ձիեր են բերել տւել և տիկինն ուղղում է ըստ մօզայի նրանց պոչերի ^{2/3}-ը կտրել տալ, բայց ամուսինը հակառակում է։ («Տիկին Փիրայեանի վիշտը», Արժագանք, 1897 թ.)։

Հասարակաց բարիքը պէտք է դիտւի որպէս ինքնանպատակ մի բան անարժէք չդառնալու համար։ Եթէ նրա հետ յարակցեց կողմնակի միտում կամ եսամոլական ձգտում—նրա որակն աղարուում է։ Բանը քանակի մէջ չէ, այլ ներքին մղումի։ Եւ Մուրացանը սիրում է հասարակաց բարիքին ուղղաժայն ջանքերը, որոնք ինքնարուլիս են և սիրով լեցուն։ Նա պաշտում է նրանց, որոնց սէրը դէպի հասարակաց բարին համեատութեան հետ է զուգորդւած։ Նա սիրում է ցորենի այն հատիկը, որ մեռնում է և տալիս բազում արգիւնքներ։ Եւ նա չի հաւատում, որ կարող է հանրական բարիքին անձնուրացութեամբ նւիրւած մարդը մեռնել։ մահն անզօր է նրա հանդէպ։

* * *

Անձնուրացութեան աղբիւրը սէրն է։ Սէրը վանում է չարութիւնը և մղում դէպի մեծագործութիւն։ Սիրոյ վայրկեանն «այն վայրկեաններից մէկն է, երբ մարդ մոռանում է վշտերի դուլութիւնը և ամբողջապէս հողիանալով լուծւում է հրեւանքի և երջանկութեան մէջ... Տխրութիւնը իւր սեւ պատկերով չքանում է... Մարդկանց դէմքերը էլ չարութիւն չեն արտայայտում, ամեն կողմ տիրապետում է բերկրանք և ուրախութիւն և բոլոր շրջապատող առարկաները ժպտում են...»

(«Իմ կաթոլիկ հարսնացուն», զլ. Ա.)։ Գերագոյն է սէրը և վստէ։ Այդ յատկութիւններով հանդերձ նա երկրային ծաղում ունի։ «Ինչպէս ողորմելի են մարդիկ, այնտեղ, ուր բնութեան բարերար ձեռքն է ստեղծագործում, նրանք աստուածային զօրութեանց հետքեր են որոնում... Գերբնականին հպատակելու անյագ ցանկութիւնը ստեղծում է նրանց երեւակայութեան մէջ գերմարդկային զօրութիւններ, և այդ չեղած զօրութեանց առաջ մարդիկ զոհւում և ծնրադրում են ինքնակամ։—Բայց այս անգամ ես համոզւեցայ, որ սէրը իմանալեաց աշխարհում, երկու կրակոտ հայեացք և նա վառւում է ամեն մի զգայուն և անբիծ սրտի մէջ, նոյն իսկ մեր մեղապարտ երկրի վրայ» (նոյն տեղ, Գլ. Է.)։ Սէրն ևս ինքնանպատակ պէտք է լինի բարիք և երջանկութիւն մեկու համար։ Եթէ նրա մէջ դեր խաղաց որեւէ կողմնակի միտում, այն ժամանակ նա աղարուում է և բերում թշւառութիւն։ Էգօիզմը, նիւթական ակրնկալութիւնները, տարիքների անհամապատասխանութիւնը սիրոյ թշնամիներն են։ Ամուսնութեան բախտաւորութիւնը պէտք է հիմնւի սիրոյ վրայ։

«Անպատճառ իշխանուհի» վիպակում Մուրացանը զրգրախտ ամուսնութեան մի դէպք է հանդէս բերում։ Պատճառը փողի տիրապետութիւնն է և ամուսնացողների տարիքների տարբերութիւնը։—Վասիլ Իվանիչը համալսարանաւարտ մի երիտասարդի վրայ սիրահարւած իւր աղջկան—Աննային համոզում է նշանւել իշխան Շահմելիքեանի հետ՝ պատճառաւանդելով որ վերջինս հարուստ է. «էդուք էլօր մի հարկաւոր դործ ունենամ, կամ մի կտպալ ուղեւամ վերցնել, ամեն տեղ էլ ինձ կօղնի, մեծ մարդկանց հետ ծանօթ է, բարեկամ է» (զլ. Է.)։ Նկատի առէք, որ այդ իշխան Շահմելիքեանը իւր երիտասարդութիւնը թառամեցրել է պարիզեան քէֆերում և այժմ 45 տարեկան է։ Այնուամենայնիւ նա փողի ոյժով հանկում է

18 տարեկան Աննային և ամուսնութեան առաջին օրերում իսկ՝ բերում է վերջինս համար հիասթափութիւն: Խաբէութեան քողը մերկանում է և Աննայի առաջ կանգնում է Շահմէլիքեանն իւր շինծու կերպարանքով: շինծու էն մաղերն, առամները, հագնում է կօրսէտ ինչ որ հիւանդութեան պատճառով: «Պարոն,— գիծում է Շահմէլիքեանին Աննան,— եթէ դուք ոչ այլ ինչ էք, եթէ ոչ մի կատարեալ տեղակ, ինչո՞ւ համար էիք ինձ գծրախառնում, մի՞թէ դուք այնքան խիղճ չունեցաք, որ խնայէիք դոնէ իմ երիտասարդ հասակը» (նոյն տեղ, գլ. Ժ.): Այս ամուսնութեան զուգընթաց մի ուրիշ ամուսնութիւն էլ է տեղի ունենում չիշեալ վէպում, այս դէպքում մէջ տեղ փոքր գեր չի կատարում և զոյգը երջանկանում է, իսկ առաջին դէպքում, ինչպէս տեսանք, «իշխանուհի» արիւղոսը շատ թանկ է նստում թէ Աննային և թէ նրա ծնողներին:

Փողը ոչ թէ և նա բոլոր արժէքները կոր ի դուրս խոնարհեցրել է իւր առաջ: «Իշխանութիւնն էլ, ոյժն էլ, պատիւն էլ փողի մէջ է» ասում է «Ինչ լաչեղ է» վէպի հերոսներից մէկը, որ համոզում է քրոջը տալ իւր աղջկան հարուստ մարդու և ոչ թէ որ և է իշխանի, քանի որ շատ կան այժմ լաքէյների գասում ծագումով իշխաններ (Գլ. 2.):

Ամուսնութեան հարցը ներկայ ժամանակի ծանրակշիռ խնդիրներից մէկն է: Աղջիկը հէնց որ տարիքն առաւ, պիտի պսակւի. տանը նստի՝ ի՞նչ անի: Եւ շատ ու շատ քնտանիքներ ամեն տեսակ կօմպրօմիսների մէջ են մտնում իրենց հասած աղջկան գլխներից «ռադ» անելու համար: Կնոջ անտեսական կախումը տղամարդուց մեծապէս կաշկանդիչ մի պարագայ է: «Հասարակական կարծիքն» աւելի խստապահանջ է դէպի կինը: Եւ վա՛յ այն աղջկան, որ չհնազանդեց լիշեալ կարծիքին և ուղեց ինքնուրոյն, ինքնակախ լինել... «Լուսաւորութեան կենտրոնը» վէպի հերոսուհիներից մէկը՝ օր Շուշանը հասակն ա-

ռած, ամուսնանալ ցանկացող և սէրը չաճախակի շուկայ հանող մի աղջիկ է, որ «դիւրահոս արտասուք ունի և ուղած ժամանակ կարող է զբաւիչ կերպով արտասուել»: Մայրն ուղում է նրան գլխից «ռադ» անել և այդ նպատակին հասնելու համար իւր տան զոները, ինչպէս և համեստ կարողութեանն անհամապատասխան շաւլութեան քսակը բաց է անում փեսայ որսալու նպատակով: Այդպիսով նրա տունը դառնում է, ինչպէս մի անգամ վիրաւորւած Շուշանն է ասում, «քուչի տրակաիր» (Գլ. Ժ. Է):

Մուրացանը կսկիծով է նկարագրում «լուսաւորութեան» «ապականիչ» ազդեցութիւնը սիրոյ վսեմ զղացման վրայ: Գուցէ և նրա տեսլութիւնը դէպի քաղաքային կուլտուրան, դէպի դրամասիրութիւնը պայմանաւորւած է մասամբ այդ հանգամանքով: Սիրոյ աղճատումը փչուցնում է և՛ անձնաւորութեան զարգացումը, իսկ վերջինս Մուրացանի «սրբութիւն սրբոյն է»: Չկայ սէր առանց անձնուրացութեան, չկայ անձնուրացութիւն առանց սիրոյ. հետեւապէս, եթէ սէրը վաճառքի է հանւում, կորցնում է այն բոլորը, ինչ որ ունի իւր մէջ մարդը և գեղեցիկ, նա կորցնում է իւր առնչութիւնը անձնուրացութեան հետ և դառնում է կատարեալ էգօիզմ, գոհիկ նիւթապաշտութիւն ու մարմնասիրութիւն: Մուրացանը չի կարող այդ բոլորի հետ հանդիստ խղճով հաշուել: Նա սէրը դարձրել է նաև ռօմանտիկ ոտանաւորների նիւթ. թէև սրանք անյաջող են արւեստի տեսակէտից, բայց հետաքրքրական են մեր գեղարդէտի վերաբերմունքը դէպի սէրը բնորոշելու տեսակէտից: «Մէրն անապատում» («Սրձագանք», 1897 թ.) պօէմի անապատականը թափառում է տարիներ շարունակ և «պրում է նրան և միայն նրան»...

Մուրացանի ըմբռնումով սէրը տանում է դէպի չաւերժութիւն և իւր վրայ կրում է չաւերժութեան կնիքը. նա անցողիկ կիրք չէ, այլ անմահութեան ճանապարհ...

ՍՈՒՐԱԾԱՆԻ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Մուրացանին «մաքուր» գեղադէտների շարքում չի կարելի դասել: Նրա տաղանդի հետ դժբախտութիւն է պատահել: Օժտւած մի հզօր գեղարւեստական ձիրքով, նա չի բաւականացել վերջնովս և թեւակոխել է հրապարակախօսութեան բնազաւառ: Եւ դա նրան շատ թանկ է նստել: Ինքն էլ խոստովանում է, որ իրեն «մաքուր» գեղադէտ չի կարելի անւանել, շատ գեղեցիկ գործեր նա փչացրել է մէջները տենդենց մտցնելով: «Ես,—ասում է Մուրացանը,—միշտ այն կարծիքին եմ եղել, որ վէպերով աւելի շատ բան կարելի է ասել ժողովրդին, քան սառը առաջնորդողներով, այդ պատճառով, եթէ ուշադրութեամբ դիտէք, կտեսնէք որ իմ զրեւոյններում ես միշտ աշխատել եմ մեր մի կարգ հրապարակախօսների անհեթեթ մաքերի և կարծիքների դէմ կռւել: Որքան է ինձ այդ չափովել, չգիտեմ, այսօր միայն կայ, որ չեմ մտածել իմ ապագայ փառքի համար, չեմ աշխատել զրեւոյններս ազատ պահել ժամանակակից ցաւերին վերաբերեալ տենդենցիայից, թէպէտ հաւատացած եմ եղել, որ այդ տեսակ զրեւոյնների կեանքը կարճ է լինում: Ինչ որ երբեք է իմ ժամանակակից եղբայրներին պիտանի լինելու միտքը և ոչ թէ անմահ գրողների շարքը անցնելու տենչանքը» («Ինքնակենսագրութիւն», եր. 7):

Աւելի չախախտիչ բնուղատուութիւն որեւէ գեղադէտի ստեղծագործութեան նկատմամբ չէր կարելի այլ կերպ անել, քան անում է Մուրացանը ինքն իւր մասին:

Լ. Տօլստոյի որոշ պահանջները գեղադէտից իրագործել է Մուրացանը և տուժել: Ինչ պահանջներ են դրանք:—Տօլ-

ստոյը մեղադրում է Մօպասանին հետեւեալ խնդանքի մէջ. նա, ըստ Տօլստոյի, «իւր վէպերի հիմք չէ ընդունում որոշ բարոյական պահանջներ և սրանց հիման վրայ չէ նկարագրում իւր հերոսների գործունէութիւնը» (Соч. Толстого, т. XIV, кр. 144).

«...Մօպասանը,—շարունակում է Տօլստոյը իւր մեղադրանքը,—պարզապէս ենթարկւել է ոչ միայն իւր՝ Պարիզի շրջանի, այլ և այժմ գեղադէտների մէջ ամենուրեք տիրող այն անսովորեանքին, որ իրր թէ գեղարւեստական երկի համար հարկաւոր չէ ոչինչ իմանալ լաւի և վատի մասին, այլ ընդհակառակ գեղադէտը պէտք է արհամարհի ամեն տեսակ բարոյական խնդիրներ, և հէնց այդ էլ գեղադէտի որոշ արժանիքն է: Ըստ այդ տեսութեան՝ գեղադէտը կարող է և պէտք է պատկերացնի այն, ինչ որ ծշմարիտ է, այն՝ ինչ որ կայ, կամ այն՝ ինչ որ գեղեցիկ է, հետեւապէս՝ իրեն դուր է գալիս, կամ մինչև անգամ այն՝ ինչ որ կարող է օգտակար նիւթ լինել «գիտութեան» համար, բայց հոգ տանել այն բանի մասին, թէ ինչն է բարոյական կամ անբարոյական, լաւ կամ վատ—դա գեղադէտի գործը չէ» (նոյն տեղ, եր. 149):

Մենք մի ուրիշ տեղ*) մանրամասն քննել ենք Տօլստոյի հայեացքները գեղարւեստական գեղեցկի մասին և յոյց աւել փաստօրէն, որ ռուս մեծ գեղադէտը մոլորութեան մէջ է: Այստեղ կարիք չենք զգում կրկնութիւն անելու: Տօլստոյի հայեացքը գեղեցկի մասին հակասութիւններով է լեցուն: Հէնց այստեղ էլ նա հակասում է ինքն իրեն: Վերի անընդունելի սողերից լետոյ նա զրում է և՛ հետեւալը, որի տակ կարելի է չուխտ ծեռքով ստորադրել. «Գեղադէտը,—ասում է Տօլստոյը,—հէնց նրա համար է գեղադէտ, որ նա իրերը տես-

*) Տե՛ս մեր գրքից «Զովանէս Թումանեան. հայրենի եզերքի բնաբերդուն», ռ. III—գեղեցկիք և տաղանդը»:

նում է ոչ այնպէս, ինչպէս ուզում է, այլ այնպէս ինչպէս նրանք կան» (նոյն տեղ, եր. 156): Այս վերջին տողերը, ինչպէս տեսնում էք, ժխտում են վերի քարոզները: Միտումաւոր զեղազէտը, որ հրապարակախօս-Տօլստոյի իդէալն է, չի կարող ընդունել սրա վերջին ճիշտ պահանջը: Ինչո՞ւ որովհետեւ միտումի երկրպագուն իրերը տեսնում է այնպէս, ինչպէս ուզում է, այսինքն իւր շահերի կռիւն է մղում ներհակ շահերի դէմ և իրականութեան տեսլները դասաւորում ըստ իւր առաջադիր միտումի կամ տենդենցի:

* * *

Այնտեղ, ուր Մուրացանը դադարում է զեղազէտ լինել, միտումաւոր է, տենդենցիօզ: Եւ նրա միտումաւորութիւնը հասնում է այն աստիճանի, որ չսիրած Հերոսներին կպցնում է զանազան ծաղրական անուններ և ամեն քայլափոխում ուղղում է ցոյց տալ, որ հերոսի գործունէութիւնը համապատասխանում է ըստ ամենայնի նրա անւանը: Այսպէս օրինակ, Շաշեանը («Լուսաւորութեան կենտրոն» վէպից) կատարեալ շաշ է: Միաժամանակ նա վրէժ է առնում չսիրած Հերոսներից՝ նրանց արտաքինը չափազանցօրէն տպել նկարագրելով. այդպէս է Խօջան «Առաքեալի» մէջ (եր. 284): Բացի այդ՝ միտումը նրան ստիպում է նկարագիրների և բնութագծումների թելը կտրել և երկի հետ կապ չունեցող դիտողութիւններ, միջանկեալ նկատողութիւններ մէջ խցկել: Օրինակ, «Ինչ լայեղ է» վէպի մէջ խօսելով վանառական Մաշտոցեանի որդու նիւթական յաջողութիւնների մասին՝ նկատում է. «... Որդու համար բացում էր գործունէութեան լայն և ընդարձակ ասպարէզ, ի հարկէ, ոչ փշալից և տատակոտ, որպիսիների մէջ գործում են առհասարակ դժբախտ գրագէտները, հեղինակները, մանաւանդ խմբագիրները, այլ մի աս-

պարէզ, ուր առանց ցանկութեւնում է վարդը, ուր առանց բաշտութիւնների հնծում են դափնիներ. սինլքոր խուժանը սիրում է այն Աստծուն, որի հրաշքները աչքով տեսնում է. իսկ սոկին... ամենից շատ է հրաշքներ գործում» (գլ. Դ.):

Հոգեբանական դիտութիւնն, որ այնքան յաջողութեամբ դորժադրում է իւր խկապէս գեղարւեստական երկերում, տուժում է միտումաւոր դրամաքների մէջ: Այնտեղ, ուր տենդենցն է խօսում, մեր գեղագէտի Հոգեբանական սուր ըմբռնողութիւնը մթազունում է: Այդ մթազունումին պէտք է վերադրել «Հայ բողոքականի ընտանիքը» վիպական գործի ամբողջ շինծութիւնը: Պատճառը պարզ է. այդ վէպը գրելիս, ինչպէս ասել ենք, գեղարւեստի պահանջները չեն ղեկավարել Մուրացանին, այլ կռիւր ընդդէմ ալլադաւան հայերի, այսինքն հրապարակախօսութիւնը: Ուստի և այդ վէպի մէջ չբացած ենք տեսնում մեր գեղագէտի արժանիքները՝ նրա խիստ տրամաբանական մտածողութիւնը և նուրբ զգացումը, հոգեբանական խորթափանցութիւնը և լաւատես կամեցողութիւնը: Ոսկերիչ Գրիգորը—հարուստ, իւր կնոջը և զաւակներին անհունապէս սիրող,—ինչպէս է յանկարծ վայրենի ու հրէշ դառնում՝ Հոգեբանօրէն չի պատճառարանւած, հետեւապէս գեղարւեստօրէն խարդախեալ մի գործ է «Հայ բողոքականի ընտանիքը»:

Այդ դրամաքի թեման ըստ ինքեան հետաքրքրական է. թէ ինչպէս դաւանական հողի վրայ երկպառակութիւններ են առաջանում ընտանիքում, և եթէ Մուրացանին յաջողէր հրապարակախօսութիւնը մի կողմ թողնել, իրականութիւնը նկարագրել առանց միտումների ու առարկայօրէն—մենք թերեւս ունենայինք մի հետաքրքրական և եղակի գեղարւեստական դործ մեր գրականութեան մէջ:

Մուրացանն ինքն էլ խոստովանում է իւր «ինքնակեն-

սաղրութեան» մէջ, որ հրապարակախօսելու նպատակով է գրել «Հայ բողոքականի ընտանիքը», կամեցել է մշակական հրապարակախօսների «մոլորութիւնն» երեւան հանել. «Այս վիպակը գրելու շարժառիթը,—ասում է նա,—այն կրօնական պայքարն էր, որ մղւում էր այդ ժամանակ «Մեղու» և «Մշակ» լրագիրներին մէջ:—Արծրունին, որ Հայոց պատմութեան և անցեալի աշուրներին անտեղեակ էր և չէր ճանաչում այն ժողովուրդը, որի համար լրագիր էր հրատարակում, պնդում էր թէ՛ եթէ հայերի մէջ կրօնական աղանդները բազմաան, ազգութիւնը դրանից չի վտանգւել: «Մեղուն» ...պնդում էր հակառակը: Բայց մեր հին ու նոր պատմութեան տեղեակ որ հայր չգիտէ թէ՛ կրօնական բաժանումները որքան թշուառութիւններ են բերել ազգի գլխին, որքան ընտանիքների մէջ դժտութիւն ու խռովութիւն են սերմանել: Այդ տեսակ շատ փաստերի հետ ծանօթ էի և ես. և անհաշիւ փաստերից մինը իմ վիպակի նիւթը շինեցի—բաժանման կուսակից հրապարակախօսի և նրա համախոհների մոլորութիւնը երեւան հանելու համար» (եր. 6):

Պիտի ցաւել, ի հարկէ, որ այդ «փաստերից մինը» գեղարեստական պատկերացման չի ենթարկւել: Պիտի ցաւել նոյնպէս, որ Մուրացանին ընթերցող հոծ մեծամասնութիւնը ծանօթ է զխաւորապէս այս թույլ գրւածքով: Եւս առաւել պիտի ցաւել, որ մեր դրականութեան պատմութեան մէջ անդամ Մուրացանը մտել է իւր թույլ գործերով միայն և նրա լաւագոյն երկերի մասին լռել են կամ զիտմամբ կամ անժանօթ լինելու պատճառով. երկու դէպքն էլ պատիւ չեն բերում հայ պատմագիրներին...

Նման տենդենցը փչացրել է Մուրացանի մի շարք գործերն ևս: «Իմ կաթոլիկ հարսնացուի» մէջ նկարագրւում է մի կաթոլիկ հայ աղջկայ սէրը դէպի մի լուսաւորչական ե-

րիտասարդ: Կաթոլիկ պատերը՝ Սիմօն անունով, խանդարում է երիտասարդ զոյգի ամուսնութիւնը, պահանջելով, որ տղան կաթոլիկութիւն ընդունի: Մուրացանը խօսելով իւր այս վիպի մասին տալիս է հետեւեալ հարցը. «Ձե՛ն եղել այդպիսի դէպքեր, չեն լինում և՛ այսօր էլ: Մի՞թէ լանցանք է, որ ես իմ վէպերով հարւածել եմ կրօնական մոլեռանդութիւնը» («Իմ երկերի քննադատութեան առթիւ», Լուծալ, 1909 թ.): Շատ բնորոշ է այս խոստովանութիւնը: Որ այդպիսի դէպք կարող է պատահած լինել—ոչ ոք դրա դէմ խօսել չի խիղախի. աշխարհում ի՞նչիւր չեն լինում: Գեղադէտից մենք պահանջում ենք, որ նման դէպքը պատկերացնի և ոչ թէ դէպքի շուրջը քարոզներ լերելու, կեղծ դէմքեր շինի և հակառակ դնայ դեղարեւստական և հողերանական ճշմարտին: Այսպէս օրինակ հողերանօրէն չի պատճառաբանւած թէ ինչպէ՞ս եղաւ, որ աղջկայ Հայրը—Լուսինեանը հրապարակով նշան ընդունելուց և պատեր Սիմօնին իւր տանից վռնելուց յետոյ՝ կրկին ընկաւ վերջինիս թակարդի մէջ: Մուրացանն ասում է, որ Լուսինեանը թույլ կամքի տէր մէկն էր և չափազանց բարեպաշտ. «Այսօր իմ Հայրը,—ասում է Մարգարիտան,—կատարելապէս փոխւել է, նա էլ չի մտածում իւր պատուի խոստման վրայ, դժոխքի ճիւղները նրան սարսափեցնում են» (զլ. ԺԵ):

Եղաւ: Ձէ՛ որ Լուսինեանը մի հասկացող մարդ է երեւում, եղել է հոռմում, ասած խօսածից դատելով՝ զուրկ չէ խելքից: Բայց Մուրացանը դիտմամբ ապուշ է դարձրել նրան և կամքի ոյժից զրկել է այնպիսի դիպածներում, երբ արտակարգ եռանդ չէ պահանջւում: Սակայն մի բոլոր հաշտւենք նրա կամեցողութեան թուլութեան հետ. ինչո՞վ հապաբացատրել նրա չիմար-չիմար դուրս տալը: Նա կանգնում է իւր «հայադաւան» փեսացուի առաջ և միանգամայն լուրջ կերպով ասում նրան թէ՛ Հերեւոյիկոս ես, սատանաների հետ

ևս զործ շինում, չես հաւատում Յիսուս Բրիստոսին և այլն, և այլն:

Աւելի ևս զայրացնում է Մուրացանի վերաբերմունքը դէպի կաթողիկ պատերները: Շատ խելօք, զարգացած ու հարպիկ այդ հայրերի բերանում մեր գեղադէտը գնում է անհեթեթ ու աղայամիտ գատողութիւններ: Նոյն վէպում ահա թէ ինչեր է խօսում քարոզիչ Լօրեաանօն. «Մենք չենք խառնուում մեր ամուսնութեան գործում, որովհետեւ դա հողիների փրկութեան չի վերաբերում, մենք չենք խառնում և սիրահարական գործերում, որը դեերից ներշնչած մի զգացմունք է» (գլ. ԺԶ): Պատերներին հարեցող է ցոյց տալիս, որ կարիք չկայ և վէպի գեղարւեստական մշակման հետ ոչ մի շփումն չունի. «Բրիստոնէութեան առաքելները... կոնծում էին» պնդում է Մուրացանը չարախնդացութեամբ: Եւ առհասարակ կաթողիկ պատերների անարդ արարքների մեծագոյն մասը շինծու են և սարքովի: Օրինակ «Հայադաւան» երիտասարդին Լուսինեանների աչքում վարկարեկելու համար խաբէութեամբ պոռնկատուն տանելը և այլն:

Մարգարիտայի դէմքն ևս աղջատել է տենդենցի միջամտութեամբ: Եղևիա Կլեմէսը գողանում է «հայադաւան» երիտասարդի անցաթուղթը և ոստիկանութիւնը կամենում է նրան քշել: Մարգարիտան յաւիտենական անշատում համարելով իւր սիրելիի հեռացումը՝ խեղդում է. այս արարքը չի համապատասխանում աղջկայ առնացի ու անյողողող բնությունութեանը (գլ. ԻԵ):

«Իմ կաթողիկ հարսնացուն» բառինքեան մի գեղեցիկ ու արժէքաւոր դործ է. ափսոս որ այսքան թերութիւններ ունի... «Ցպահանջ» («Թատրոն» հանդէս, 1899 թ. № 1) զորւածքն ևս ախորժանքով է կարդացւում. այստեղ մեծ վարպետութեամբ նկարագրւած են սիրահար զոյգերի «ցպահանջ»

նամակներ ստանալու ժամանակամիջոցի հետաքրքրական յոյզերը: Սակայն այդ երկն ևս զոհ է դարձել միտումի:—Գրուածքի էութիւնը կառուցւած է հետեւեալ մտքի վրայ. «Պէտք է օգնել, որ ազատ սրտերը միշտ իրար սիրեն, զրանից մարդկութիւնը բնաւ չի վնասուի: Վնասը հասնում է յանցաւոր սիրուց, որի հեղինակները ուրիշ մարդիկ են»: Ո՞վքեր են այդ ուրիշ մարդիկ:—Նրանք, որոնք բարի գործը յանցանքից դատելու ըմբռնումն չունին, ուրեմն և անամօթ են: Ամօթի զգացումն ունին բոլոր նրանք,—ասում է Մուրացանը,—որոնք բարի գործը յանցանքից դատելու չափ ըմբռնումն ունին: Բեմի վրայ խաղալը, հարկաւ, յանցանք չէ, ուստի Շուրիներ (դերասան, Ա. Տ.) չէ քաշւում դրանից: Բայց շահագործել, օրինակ, սէրը մի կնոջ, որ իրեն չէ պատկանում, ծանր յանցանք է և այդպիսի գործից նա պիտի ամաչէ»: Դերասան Շուրիներ սիրում է փոստատան նամակաբաշխի կնոջը և Յուլիան, նրա կինը, զոհ է գնում այդ «յանցաւոր» սիրուն: Մուրացանը չի բացատրում թէ ի՞նչ հոգեբանական մղումներ են հարկադրում այդ կնոջը ինքնասպանութեան դիմել այն բանից չետօյ, երբ ամուսինն իրազեկ է դառնում նրա դաւաճանութեանը: Սակայն մեր գեղադէտի տենդենցը մեկնութիւնների կարիք չի զգում.—«յանցաւոր» սէրը պիտի պատժւի և նա անխնայօրէն պատժում է այդպիսի սէրը... մահով:

* * *

Մեր վերի բոլոր դիտողութիւնները մի քանի թերթ են միայն պոկում Մուրացանի գեղադիտական ծաղկեփնջից, Իրողութիւնն անվթար է մնում.—Մուրացանը մի խոշոր գեղադէտ է իւր այդ բոլոր պակասութիւններով հանդերձ: Մէկիկ մէկիկ տեսնենք նրա գեղարւեստական վրձինի յատկութիւնները:

Մուրացանը իրրեւ գեղադէտ չի սիրում առօրեայ կեանքը:

նիւթը զեղարւեստորէն օգտագործել ու մի կարեւոր բան դուրս բերել: Ինչպէս իւր «Ինքնակենսագրութիւնից» երեւում է Մուրացանը գրելով մի ամբողջ տարի Սրբախն ու Սիւնիքը շրջապահել է և ուսումնասիրել. «Խորհրդաւոր միանձնուհու» մէջ նա օգտագործել է իւր տեղեկութիւններն ու տեսած լսածները՝ նրանց զեղարւեստի շունչը հաղորդելով:

Րէալիստական ակնյայտնի հակումներ ունենալով՝ Մուրացանը իւր «Նախկին ազգասէրի գաղանիքը» («Սրժագանք», 1898 թ.) գրուցի մէջ ծաղրում է այն վիպասաններին, որոնք աւօրէականը կամենում են դարձնել վիպական, որ նոյն է թէ զեղարւեստական, առանց առօրէականը խորապէս հասկանալու, հետեւաբար զեղարւեստը կեղծ հիմքերի վրայ դնելով:— Վիպասան Սեղրոսեանը յոռետես մարդ է. իւրաքանչիւր չին չին երեւոյթի տակ նա մի խորունկ վիշտ է թաղւած տեսնում: Առաջին նւազ ողբերուում է, վէպի նախադիժ կաղնում, զլուսնների բաժանում և այնուհետեւ, ի հարկէ, տպում ու հրատարակում: Բայց մի անգամ նրա ուսումնասիրութեան մեթոդը ֆիասիօյի է հանդիպում: Սլսպէս, յայտնի ազգասէր և հասարակական գործիչ Մարջանեանը ամուսնանալուց չետոյ ինքնամփոփում է և երես դարձնում նախկին իդէալներից ու ողբերութիւններից: Սեղրոսեանն այստեղ տեսնում է մի «վիպական վիշտ», որն առաջացել է անյաջող ամուսնութիւններից: Բայց չետոյ փաստօրէն պարզւում է, որ չիշեալ գործիչը կնոջ օժիտով հարստացել է և հասարակական գործի մէջ չի երեւում զրպանին վնաս հասնցնելու համար, ուստի և նրա արարքների մէջ ոչ մի «վիպական» վիշտ չկայ բնաւ:

Գեղադիտական ներքնատեսութիւնը (ինտուիցիա) չպէտք է երեւոյթների մակերեւոյթը շոշափի և նրա վրայով թեթեօրէն սահելով անցնի: Նա պէտք է կարողանալ կեղծը ճշմարտից՝ կարեւորն անկարեւորից, առաջնակարգը երկրորդականից դատել

իմանալ, որպէսզի իւր ընդհանրացումները կենսունակ և ճշմարիտ պատկերներ դառնան: Իսկ զրա համար դեռ զիտողութիւնն ու վործը բաւական չեն, հարկաւոր է և, որ զըլխաւորն է, տաղանդ:

* * *

Մուրացանին տրւած է տաղանդ, որի զեղեցիկն է անձնուրացութիւնը. նա անձնուրաց մարդկանց երգիչն է: Նա ստեղծագործել միայն կարող է զրանց շրջանում: Եւ իրօք, մեր արւեստագէտի զեղարւեստական բոլոր զիւտերը պտտում են միայն և եթ անձնուրացութեան գաղափարի շուրջը, մի գաղափար, որ Մուրացանի կեանքի նպատակն էր կաղնում պարզեցնել նրան անսպառ եռանդ ու ներշնչում: Մուրացանը՝ աւելի քան մի ուրիշը մեր զրականութեան մէջ, խորամուխ է եղել անձնուրացութեան հոգեբանութեան մէջ և ով ուղում է վերջինս հիմնովին հասկանալ, նրան մեծապէս կնպաստի մեր զեղադէտի հոյակապ պատկերների վերլուծումը: Բայց պատկերներից Մուրացանի գատողութիւններն ևս անձնուրացութեան շուրջը՝ փայլում են մի զարմանալի ճշմարտախօսութեամբ. մեր զեղադէտը շատ, շատ է մտածել իւր զեղեցկի մասին:

Նա տւել է զոհարերութեան ճշգրիտ ֆորմուլան. «Որտեղ երկու կողմի շահերի մրցումն է լինում, այնտեղ զոհելու մասին խօսք լինել չի կարող» («Լուսաւորութեան կենտրոնը» մասն II, զլ. Ս.):

Ինչպէս պէտք է հասկանալ այդ ֆորմուլան.— Առաջին հայեացքից տարօրինակ է թւում և մինչև անգամ սխալ մեր զեղադէտի պնդումը: Զոհարերութիւնը թւում է թէ անպայման այնտեղ պիտի երևան դալ, ուր տարբեր շահերի մրցումն է կալ, ուր մի շահ զոհարերւում է մի ներհակ շահի ալն

Հանրամատչելի ձեւակերպութեամբ, ինչ որ տալիս է Աւետարանը ասելով՝ եթէ մէկը ապտակում է մի աշտիդ, դէմ արա՛ւ միւսը: Սակայն թոյլերի այդ մօրալը հեռու է Մուրացանից: Նա ուժեղների երգիչն է և շատ գեղեցիկ կերպով է մեկնաբանում Հզօրի զոհաբերութիւնը, որ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ կատարելութեան վերելք և ոչ թէ անզօրութեան վարէչք:

Այդ իմաստով վերոյիշեալ ֆօրմուլայի մէջ ոչ մի սխալ կայ: Զոհաբերել մենք կարող ենք միայն սիրելով: Իսկ ուր սէր կայ, այնտեղ տարբեր շահեր չկան: Սիրել նշանակում է ընդգրկել միւսին ներքուստ և միանալ անանջատ կերպով նրա հետ. այդ միացումն է միայն, որ անձնուրացութիւն կարող է ծնել: Շահերի հակադրութիւնը և ներքին ներհակութիւնը, համազգաց և համամիտ լինելու անհնարինութիւնը ծնել միայն կարող են իշխելու տենչ, ստորադրելու հակում, բռնութիւն ու դիսցիպլինա, բայց ոչ երբէք սէր ու անձնուրացութիւն: «Երկու կողմի շահերի մրցման» դէպքում զոհաբերութեան մասին խօսք լինել չի կարող, որովհետեւ այդտեղ մարդկանց միութեան հիմքը բռնի գործակցութիւնն է և ոչ ազատ ներդաշնակութիւնը: Սէրը ազատ գործակցութեան արդիւնք է. յանուն սիրոյ զոհաբերութիւնը ոչ թէ հաշուով է լինում, այլ բնական մղումով, անզիտակցօրէն: Ուր դիտակցական հաշւեյարդարն է հանդէս բերում, այնտեղ լռում է ամեն մի ստեղծագործութիւն, իսկ զոհաբերութիւնը մեծագոյն ստեղծագործութիւնն է և նա լինում է անմտացածին, բնականորաբար և յոյզերի բերումով: Իւրաքանչիւր վերելք և կատարելութիւն ձեռք է բերում անձնուրացութեամբ, երբ մարդու սեպհական «եսը» ներդաշնակօրէն լուծւում է մի ուրիշ «եսի» մէջ, լծակցում նրան, ընդարձակւում ու խորանում. մարդ կորցնում է իրեն և ապա գտնում վերստին, սակայն աւելի աղնւացած, վերացած ու բովանդակալից: Սիրոյ

միջոցով է կատարում այդ կերպարանափոխութիւնը*):

Առանց սիրոյ չկայ անմահութիւն: Նեղ, անձնական շահերով, ինքնասիրութեամբ չի կարելի հեռուն թռչել, չի կարելի մահւոնից յետոյ ևս ապրել ուրիշների սրտերում: Զուր չէ, որ Մուրացանը փաշիայանքով է միշտ մէջ բերում Յովհաննու Աւետարանի այն երկտողը, որ անմահութեան բանաձեւն է. «Ամեն, ամեն ասեմ ձեզ, եթէ ոչ հասն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանցի՝ բազում արդիւնս առնէ»:

Եթէ մի սոսկ անհատական կեանք իւր մէջ չարտացոլի, ինչպէս չրի կաթիլում արեւը, ընդհանուր կեանքի, համայնական կեցութեան հեռաւոր նպատակները—նա կորած է, կորած է ինքն իւր համար և ամբողջի համար: Նա ինքնավերադարձ չունի և կորչում է անհետ. ոչ մի սրտի մէջ նա արձագանք չունի և նրա մահը բնախօսական երեւոյթ չէ միայն, այլ մահ է բարոյական իմաստով: Անձնուրացութիւնը մահը չաղթում է մահով.—«մահւամբ զմահ կոխեաց... և զկեանս պարգեւեաց»: Մուրացանի սիրած առաքինութիւնն է անձնուրացութիւնը և նա հաճոյքով է յիշում Զօն Ստեղծիչի հետեւեալ իմաստը. «Ամենալատթար զաստիարակութիւնն իսկ, որ անձնուրացութիւն է սովորեցնում, լաւագոյն է, քան այն դաստիարակութիւնը, որ անձնուրացութիւնից զատ ամեն բան սովորեցնում է»: Ըստ ինքեան ճիշտ է այս միտքը, թէպէտև կարելի է վիճել ձեւակերպութեան դէմ. անձնուրացութիւնը սովորեցնելու բան չէ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ չի կարելի մէկին սովորեցնել, որ դառնայ բանաստեղծ կամ հրապարակախօս...

Ո՞վ կարող է մեռնել ծիծաղելով և ծիծաղել մեռնելով:

*) Տես մեր դրոշկը «Շիրվանզադէ. հայ ընտանիքի և ինտելիգենտի վրաստանը», ԴԷ III—բռնի և ազատ գործակցութիւն»:

ու «փոքր մարդկանց» պատկերը: «Քչերի» հանդէպ դրել է «շատերին»: Շատերը կամ փոքր մարդիկ էգոիզմի հերոսներն են: Նրանք ապրում են իրենց համար և ամբողջ աշխարհին նայում են իրենց նեղ, անձնական շահերի պատուհանից: Զոհաբերութիւնը խորթ է նրանց, որովհետեւ ոչինչ չունին նւիրաբերելու համար: Նրանց սիրտը փակ է ուրիշների առաջ, նրանք լեփ-լեցուն են միայն իրենց ինքնութեամբ, ուստի և բոլորանէր սիրել չեն կարող:

Հետաքրքրական է փոքր մարդկանց բնութագծի տեսակէտից «Պատկների բողոքը» (Լուծայ, 1899 թ.): Հեղինակն իւր այս գրւածքն անւանում է «զաւեշտ»: Ոչ Մուրացանն է իւր այս գրւածքին մի առանձին նշանակութիւն տւել, ոչ էլ մենք ենք տրամադիր նրան զեղարեւտական արժէք ունեցող մի ստեղծագործութիւն համարելու: Ամբողջ եղելութեան հրաշապատում բնութիւնը, «զաւեշտ» յորջորջումը բաւական են համոզւելու, որ Մուրացանի տաղանդի հմայքից ոչինչ չի խլւի, եթէ մենք այդ գործը նկատի չառնենք: Հետաքրքրականն այս է միայն, որ այդ գրւածքի մէջ ևս, ուր հեղինակը խօսում է անուններ չտալով, պատկերներ չյօրինելով, պախարակութեան արժանի է համարում երկու բնորոշ հանգամանք. նախ՝ էգոիզմը, ապա՝ դաւաճանութիւնը սիրոյ մէջ: Իսկ այդ երկու արատները մեր զեղազէտը չենում է կեանքի պայմանականութեան հիմքի վրայ: Արատները դառնում են առաքինութիւն, որովհետեւ ժամանակակից կեանքը զուրկ է անձնագոհութիւնից ու սիրուց: Իսկ ուր բացակայում են վերջիններս, այնտեղ տիրում է ճղճեմ պայմանականութիւնը, այսինքն մարմնացեալ կեղծիքը՝ «խնկարկումն անւան, զիրքի, ծագման, հարստութեան, թէպէտեւ այդ բոլորը կառւած լինին ներքուստ անբովանդակ ու անարժէք չենարանի վրայ: Այս բոլոր գաղափարները հարազատ են Մուրացանին, թէև արտայայտւել են մի թեթեւ ու անարեւատ «զաւեշտի» մէջ:

* * *

Երգիծանքը Մուրացանի ստեղծագործութեան մէջ արեւատաւոր ու բարձր զեղարեւտական արտայայտութիւն էլ է ստացել: Պահանջիտ լինելով դէպի կեանքը, նայելով վերջինս վրայ իւր իդէալների բարձունքից, Մուրացանը կարողացել է նկատել մարդկային թերութիւնները. սակայն բարեգոյի ժպիտը նրա դէմքից երբէք չի անհետացել և նա թոյն չի ժայթքել այդ թերութիւնները կրողների հասցէին: Մեր զեղազէտի հումորը մեղմ է ու սրտալից. նա ծիծաղում է, բայց չի խայթում կսկծեցնելու չափ: Դա մանկան հեղեղութիւնն է, որ չեաին ու. չար նպատակ չունի: Եւ զուր չէ, որ ինքը Մուրացանը իւր երգիծանքներն անւանում է «անմեղ զրոյցներ»: Այլպիսի զրոյցներից մէկն է. «Թէ ինչու իմ ստորադրութիւնը չընդունեցին» (Լուծայ), որ մի սրամիտ և հումորով թաթաղուն դրւածք է: Համառօտ բովանդակութիւնը հետեւեալն է. եկեղեցու երեցփոխը կանչում է մի շահել տղայի, որ միւս տարիքաւոր հաշւետեսների հետ միասին վաւերացնեն հաշիւները, տալը ստորագրեն թեմակալ առաջնորդին ներկայացնելու համար: Մեր շահելն ուզում է նախ հաշիւները ստուգել, ճշտութեանը հասու դառնալ և ապա թէ ստուգատափետել շահելին. «Բ՞, բ՞, տե՛ս հայա ինչ ա ասում. աղա, սա զիւքանի հաշիւ ա որ ստուգես. բա ըսկի էս ժամիցը, էս խաչվառներիցը ես քշոցներիցը քաշում չէս որ բռնեց բան ես ասում... սուս կաց, որդի, սուս կաց, շահել ես, մեղքն ու վարձքը չես հասկանում. վեր կալ էդ թուղթը, ես, մեղք քաշիր ու դնա՛ր րանիդ» խրատական եղանակով ասում է հաշւետեսներից մէկը: Միւս կողմից էլ շահելի հայրն է բարկանում վրէժն. «Սուս կաց, տ՞, սուս կաց, էդ ինչեր ես

խօսում. իստակ անհաւատ ես դարձել... Աղա՛, ժամի կողքիցը կպած օթախումբ, էն խաչերի, խաչվառների միջումը սխալմունք եա գողութիւն կլինի»։—Հաշտեանութիւնից առաջ ժամհարը գալիս է շահելին կանչելու և մէկ մէկ բաց է անում երեցփոխի խարդախութիւնները։ Երեցփոխը հարբեցող ժամհարին չնչին կոպէկներով կաշառում է, նրան բանեցնում և հաշտեանտեանի մէջ մտցնում մեծկակ գումարներ իբրեւ «ելք»։ Մի քանի գծերով Մուրացանը մեր առաջ պատկերացնում է ժամհար Պետրոսին, որի իգէալը հետեւեալն է. «Շատ բան չեմ ուզում Աստուծոց. հէնց էնքան ըլի, որ մինչև մահաւանս օրը՝ կարամ ամեն օր էրկու ուսմկայ էս անմահական շրիցը (արաղից) խմել»։

Մուրացանի երգիծական գրաւթքների գեղեցիկը ազիտութիւնն է։ Նրա ծաղրի առարկան են դառնում անուս, անհասկացող մարդիկ, որոնք չեն էլ նկատում, որ իրենք և՛ աղէտ են, և՛ անհասկացող։

Շատ լաւ են գծադրւած աղէտ քահանայի դէմքը «Նոյի ազաւի» մէջ, իսկ տիրացու Մօսին, Տէր Վանին և Սեանի վանահայրը «Առաքեալի» մէջ։

«Նոյի ազաւի» քահանան վէճի է բռնում մի սեմինարիստի հետ։ Վերջինս մի գրաբառ խօսք է ասում և ստիպում որ աէրտէրը թարգմանի. «Խի՞, ես Սոյոմոն իմաստունն եմ, պատասխանում է քահանան հրաժարելով և պատճառ բռնելով, որ Աւետարանը մօտը չի» («Երկասիր. հ. 1, եր. 17—18»)։

Մտնենք տիրացու Մօսու դպրոցը։

«Ի՞նչ ես կարդացնում, հարցնում է Պետրոս Կամսարեանը տիրացու Մօսուց։

— Ինչ որ ձեռք է տալիս։

— Օրինակ։

— Օրինակ, Սաղմոս, Պարզե-Մանկանց, Մալրենի լեզու, Աւետարան, Եփրեմ-Խորի...

— Առաջ ճորն ես կարդացնում։

— Առաջ «այլը-բենի» աւետրը, եղուց ով ինչ գիր բերում ա, նրանից էլ սկսում եմ։

— Ինչպէ՞ս, ամեն մէկը մի շոկ գրքի վրայ է կարդում։

— Բա՛։

— Ինչո՞ւ ամենքին մի տեսակ գրքի վրայ չես կարդացնում։

— Էդ ճնց կլի։ Ընենց մարդ կայ որ տանը Սաղմոս ունի. ընենց մարդ էլ կայ որ Պարզե մանկանց ունի. եա չէ, Աւետարան, եա Մալրենի լեզու. բերում ա հու ասում, վարժապետ, քե մատաղ, բեխին էս գիրը կարդացրու, հաղիր տանն ունինք, մին էլ վեր չկենամ զնամ Դիլի, եա Րեան, նոր մէկէլանց գիր առնեմ. աղբատ մարդ եմ. կարող չեմ գրի փող տալ... ես էլ վեր եմ ունում էն գիրքը կարդացնում... (նոյն տեղ, եր. 155—156)։

Գեղեցիկ է և տէր Վանու պատկերը, գեղեցիկ մանաւանդ, երբ նա, այդ որկրամոլ քահանան պարծենում է իւր շատակերութեամբ. «Նա երկար խօսել գիտէ միայն շատ ուտելու վրայ կամ գովում է իւր որկրամոլութիւնը այնպիսի պարծանքով, ինչպէս մի ուրիշը կգովէր իւր քաջութիւնը, կամ մեծ գործերը» (նոյն տեղ եր. 194)։

Սեանի վանահայրն ևս հետաքրքրական դէմք է. այդ աղէտ հոգեւորականի մտածելակերպը շատ լաւ է բնութենել Մուրացանը։ Նա կամ նրա նախորդը քանդել են տւել հնութեան մի կոթող, «Սեանի անդրանիկ եկեղեցին, Ս. Յարութեան տաճարը, որ հիմնել է ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը» և երբ նրան ասում են, որ դա բարբարոսութիւն է, նա միամիտ կերպով պաշտպանւում է ասելով. — «Ինչի՞ ա բարբարոսութիւն. վաճառքի համար որ խնայողութիւն են արել, վատ բան է... Հրէն ընդի մառան ա շինւել, ուխտաւորի համար օթախներ են շին-

ւել. ուրիշ տեղերից որ քար կրէին ձնց կէք. հազիր էստեղ էլէլ ա, առել բանացրել են» (նոյն տեղ, եր. 241—242):

Մուրացանի գեղադիտական առանձնատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ նա զիտէ խօսեցնել իւր հերոսներին բնորոշ լեզուով ու ոճով: Նրա երգիծական պատկերների աղբյուրն է, որ անբռնադրօսիկ է և համապատասխան խօսողների իմացութեան աստիճանին, նիստ ու կացին, բնաւորութեանն ու խառնաձեքին:

Հետաքրքրական է մի հանգամանք. Մուրացանը բարեհոգի ժպտով է վերաբերում և խնայելով է խօսում իւր երգիծանքի ենթակա տգէտ մարդկանց մասին, յաճախ էլ իւր պաշտպանութեան տակ է առնում նրանց՝ ասելով թէ նրանք անձնապէս մեղաւոր չեն, որ տգէտ են: Ուրիշ է նրա վերաբերմունքը դէպի «փոքր մարդիկ», այն եսասէր հերոսները, որոնք ուսում ու զարգացում ունին, բայց հասարակական և հոգեբանական տեսակէտից ատելի են Մուրացանին. իւրաքանչիւր քաջափութում նրանց խալթում ու հարաժեւում է մեր գեղադէպը՝ զայրանալով նրանց թերութիւնների, նեղսիրտ և նեղմիտ բնաւորութեան ու աշխարհայեացքի դէմ...

III

ՍՈՒՐԱՑԱՆԻ ՍՏԵՂԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՑԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր գեղարւեստական գրականութեան մէջ, տիպականորէն պատկերացնող արւեստի հայ ներկայացուցիչների շարքում, առանձնայատուկ տեղ է զբաղում Մուրացանը: Նա ոչ թէ տիպեր է տալիս, ինչպէս միւսները, այլ գաղափարատիպեր: Ի՞նչ տարբերութիւն կայ այդ երկուսի միջև: Բայց նախ քան այդ հարցին պատասխանելը, կարեւոր ենք համա-

րում չիշատակել Հետեւալի մասին:—Առաջին հայեացքից թւում է թէ՛ Մուրացանի հերոսներն ու հերոսուհիները մտացածին ու շինծու են: Եւ դուք պատրաստ էք կարդալու նրանց հասցէին ամենամանր մեղադրանքը թէ՛ այդպիսի տղամարդիկ, այդպիսի կանայք գոյութիւն չունին, գոնէ մենք չենք տեսել, գուցէ և տեսնելու հնարաւորութիւն չունենանք: Բայց զարմանալի բան. այդ սառն դիտողութիւնը դուք անում էք Մուրացանի կարդալուց բաւական ժամանակ յետոյ, երբ նրա դրամներին անմիջական տպաւորութեան տակ չէք տլլես: Երբ մեր այդ ջախջախիչ դատավճիռն ուղղւում էք ստուգել և նորից մեռքներդ էք առնում նրա որեւէ գրաւոր կարդալու, մեզ պաշարում է մի ինչ որ անհաշիւ յուզում, որի դէմ անցոր է մեր դիտակցական պնդումը: Օրինակ, Քոյր Աննան, «Խորհրդաւոր միանձնուհու» հերոսուհին թւում է թէ գոյութիւն չի ունեցել և չէ էլ ունենալ, մենք այդպիսի կին ոչ տեսել ենք, ոչ էլ տեսնելու բախտ կունենանք: Բայց առանց յուզմունքի չի կարդացւում այդ վէպի և ոչ մի երեսը... Մի ուրիշ հայ գեղադէպի դրամներին ընթերցումը ալիսօրինակ հակասական դրութեան մէջ չի գնում ընթերցողին: Կարդում էք դրանց որեւէ վէպն և տեսնում էք, որ մեր միտքն ու զգացմունքը հաշտ կերպով գնահատում են տւեալ պատկերներն ու տիպերը. միտքն ասում է՝ կան, զգացմունքը թէ՛ կլինի, եթէ չկան, հնարաւոր են, մտքի և զգացմունքի այս ներդաշնակութիւնից ծագում է մի հոգեպարար յուզում և դուք զոհ էք մնում հեղինակից մեզ պարզեւած գեղարւեստական հանցքի համար:

Մուրացանը իւր տեսած մարդկանց ոչ միայն հոգեկան դժերն է համախմբում, ոչ միայն նկատի ունի նրանց բնաւորութեան, խառնաձեքի և կեցութեան պայմանները, սրոնց ներդաշնակ դուգորդումից դուրս է բերում որեւէ անհատական

պատկեր, որն իւր մէջ խտացնում է մի հանրական ամբողջի բնորոշ կողմերը ցայտուն կերպով, աչսինքն ոչ միայն նա տիպ է տալիս, այլ և շեշտում է խորապէս այդ տիպի հոգեկան որոշ առանձնայատկութիւնը և այդ շեշտումն, բնորոշ դժիշուրն է հաւաքում այն բոլորը, ինչ որ դժվելի կամ համակրելի կամ թէ չէ՝ անդուրեկան և հակակրական են անձնապէս իրեն իբրև գեղագէտի:

Մինչդեռ միւս գեղագէտները բաւականանում են տիպ տալով, Մուրացանը տալիս է գաղափարատիպեր: Նա այդպիսով դառնում է միակողմանի, բայց նրա արւեստը դժւարին է և պահանջում է գեղագէտից արտաքույ կարգի ձիրք գեղարւեստի սահմանների մէջ մնալու համար և չթեւակոխելու փիլիսոփայողի կամ հրապարակախօսի բնագաւառները: Նրա հերոսները անպայման տիպական յատկութիւններ ունեն, հէնց դրան պիտի վերագրել այն հաճելի յուզումը, որ նրանք պարգևում են՝ մեր մտաւոր աշխարհի մէջ որոշ ներդաշնակութիւն մտցնելով*): Միայն թէ նրանք հանդէս են բերւած իրենց հոգեկան աշխարհի միակողմանի լուսարանութեամբ. նրա լաւ մարդիկ անձնութեանը են, իսկ վատերը—եսասէրներ: Իսկ այդպիսի միակողմանի լուսարանութեամբ կերպարանաւորւած անձինք իրօք կեանքի մէջ, իրականութեան մէջ չկան: Որովհետեւ անձնութեանը թիւնն ու եսասիրութիւնը Մուրացանի հերոսների մէջ սեւեռեալ գաղափարներ են, որոնք թոյլ չեն տալիս և ոչ մի կօմպրօմիս: Մուրացանը տալիս է իդէալի բուրմեր, որոնք պաշտօն են մատուցանում իրենց պաշտելիքի առաջ, նրանց կեանքի նպատակն է վերջինս, իրենց անձնական կեանքը նւիրաբերել կարող են նրան—մէկն իւր

*) Տիպականօրէն պատկերացնող գեղարւեստի մասին մենք մանրամասն խօսել ենք Ահա՛. Տէրէալի մասին գրած մեր աշխատութեան ներածութեան մէջ:

«եսին», միւսն իւր հանրական ամբողջին, համայնքին: Իսկ այդ «եսն» ու համայնքը գաղափարական, սկզբունքային հրամայականներ են, որոնց դէմ խոյանալ, որոնց կաշկանդումից ելնել նրանք անկարող են, ասենք, չեն էլ ուզում—մէկը՝ որովհետեւ անձնական պատւի խնդիր է, ուրեմն և սեպհական «ես» ի կորստեան խնդիր կա՛յ, իսկ միւսը՝ որովհետեւ հանրական պատւի խնդիր է, ուրեմն և անմահութիւնից զրկւելու ցաւ կա՛յ... Ս.հայ թէ որտեղ պէտք է որոնել միակողմանի լուսարանութիւնը:

Մուրացանն, ասես, իրեն հարց է տւել թէ ի՞նչ կլինի այս կամ այն շրջանի մարդը, եթէ նրա մէջ արիւն ու մարմին դառնալ օրէէ սեւեռեալ գաղափար և նա ուզենայ կեանքի մէջ իրագործել այն անսպթաք՝ օժտւած լինելով կամեցողութեան ոյժով և բոլորանէր պատրաստակամութեամբ: Դա մի փորձ է, բայց հոգեբանական և գեղարւեստական փորձ: Ո՛չ հոգեբանութիւնը, ոչ էլ գեղարւեստը ոչինչ չունին այդ փորձի դէմ. նրանք միայն կպահանջեն իրենցը, որ տւեալ գաղափարատիպը բնութեւնդէմ չլինի հոգեբանական զիտութեան և գեղարւեստական անհամարձեւութեան: Եւ Մուրացանը—պատիւ իրեն—կարողացել է յաջողութեամբ կատարել իւր առաքելութիւնը. նրա հերոսները հաւատարիմ են մնում իրենք իրենց մինչև վերջը՝ ոչ մի աններդաշնակութիւն չմտցնելով տւեալ պատկերի յղացման և զարգացման բնթացքի մէջ. հէնց այդ պատկերի յղացման և զարգացման բնթացքի մէջ, հէնց այդ է, որ գրաւում է հոգեկան մանրութեան, կամքի թուլութեան և նւիրաբերութեան պակասութեան ու կատարեալ ձգտումով աղքատ այս դարում. հէնց այդ է, որ տպաւորութիւն է գործում և յուզում՝ սրտալի ապրումներ յարուցանելով:

* * *

Մուրացանք խիստ տարբերութիւն է դնում իւր անձնուրաց և եսասէր հերոսների միջև: Նրա հերոսութիւններից մէկը զանազանութիւն է տեսնում կեանքից հեռացող—մեռնող մարդկանց երկու տեսակի մէջ. մէկը դնում է ամսոսելու իր «եսը» կամ ինքն իրեն, միւսը դնում է առանց ամսոսանքի, բայց ուրիշներն են նրան ամսոսում. վերջիններս նրանք են, որոնք «ինքնակամ զոհւում են կամ մի մեծ պործի կամ հայրենիքի համար» («Լուսաւորութեան կենարոնը», Գլ. Գ.): Մտերմարդկային տիպի և բնաւորութեան որոշման մեծ կշռաչափն է: Նայած թէ մէկն ինչպէս է վերաբերւում մահին, բայց այնքան էլ բնորոշում են նրա բնոյթն ու խառնւածքը, նրա կեցութեան և մտածութեան պայմանների համադրւածքը: Ամսոսալ ինքն իրեն նշանակում է իրեն վեր դասել ամեն ինչից, չհանաչել ոչինչ իրենից բարձր ու վսեմ, ազնիւ ու պաշտելի Ուրիշների ամսոսանքի առարկան դառնալ մահւան ժամին և լեա՛ն նշանակում է ապրել այլոց սրտերում, անմահանալ, մահով մահը յաղթել, իսկ դա լինում է մեռնողի մեծագործութեան հանդէպ:

Եւ Մուրացանք շատ լաւ էր հասկանում, որ վերջին տեսակի մարդիկ սունկի նման են բուսնում՝ մեր աշխարհում. մարդկային էներգիայի կուտակման զաղաթնակէտն են նրանք, որպէս կատարելութեան վերելք: Քչերն են նրանք: Մուրացանք դժգոհ է այդ բանից. նա ուզում էր, որ նրանք քիչ չլինին յանուն կուլտուրայի, յանուն մարդկային սեռի բարեկաւան: «Տնումը,—ասում է նա,—վարժեցնում էին արիութեան և աշխատասիրութեան, սիրելի էին դարձնում նրան (այսինքն դեռահասին, Ա. Տ.) անձնութիւնն ու դիւցազնական առաքինութիւնը»: Իսկ այժման կրթութիւնը «ասպարէզ է բա-

ցել կոպիտ անձնապաշտութեան, անհետացել է անձնւիրութեան վսեմ դադափարը...» («Գթութեան քոյրեր», Գլ. IV, Լուծալ, 1903 թ.):

Ապշելու բան է, թէ ինչպէս այդ հակոտնեալ հերոսներին հաւասարապէս լաւ է բմբռնում Մուրացանք, զեղարւեստորէն և հոգեբանորէն ճշմարտապատում է ներկայացնում նրանց: Իսկ դա հեշտ բան չէ: Կալ մեղանում մի տաղանդաւոր զեղազէտ՝ Նար-Դոսր՝ որ փորձել է այդ երկու ներհակ տիպերը հաւասար յաջողութեամբ պատկերազրել և սպլթաբել է. եթէ մէկը յաջողւում է, միւսը՝ չէ: Ասենք բանը նրանում է, որ լիշեալ զեղազէտը տիպեր է տալիս, իսկ Մուրացանք զաղափարատիպ. և այն՝ ինչ ներելի է Մուրացանին, չի ներում Նար-Դոսին, որովհետեւ տաղանդի տարբերութիւնն էլ ունի իւր տարբեր պահանջներ:

Այսպէս օրինակ, Դոբրոյիւբովը ներողամտութեամբ է վերաբերւում Դոնչարովի Օլ'գային հետեւալ պատճառաբանութեամբ. «Օլ'գան իւր ինքնայատուկ զարգացմամբ մի բարձր իդէալ է ներկայացնում... Նա իւր արտասովոր պարզ ու անխելալ է ներկայացնում... Նա իւր արտասովոր պարզ ու անպատեհ մտածողութեամբ և սրտի ու կամեցողութեան ապշեցնող ներդաշնակութեամբ մեղայնքան զարմացնում է, որ մենք պատրաստ ենք նոյն իսկ կասկածել նրա բանաստեղծական (ուզում է ասել՝ զեղարւեստական) ճշմարտութեան նրկան (ուզում է ասել՝ զեղարւեստական) «այդպիսի աղջկերք չկան»: Սակայն կատմամբ և պնդել թէ՛ «այդպիսի աղջկերք չկան» մենք տեսնում ամբողջ վէպի ընթացքում հետեւելով նրան՝ մենք տեսնում ենք, որ նա մշտապէս հաւատարիմ է ինքն իրեն և իւր զարեանք, որ նա մշտապէս հաւատարիմ է ինքն իրեն և իւր զարեանքին, որ նա հեղինակի խրատականը (տեղեկեցիկան) չի զացումին, որ նա հեղինակի խրատականը (տեղեկեցիկան) չի ներկայացնում, այլ կենդանի մի դէմք է, բայց այնպիսին, որին մենք դեռ չենք պատահել» (Н. А. Добролюбовъ. Пол. собр. соч. «Что такое обломовщина»):

Ուր է նա, չենք պատահել նրան: Այս հարցն ու պա-

տասխանը բաւական տանջել են Մուրացանին: Նա ցաւ ի սիրտ տեսնում էր, որ «շատերի» քանակը հետզհետէ շատանում ու ստւարանում է: Իսկ «քչերի» թիւը նւազելով նւազում է: «Նայեցէք» — ասում է Մուրացանը, — ուսումնաւարա երիտասարդների աչն շարքերին, որոնք իրար ետեւից զայիս մտնում են հասարակութեան խաւերը. աշխատեցէք դռնել նրանց մէջ առաքինի, անծնէր, սեպհական եսն ուրացող և ժողովրդի բարւոյն նւիրող անձանց. որոնցէք իսկական մարդու և տեսէք թէ նրանից քանիսը կգանէք («Գթութեան քոյրեր», IV):

Իսկական մարդը եստէր չէ, այլ անձնուրաց: Վերև Մուրացանը մեծ նշանակութիւն տւեց կրթութեանն անձնուրացների պատրաստելու գործում և յարձակեց աշխման մանկավարժութեան վրայ, որ պատւաստում է իւր սաների մէջ միայն և եթ եսասիրական հակումներ: Մեղադիր դարձնել միայն կրթութիւնը, թւում է թէ՛ միակողմանիութիւն է: Պատճառներն աւելի խորն են. ներկայ կեանքն ամբողջապէս տագորւած է եսասպաշտութեամբ. կրթութիւնը օժանդակ է և ոչ թէ նախապատճառ:

Այնուամենայնիւ փաստը մնում է փաստ, որ եսասիրութիւնը շատերի բարոյականն է, իսկ անձնուրացութիւնը քչերի մօրալն է: Վերջինս մասին խօսելով՝ Մուրացանը պնդում է. «Դա (այսինքն անձնուրացութիւնը) մի առաքինութիւն է, որ շատ քչերին կարող է սիրելի լինել» (նոյն տեղ, III):

Եւ Մուրացանը այդ «շատ քչերի» երգիչն է, անձնուրաց հերոսների վիպագիրը: Նա տւել է աչնպիսի դադափարատիպեր, որոնց պատմութիւնը նման է մի առանձնաշատուկ դիւցազներգութեան, լինելով տողորւած մի ուրոյն լիբիքականութեամբ, որ մեր մէջ առաջացնում է խորունկ յիշգրէ՝ չնայած մեր մտքի աչն անախորժ պնդումին թէ՛ այդպիսի հերոսներ կանգնում չկան:

Անձնուրացների պատկերը լիովին ցայտուն դարձնելու համար Մուրացանը յօրինել է և նրանց հակապատկերը, — եսասիրութեան հերոսներին, որոնց նա չի սիրում, իսկական մարդ չի համարում, բայց որոնց ևս նկարագրել է ճշմարտապատում, որպէս իւր սիրելիների խաւար սուերը:

Նախ տեսնենք անձնուրացներին:

IV

ԱՆՁՆՈՒՐԱՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՂԱՓԱՐԱՏԻՊԵՐԸ

Մուրացանի խոշոր վէպերից մէկն է «Լուսաւորութեան կենտրոնը»: Խօսելով այդ վէպը գրելու շարժառիթների մասին, մեր գեղագէտը նկատում է. «Ինչ «լուսաւորութեան կենտրոնին» է վերաբերում, դա, այսպէս ասած, ժամանակադրական մի վէպ է, որի դեռ առաջին երկու մասերն են հրատարակւած, բայց դրանից էլ կարող էք ենթադրել, որ ես այդ երկու կամենում եմ դուրս բերել մեր աշխման գործողներին, լուսաւորութիւնը, դարգացումը և լուծել աչն խնդիրը (ի հարկէ, ըստ իմ հասկացողութեան) թէ որ աստիճան իրաւունք ունենք մենք աշխմ մեզ լուսաւոր, դարգացած և քաղաքակիրթ անւանելու, կամ թէ, որքան շատ են մեր մէջ քաղաքակիրթ անւանելու, կամ թէ, որքան շատ են մեր մէջ նրանք, որոնց սովոր ենք «աղնիւ գործողներ» անւանելու և նրանցով պարծենալու» («Ինքնակենսագրութիւն» եր. 9):

Մուրացանի այդ վէպի մէջ իրար հանդէպ դուրս են բերւած երկու տեսակ հերոսներ՝ անձնուրաց և եսասէր, վերջիններին ծաղրանքով «աղնիւ գործողներ» է անւանում մեր գեղագէտը: Անձնուրացների դադափարատիպը հանդիսանում է վէպի կենտրոնական դէմքերից մէկը:

Վ Ա Ն Ս Ս Ր Ե Ա Ն

Մուրացանք իւր հերոսների հոգեբանութիւնը տալիս զեղարւեստօրէն հետեւում է երկու նպատակի. նախ՝ տիպական, երկրորդ՝ գաղափարական: Տիպականը գծելիս նա մատնանշում է որոշ կացութեան և կրթութեան վրայ, որոնց արդիւնքն է տւեալ տիպը, ապա՝ դրան զուգընթաց, առանձնապէս ուշք է դարձնում տիպի գաղափարական աշխարհի որակը, նրա «սրբութիւն սրբոց» բնութեան նկատմամբ:

Սարեանին բնութագրելիս այդ նպատակն էլ ակնարար կերպով իրագործւած են Նախ՝ Սարեանը, որպէս տիպ, հայ սեմինարիստ է ինքնին, յետոյ՝ նա «քչերից մէկն է», գաղափարականօրէն անձնութիւն:

Մուրացանին բնութագրապէս յաջողել է տալ հայ սեմինարիստի տիպը: Վահանը հէնց սկզբի քալիւրից, թեմական դպրոցն աւարտելուց յետոյ, բնագրկում է հանրական շահեր, իւր Եսր նւիրարեցելով բնդհանուրի օգտին: Նա համախմբում է շուրջն իւր ընթացաւարտ բնկերներին և կամենում է գաւառական քաղաքը—Ճննդավայրը լուսաւորել: Նրա գործունէութիւնն արտայայտւում է երեք ուղղութեամբ. առաջին՝ հանդանակութիւն և ներկայացում դպրոցի օգտին, երկրորդ՝ բողոք քահանայից ապօրինութեան դէմ և, վերջապէս, երրորդ՝ կիրակնօրեայ լսարան ժողովրդի զարգացմանը նպաստելու համար: Նրա այդ գործունէութիւնն անցնում է ապարդիւն. բայց ոչ թէ սեպհական եռանդի պակասութեան շնորհիւ, այլ նորաւարտ սեմինարիստի անփորձութեան և հայրենի քաղաքի վերին աստիճանի յետամնացութեան պատճառով: Մեծ նաւերը մեծ ծովում կարող են լողալ. Սարեանը թողնում է հայրենի քա-

ղաքը և անցնում Թիֆլիս՝ հանրական գործին նւիրելու համար:

Շատ զեղեցիկ է նկարագրում Մուրացանը առաջին անգամ ծնողներից բաժանւող թեմականաւարտի նուրբ և քաղցր վրշտերը, ճանապարհին նրա սրտի մէջ դարձնող չուշերը, մի անփորձ ու զիւրահաւան բնաւորութեան հետաքրքիր գծերը: Դեղեցիկ է նոյնպէս թէ ինչպէս Սարեանը առաջին անգամ մտնում է մեծ քաղաքը, այցելում է թէյարան և թէ ինչ կարդում սարք է այնտեղ տեսնում. մանաւանդ կինսօսների միմեանց հետ ունեցած զրոյցներն ու հանաքները, իրենց դիշնարային քաղաքործութիւնների և գողութիւնների մասին: Այդ բոլորը նրա կարագրւած են համով ու վարպետօրէն, այդ բոլորի մէջ Մուրացանը կարողացել է վնել և սրամտութիւն, և հումօր («Լուսաւորութեան կենտրոնը», Գլ. Ա. և Զ.):

Երկար դէս ու դէն բնկնելուց յետոյ Սարեանը մտնում է «Փնչիկ» թերթի խմբագրատունը իրրե գլխաւոր աշխատակից և քարտուղար: Այդպիսով սկսւում է նրա գործունէութիւնը, որ հետզհետէ հանդէս է բերում թեմականաւարտի բնաւորութեան որոշ գծերը:

Մեր թեմական դպրոցներն իրենց երկարամեայ կեանքով, հայ հասարակութեան որոշ խաւերից դուրս բերած իրենց տշակերտներով, կրթութեան և դաստիարակութեան յաջանի սիստեմով ժամանակի ընթացքում կարողացել են ստեղծել մի ուրոյն անսակի տիպ—դա հայ սեմինարիստն է:

Հետաքրքրական է տեսնել թէ ի՞նչ գծեր, ի՞նչ չափութիւններ է յայտնադրծել Մուրացանը հայ սեմինարիստի մէջ:

Սեմինարիստը իւր ստացած կրթութեան ու դաստիարակութեան, առանձնաշատուկ շրջափակ կենցաղափարութեան հետեւանքով ասպարէզ է դուրս դալիս և բոտ մեծի մասին բնդ միշտ էլ մնում է անգործնական, անփորձ իրական կեանքի նկատմամբ: Մուրացանը զեղեցիկ կերպով է նկարագրել այդ չափութիւնը Սարեանի մէջ: Նրա գաւառական գործունէու-

Թիւնը ֆիասիօյի ենթարկւեց, նրա բոկոյնական քալերը Թիֆ-
լիզում սալթարումներից զերծ չմնացին հէնց այդ բնորոշ գծի
շնորհիւ:

Երկրորդ գիծը — երազելու բնութենական Թիւնն է, այսինքն՝
սեմինարիստը իրերը տեսնում է իւր անհատական պրիզմայի
միջով՝ առանց նրանց օրիէկտիւ արժէքին գերակշռութիւն
տալու: Անգործնականութեան հարադատ քոյրն է այդ յատ-
կութիւնը, անբնականակ իրական կեանքում յաջողելու, ինչպէս
այլք, սեմինարիստը վարպետ է օգտին ամբողջներ կառուցա-
նելու ապարդիւն աշխատանքի մէջ: Դժգոհութիւնն անողոր
ու անհամբոյր իրականութիւնից միշտ աղբիւր է միատեքա-
կանութեան, երազամոլ ապրումների: Օրինակ, Սարեանը նախ
քան Թիֆլիս դալը իւր մէջ յօրինում է մի ինչ որ ամպածրար
գրախտի պատկեր, որը չքանում է, որպէս քաղցր անուրջ, ի-
րական Թիֆլիզի հանգէպ:

Երրորդ գիծը բղխում է առաջին երկու յատկութիւննե-
րից: Անգործնական և երազամոլ սեմինարիստը իւր շրջապա-
տողներին անկարող է ճանաչել լաւապէս: Ինքն իրեն զերա-
զանցօրէն ճանաչելով՝ նա իւր ներքին առանձնապատկութիւն-
ներն առարկայացնում է և ճշգրտում տեսնել ուրիշների մէջ այն
ամենն, ինչ ինքն ունի: Նա կարեւոր է և ապրում է օրէ
ցօր: Հեռատեսութիւն չունենալով՝ նա յաճախ գործիք է դառ-
նում այս կամ այն ճարպիկ և քաղաքագէտ մարդու ձեռքին:
Այդպէս է Սարեանը. նա շատ ուշ է նկատում, որ «փնջիկի»
խակական խմբագիր Մամեանի ձեռքին ինքը գործիքի դեր է
կատարում՝ նրա հեռաւոր նպատակներին ծառայելով:

Չորրորդ գիծը — չափազանց աշխատասիրութիւնն է: Սե-
մինարիստն ընդունակ է երկարաշունչ աշխատանքի, եթէ անձ-
նապէս սիրելի է վերջինս նրա համար: Այդ աշխատասիրու-
թիւնը նրա շրջափակ կեանքի արդիւնքն է, կեանքի հետ լայն

շփոմներ ունենալու հնարաւորութիւնից զուրկ լինելով՝ ա-
ռանձնացած, անձուկ կենցաղի է սովորում սեմինարիստը և
մենութեան ժամերը լցնում է աշխատանքով — յատկապէս ըն-
թերցանութեամբ կամ գրական ստեղծագործութեամբ: Եւ այս-
տեղ նրան ոգևորողը ոչ թէ նիւթականի ակնկալութիւնն է,
այլ ներքին մղումը դէպի յօրանչ ու ձանձրոյթ սպանող հա-
մալարմանը — աշխատանք: Այսպէս, «փնջիկի» մի ամբողջ հա-
մարը Սարեանը մենակ ինքն է կազմում և ապշեցնում խրմ-
բագրութեան միւս անդամներին իւր շանասիրութեամբ:

Հինգերորդ գիծ: Բնաւորութեան այն բոլոր յատկու-
թիւնները, ինչ որ Թեյնքինք մինչև այժմ, աղբիւր են դառ-
նում սեմինարիստի հոգու համար մի խիստ հետաքրքրական
նկարագրի — վերին աստիճանի համեստութեան, որ վախկո-
տութեան է հասնում շատերի մօտ և կատարելապէս հիւան-
դութիւն է բացառիկ անհատների բով: Արտաքին փայլեց զուրկ
լինելով սեմինարիստի կեանքը, բնականօրէն նա կարիք է
զգում ներքին խրախոյսների և փառքի տենչը նրան խորթ
մի զգացում չէ, որովհետեւ երազամոլ է, սակայն երազամո-
լութիւնը իրականութիւնը դունաւորելով՝ սեմինարիստին խորթ
է դարձնում հէնց այդ իրականութեան հանդէպ, սեմինարի-
ստը չէզոքանում է և ինքնաքննութիւնը նրան դարձնում է
ստոր չէզոքանում է և կատարմամբ. նա համեստ է, որովհետեւ
պահանջկոտ հէնց իւր նկատմամբ. նա համեստ է, որովհետեւ
վստահ չէ իւր ոյժերի վրայ, իսկ այնտեղ ուր կայ այդ վրս-
տահութիւնը համեստութիւնը հոգեբանօրէն հիմք չունի:

Վեցերորդ գիծ: Ինքնաքննութիւնն աղբիւր է ոչ միայն
համեստութեան, այլ և սեպհական արժանապատութեան
զգացմունքի, որ շատերի մօտ հասնում է ինքնասիրութեան:
Ինքն իւր մէջ կենտրոնացած ու ներանձնացած՝ սեմինարիս-
տը դառնում է չափազանցօրէն զիւրազգաց, նա միայն իրեն
է լաւ ճանաչում և յաճախ վիրաւորում է անարդար զնա-

հատումներին, որ անում են իւր մասին: Արժանիքը գնահատում է ճանաչողութեամբ, իսկ սեմինարիստին ճանաչելը հեշտ է. նրա ներքին աշխարհն և այդ աշխարհի արտաքին ցուցադրութիւնը չեն համապատասխանում իրար, այստեղից է բխում սեմինարիստի կոպտութիւնը, որ վատ դաստիարակութեան արդիւնք է:

Եթե որոշ դիժ: Սեմինարիստն ապրել է չգիտէ: Նա եթէ փող էլ ունենայ, չի իմանում, թէ ինչի վրայ գործադրի, ուստի և նա փողասէր է: Սարեանը հօր հետ չի համաձայնում փողին առաջնագոյն նշանակութիւն տալու հարցում: Բայց փողը միայն ապրելու միջոց է և ոչ ապրում. այս վերջինս էլ ազբատ է արտայայտումներով. սեմինարիստը կիրք կզգայ, բայց հնարաւորութիւն չունի արտայայտելու, որովհետեւ միջոց չգիտէ: Ժամանակի ընթացքում սովորութիւն է դառնում այդ անընդունակութիւնը և սեմինարիստը դառնում է կամակոր ու անվկանդ իւր ունեցած ներքին յատկութիւններն ու ունակութիւններն անվթար պահելու համար: Այս վերջին գիծը—կամակորութիւնը կլինի սեմինարիստի բնաւորութեան ութերորդ յատկութիւնը:

Մուրացանը՝ ըստ մեր հասկացողութեան, այս ութ դժերով էլ ամփոփում է սեմինարիստի բնութագիրը: Ի հարկէ, այն չափով, ինչ չափով սեմինարիստը կեանքի հետ մերւում է, այդ յատկութիւններն էլ համապատասխան փոփոխութեան են ենթարկւում: Նոր դժեր են աւելանում հների վրայ, աւելի փխրուններն ու անկայունները աւելի են տալիս, հինն ու նորը միմեանց հետ հիւսելով՝ մի նոր դիժ են յօրինում և այլն: Բայց մի բան ճիշտ է, որ սեմինարիստի տիպը մնում է ըստ էութեան անապարտ մինչև վերջը և սուր աչք ունեցողը կարող է ճանաչել սեմինարիստին, եթէ մինչև անգամ տարիներ անցած լինեն դպրոցն աւարտելուց յետոյ: Ցաւալի

է, որ այս հետաքրքրական տիպը մեր զեղարւեստական գրականութեան մէջ առատ ուշադրութեան չէ արժանացած (Նար-Դոսն ու Շանթը փորձեր ունին). չնայած որ մեր զեղագետների մեծագոյն մասը սեմինարիստ են ըստ կրթութեան և սեմինարիստները մեր կեանքում տարածուն մի երևոյթ են ներկայացնում...

Վահան Սարեանն անձնութեան հերոս է, հանրական դործչի տիպար: Սակայն Մուրացանն իւր վէպի մինչ այժմ լոյս տեսած երկու մասերով տալիս է սոսկ իւր հերոսի կազմակերպման շրջանի պատկերը: Թւում է թէ հասարակական գործիչ Սարեանը պիտի հանդէս գայ վէպի վերջին երկու հատորներում, որ այժմ հրապարակում չկան: Հետաքրքրական է, թէ ինչ նախանշաններ է հանդէս բերում Մուրացանը իւր ապագայ անձնութեան գործչի համար: Սարեանը համոզել զիտէ, խօսում է ղեղեկի, յուզւում է անկեղծօրէն և իւր յուզմունքով վարակում լսողին. սակայն սառն ժամանակ, մենութեան մէջ նա տարւել չգիտէ, ուրեմն և կշռադատումներ տանլիս հնարաւորութիւն ունի սխալներից զերծ մնալու: Այս յատկութիւնը նշանակալից մի հանգամանք է հասարակական գործչի համար.—լինել սառն իւր կարիքէն թուած և ոգեւորւած հրապարակում:

Անձնութեանը, սեպհական եսի ստորադրումը մի բարձր գաղափարի—Վահան Սարեանի յատկանիշն է: Օրինակ, չնայած նա «Փնջիկի» խմբագրութեան և կուսակցութեան կողմից բարձր պատիւների է արժանանում, այնուամենայնիւ ասես թէ փշերի վրայ նստած է զգում իրեն. որովհետեւ իւր ընկերներին համարում է եսասէրներ, անձնական վայելքի ստրուկներ: Եւ նա թողնում ու ելնում է խմբագրաւորից, որքան էլ վերջինս նրա համար ցանկալի մի վայր էր թէ՛ նիւթական ապահովութեան և՛ թէ՛ գրական աշխատանքի տեսակէտից. Սարեանը զրելու ձիւրք ունէր:

Խմբագրատնից դուրս գալով՝ նա մի առ ժամանակ պարապ է մնում: Մուրացանք շատ դեղեցիկ է նկարագրում Վահանի կեանքի այդ անհրապույր օրերը: Գալատական ինտելիգենտը, որ իւր մտաւոր կարողութիւնը մայրաքաղաքի շուկան է բերել վաճառելու համար, սիրտ կսկծեցնելու չափ զգում է իւր անարդական վիճակը. այսինքն՝ հարկադրւած է ապրանք առնողների արժէքների հանդէպ ծունր դնել՝ ներքուստ ատելով նրանց, սակայն ստիպւած՝ նիւթական սղութեան պատճառով: Մեծ քաղաքում հիասթափւած և ապրուստի տարրական միջոցներից զուրկ Սարեանը մտմտում է. «Կա՛յ արգեօք աշխարհում աւելի քաղցր և սիրելի պատան, քան այն, որ մարդ ձեռք է բերում իւր նակատի քրտինքով առանց խաբելու, ստորանալու, առանց այդ պատառի մէջ ուրիշի արցունքը և իւր խղճի լեղին խառնելու» (մասն II, գլ. Ա):

Այս սենտիմենտալ բառերը հասարակական գործչի բերանից չեն դուրս գալիս, այլ մի ինտելիգենտ պրօլետարի, որը տակաւին չի որդեգրւել որեւէ դասակարգի և նրա իդէօլօգը չի դարձնել՝ վերջինս շահերը պաշտպանելով կուրի միջոցով: Վէպի թույլ կողմը հէնց այդ հանգամանքի մէջ է. Մուրացանը Սարեանին գործիչ է համարում այն ժամանակ, երբ նա ամենևին գործիչ չէ, այլ մի սեմինարիստ, որ տարւած է բարոյադիտական ներշնչումներով և դպրոցական փոշին դեռ թափ չի տւել իւր ոտքերից:

Հէնց այդ հանգամանքին պիտի վերագրել Սարեանի բոլոր տատանումներն ու երկմտութիւնները նրա հիասթափութեան մրմունջները. զանազան դռներ ծեծելուց յետոյ, որոնք չեն բացւում կամ բացւում են նրա ինքնասիրութեան և պատուի խորտակման գնով՝ մեր սեմինարիստն ասում է. «Ի՞նչ միտք ունի արգեօք շարունակ հիասթափւելու համար փորձեր անելը, աւելի լաւ չէ միանգամից այս անիծած կեանքից ա-

դատւելը: Ինչո՞ւ իմ ողորմելի գոյութիւնը պահպանելու համար այս աստիճան ընկնել եմ ինձ մտատանջութեան հոգսերի և հոգեկան վշտերի տակ. կարծես թէ աշխարհը մեծ կորուստ կունենայ, եթէ ինձ Կուրի ալիքներին յանձնեմ... Ո՛վ է մտածում իմ գոյութեան մասին, ո՞ւմ համար մի գրօշ արժեւ ես... ո՞ւմ համար» (նոյն տեղ, գլ. Գ.): Ինքնասպանութիւն գործելուց նրան յետ է պահում իւր ընտանիքի և սիրած աղջկայ սէրը: Մի աւելորդ անդամ ևս համոզւում ենք, որ Սարեանը տակաւին գործիչ չէր. պարզւում է և այն, թէ ինչո՞ւ այնքան խորթ մի միջավայրում էր զգում իրեն այդ սեմինարիստը թէ իբրեւ խմբագրութեան և թէ իբրեւ կուսակցութեան անդամ: Վա՛յ նրան, որ գործիչ չէ, բայց ստիպւած է կուսակցական լինել և քաղաքական մարտ մղել...

Հոգեբանօրէն շատ ճիշտ է դուրս բերւած գալառացի երիտասարդի՝ դառն հիասթափութիւնից յետոյ պատահած՝ անդրանիկ երկրպագութիւնը Մամօնային: Սարեանն այս աստժուն խոստանում է ձեռք քաշել, այսպէս կոչւած, «ազգային գործերից» և բոլորանէր անձնատուր լինել առևտրական դրասենեակին: Բայց այդ ևս չի բաւարարում նրան. «Երիտասարդը զգում էր իրեն գրեթէ ամայութեան մէջ»: Ինչո՞ւ:— Նրա «բարոյական անձնագոհութեան» իդէալը, որ ստացել էր կրթութեան միջոցով, այս միջավայրում ոտնահարւած էր տեսնում: «Որովհետեւ վարւելով ստորագրեալների հետ ոչ իբրեւ բարեկամ և մտերիմ, այլ իբրեւ տէր և իշխող, ակամայ սովորեցնում էին նրան ստել, կեղծաւորել, դիմակաւորել. այն ասել այն ժամանակ, երբ նրա սիրտը ոչ էր զոռւում, խոնարհել գլուխը այն հրամանի առաջ, որի դէմ սիրտը ապստամբւում էր» (նոյն տեղ, գլ. Գ.):

Հոգեբանօրէն ճիշտ է նաև սեմինարիստ Վահանի սեռական անարատութեան փաստը և զայն կղզութեան մօմենտ-

ներքի Սարեանին ընկերները տանում են հասարակաց տուն և այնտեղից նա հրաշքով փախչում է: Սակայն շատ ու շատ զղջում է Վահանը, որ հէնց այդ հիմնարկութեան շէմքը ոտ կոխելով՝ դաւաճանել է արդէն իւր «անարատ Աշխէնին (որին սիրել էր դեռ աշակերտ եղած ժամանակը) հանութեամբ մի աղջկայ աչքերին խանդավառ հայեացք ձգելով... Իսկ սիրոյ վարդապետը (Քրիստոս, Ա. Տ.) ինքն էր որոշել թէ՛ այդ հայեացքն արդէն բաւական է, որ մարդ շնացող համարէ»: Միւս օրը, երբ Վահանը գալիս է գրասենեակ՝ «նրան թւաց թէ բոլորն այդ բուպէին կարդացին իւր դէմքի վրայ գիշերային զւարճութեան պատմութիւնը: Առանց գլուխը վեր բռնել կարողանալու, նա ներս մտաւ և իւր տեղը նստեց» (նոյն տեղ, գլ. Ե.):

Առևտրական գրասենեակում Վահանն իրեն փշերի վրայ նստած է զգում: Հանրական գործունէութեան նւիրած սիրտ ունենալով՝ նա բողոքում է ինքն իրեն դէմ, իւր նեղ ասպարիզի դէմ. «Ինչպէ՞ս հեշտ է քարոզել,—մտածում է նա,—որքան դժւար է կատարել. ի՞նչ էմ անում ես, ուր մնացին իմ աւխտը, իմ ոգևորութիւնը, իմ ծրագիրները» (նոյն տեղ, գլ. Զ.):

Ո՞վ կամ ի՞նչը նրան կարող էր դուրս բերել այդ «անկումի, գերեզմանի խաւարներից»:—Սէրը: Երկու նամակ է ստանում հայրենիքից. մէկը հօրից, որ նրան անմեական բարորութեան ծգտելու կոչ է անում, միւսը՝ սիրուհուց, որ նրան հրաւիրում ու մղում է հանրօգուտ գործի: Վերջինիս ազդեցութեան տակ Վահանն ուղղում է նրան «մեկութեան զընդանից» և մի համամիտ ընկերոջ հետ կազմում է «Գործակատարների միութեան» նախագիծը՝ զսասակարգային կուրի հրահանգներով. ապա գրում է մի կծու յօդած, որի մէջ ներկայացնում է գործակատարների եղկելի վիճակը և բողոքում ամբողջ կարգերի դէմ: Սարեանի պատրօնը չի հանդուրժում

իւր ստորադրեալի այդ ըմբոստ քայլին և նրան փողոց է նետում:

Սյնուհետեւ թէ ուր է գնում և ի՞նչ է դառնում Վահանը, յայտնի չէ: Վէպն այդտեղ ընդհատւում է, ինչ որ շատ ցաւալի է:*) Ասում են, որ վերջին երկու հատորի ձեռագիրը կայ. հետաքրքրութեամբ ենք սպասում նրանց լոյս տեսնելուն: Շատ ցանկալի է տեսնել Սարեանին իրրեւ հանրական գործիչ: Արդեօք, որ զսասակարգին որդեգրւեց, հասարակական ո՞ր խաւերի իդէօլօգը դարձաւ մեր անձնուրաց երիտասարդը, որին սիրում է Մուրացանը. «Քչերի թւին էր պատկանում,—ասում է նա Սարեանի մասին,—նա չէր կամենում ոչ բախտի, ոչ պաշտօնի ետեւից գնալ, որովհետեւ չէր կամենում միայն իւր զոյուլութեան մասին մտածել, «այդ անում են մինչև անգամ անդամալոյծները» մտածում էր նա... Նա ոյն եղակի անձերից էր, որոնք աւելի ոյժ ու քաջութիւն են ստանում, երբ միայնակ են մնում և աւելի են արիանում, երբ բախտը սկսում է նրանց հալածել» (մասն I, գլ. Ա.): Կատարեալ դօքտօր Շտօկման... Մուրացանի անձնուրաց հերոսները, ասես, գերմարդի զաղափարատիպն են մեր գրականութեան մէջ:

* * *

Վեպում Սարգիսը «Նոյի ազգաւի» հերոսն է և պատկանում է Սարեանի զաղափարատիպին: Մուրացանի զլուխ գործողներից մէկն է այս դէմքը: Սարգիս-ապէրը գիւղի աչքի ընկնող, շէն տներից մէկի տէրն է եղել: Միակ որդուն ուղարկել է քաղաք ուսում առնելու, միջնակարգ դրպ-

*) Մուրացանը աւել է Վահանի հոգեկցի պատկերը «Դորճրդաւոր միանձնուհի» վեպով. Գոյր Աննան Սարեանի թերին լրացնում է՝ հանրական գործչի զաղափարատիպը հանգիստանալով:

րոցն աւարտելուց յետոյ տղան ուզեցել է համալսարան էլ
գնալ և Սարգիսը ոչինչ չի խնայել որդուց: Ունեցած չունե-
ցած ծախժխել է և զաւակին բարձրագոյն ուսման արժանա-
ցրել: Որդին աւարտել է համալսարանն իրաւարանի տիպո-
սով և հօրը հիասթափեցրել: Սարգիսը կարծում էր, որ նա
կվերադառնայ և իւր «քանդած օջախը» կվերականգնի. բայց
որդին զիւղում գործելու և հօրն օգնելու մասին ամենևին չի
էլ մտածում: Նա ամուսնանում է և հաստատում քաղա-
քում: Այլևս Սարգիսն ի՞նչ մխիթարութիւն է մնում:—Ոչ
մի: Բայց չէ, նա այժմ ունի մի գերազոյն մխիթարութիւն,
որ բացատրում է հետեւեալ կերպով. «Իմ մխիթարութիւնն
էլ էն ա, որ եփ լսում եմ թէ մեր գեղականին մինը ուղում
ա իրա տղին քաղաք դրկի յուսում առնելու, էն սհաթին գը-
նում եմ կռնիցը բռնում, բերում մեր հայաթուծը կանգնա-
ցնում ու ասում,—տե՛ս, որդի, էս Վեղունց Սարգսի շէն օ-
ջախն ա, որ էս օր վերանայ (աւերակ) ա դառել: Այ, տե՛ս,
կառուր ծուել ա, պէշերը թափուել են, գերանը կախ ա ըն-
կել, գիւմը դատարկւել ա, ու մեղ թացան (թաց կերակուր)
տուղը մի էժ (այժ) ա մնացել... Մենք էլ տեսնում ես, մարդ
ու կնիկ ծերացել մնացել ենք տնակը. ոչ ձեռք կայ, որ մեր
դուռը բանայ, ոչ ձէն կայ, որ սրտներս ուրախացնի... Էս
դիմի նրա մեղն ա, որ ես իմ տղին յուսումի դրկեցի... Վախի՛ր
էդ բանիցը, որդի, ըէխէդ քո կշաին պահիր, տանիցդ մի հե-
ռացնի, որ իմ Վանու նման նոյի ազաւաւ չգառնայ...» («Եր-
կասիրութ.», հատ. Ա., եր. 74):

Վեղունց Սարգիսը Մուրացանի սիրած հերոսներից է:
Նա էլ օժտւած է անձնութեան և զոհարելութեան յատ-
կութիւններով: Եւ այժմ նրա սրտում կատարւում է մի սոս-
կալի ողբերգութիւն՝ պայքար պատւի և այն ջերմ սիրոյ, որ
տածում է դէպի որդին: Պատւի զգացմունքը նրա մէջ շատ

խորն է, որովհետեւ հանրական բնոյթ ունի և խղճի ծայն է
միանդամայն: Սյգ ձայնը՝ Սարգսի համազիւղացիների, իւրա-
լինների, իրեն պէս մտածող և ապրող մարդկանց կարծիքնե-
րի ներքին արտայայտութիւնն է նրա հոգեկան աշխարհում,
սուրիէկտիւ կերպով իբրեւ խղճի բողոք: Նա հանրական բնոյթ
ունի, որովհետեւ զիւղի կարծիքն է, բայց և նա անձնական
է միանգամայն, որովհետեւ դա Վեղունց Սարգսի ներքին ձայնն
է: Եւ վերջինս անհանչիստ ու վրդովւած է Սարգսի մէջ: Նա
իւր «օջախը» քանդել է՝ որդուն ուսման տալով, որպէս զի
յետոյ վերաշինի այն՝ իւրալինների աչքում չկորցնելով իւր
հանրական յարգն ու արժէքը: Սյգ շօշիւ անկալութիւնը
մնում է անկատար. որդին չի մտածում հօր խղճի մասին,
«քանդած օջախի» դադափարը խորթ է նրան, ուստի և ներ-
քին ծայն լինել չի կարող. այդ որդին այժմ ուրիշ շրջան,
այլ շահեր, այլա ուրեմն ուրիշ պատիւ և այլ խղճի ծայն
ունի. հօր և որդու մէջ ընկած է երկու տարբեր կուլտուրա-
ների անկամուրջ անդունդը... Թող դարմանալի չլծայ, եթէ
ասենք, որ հայր ու որդի միաժամանակ արդարացի են: Որ-
դին զիւղում ապրել չի կարող և չի էլ կամենում: Իսկ
հայրն ուղում է, որ նա իւր մօտն ապրի, իրեն հաճոյք պատ-
ճառի հայրենի տունը հարս ու երեխերը մտցնելով, զիւղացի-
ների շահերին նւիրելով. «Թիփլիզում,—ասում է Սարգիս
ապրըր,—Վանին թող չէնց երկնքից հրեշտակ վեր բերի. ինձ
ի՞նչ...» (նոյն տեղ, եր. 73): Այս «ինձ ի՞նչը» եստիւրական
ոչինչ չունի իւր մէջ, որովհետեւ Սարգիսը եղօխտ բնաւորու-
թիւն չունի. «Խնդրում եմ որ ասէք,—զայրացած հարցմունք
է անում Սարգիսը,—հո՞ւ ա մեղաւոր որ գեղի քահանան
(տղէտ) Տէր Մակուն ա. հո՞ւ ա մեղաւոր որ գեղը կեղտոտ
ա, տները տափից կալած, հայաթները թրքով լիբը, քուէքը
ծուռ ու մուռ... ասացէք տենամ, հո՞ւ ա մեղաւոր, խեղճ գե-

ղականը թէ՛ Նոյի ազգաւները: Ախար ինչ կլլի հմի էս գեղա-
րանքից մի տասը, քսան տղալ զնացել են յուսում առել, լու-
սաւորւել. հմի ուր են. ընչի նրանցից մինն ու մինը եղ չե-
կաւ որ իրա հօր օչախը վառի, իրա վաթմանը պայծառացնի,
որ գեղացին հէնց մին օրինակ էլ ա տեսնի ու ասի թէ՛ «դորթ
ա, յուսումը լաւ բան ա, եկէք մենք քար ու քացախ ուտ-
ենք, ամա մեր բեխանց յուսում տանք, լուսաւորենք...» (Եր. 75):

Պատուի զգացումը շատ խորն է և աւելի հզոր Սարգսի մէջ, քան անձնական շահերի զիտակցութիւնը: Նրա հոգեկան կազմի անձնութեան տրամադրւած լինելը ոչ մի կասկածի տեղիք չի տալիս. որդուն աւելում է գիւղում տեսնել առաւել-լապէս պատիւը փրկած լինելու համար, իսկ այդ պատիւը, ինչպէս տեսանք, սեպհական եսի ստորադրումն է հանրական եսին: Եւ այդ է պատճառը, որ որդու առաջարկին՝ գիւղը թողնել և տեղափոխել Թիֆլիզ՝ Սարգիս ապէրը պատաս-խանում է հետեւեալ բնորոշ մերժումով. «... Ես, որդի, որ ի-մանամ թէ քաղցած մեռնելու եմ, իմ ոտն իմ գեղիցը դուրս չեմ դնիլ. քստեղ ծնւել եմ, քստեղ էլ պտի մեռնեմ. իրա վա-թանը մոռացողը, հօր տունն աչքից ու մտքից քցողը մարդ չի, հայկան ա» (եր. 74): Այս պատասխանը մի պատահէր, ծերունի և խորը վիրաւորւած գիւղացու հոգեկան մօրմօքի հարազատ արտայայտութիւնը լինելուց բացի՝ միեւնոյն ժա-մանակ մերկացնում է Մուրացանի հերոսներին յատկանշող կորովն ու հաստատամտութիւնը, անձնագոհութիւնը յանուն զաղափարի, փոքր եսի ստորադրումը զերագոյն եսին...

2.

Р О В Р   У Ы Ы У

Պատահե՞լ է ձեզ գիւղում երբ և իցէ հանդիպել որեւէ
տգէտ գիւղացու և նրա հետ մի փոքր միջոց շրուցելուց լե-

[illegible]

Անժնուրացութիւն առանց բարձրագոյ ծափերի կարիքն զգալու—ահա՛ Քոյր Աննայի զործունէութեան խթանը։ Նահատաբրբրական է իբրեւ զործուհու զաղափարատիպ։ Նրա հոգեբանութիւնն է առաւելապէս զրաւում մեզ, քան աշխարհերանութիւնն է առաւելապէս զրաւում է, որ Մուրացանն իւր հետոհալեացքը։ Այն ինչ մեզ թւում է, որ Մուրացանն իւր հետո-

սուհու աշխարհայեացքին է առաջնագոյն և մեծ նշանակութիւն տւել, ուստի և վէպը զուրկ չէ քարոզական տարրից հետեւապէս և միտումից: Մեր գեղագէտն իւր գրւածքով, գործունէութեան մի ծրագիր է առաջարկում. հէնց դա է վէպի թոյլ կողմը, որ աղճատում է այնքան հոյակապօրէն դժւած մի պատկերի հմայքն ու թովիւնը յանձինս Քոյր Աննայի, ցրելով ընթերցողի լարւած ուշադրութիւնը վէպի այլուր: Դուք ստիպւած էք ամեն քայլափոխում կանգ առնել և տրամադրւել վիճելու մէկի դէմ, որի առաջ ուզում էք ծունկ խոնարհել և ազօթել, այնքան սուրբ և վէպ է նա—Քոյր Աննան, որի վզին բռնօրէն փաթաթել է Մուրացանը զիւղափրկիչ իւր ծրագիրը: Եւ գիտէ՞ք որքան է թուլացնում այդ հանգամանքը վէպի գեղարւեստական արժանիքը, որն անուրանալի է և անվիճելի միանգամայն: Մուրացանը գիտակցաբար է արել այդ, հակադեղարւեստական քայլը: Իւր «ինքնակենսագրութեան» մէջ խօսելով «Խորհրդաւոր միանձնուհին» գրելու շարժառիթների մասին, մեր գեղագէտը նկատում է. «Խորհրդաւոր միանձնուհու մէջ ես գործելու մի ծրագիր եմ առաջարկում մեր այն երիտասարդներին, որոնք պարծենում են դէպի հայրենիքն ունեցած իրենց սիրոյ ջերմութեամբ... Եւ ահա ես այդ մարդկանց առաջարկում եմ իմ ծրագիրը, նրանց չիշեցնում եմ թէ՛ ի՞նչ պէտք է անեն...» (եր. 8): Գործունէութեան այդ ծրագրի, Քոյր Աննայի հայեացքների ու գաղափարների դէմ կարելի է վիճել իւրաքանչիւր քայլափոխում կարող էք նրան կանգնեցնել և ասել թէ՛ նա սխալ է մտածում, գիւղը փրկելու համար նրա ստեղծած ձևանարկներից շատերն անպէտք են, շատերն ոչ այնպէս, ինչպէս հարկաւոր է, առարկել կարելի է նրա մանկավարժական հայեացքների դէմ և այլն: Բայց և այնպէս Քոյր Աննան կմնայ Մուրացանի լաւագոյն գաղափարատիպերից մէկը: Աւելորդ ենք համարում խօսել «Ծրագրի» մասին

և անցնում ենք Քոյր Աննայի գեղարւեստական արժէքի որակման. թողնում ենք քաղաքատնտեսներին և հրապարակախօսներին զբաղւել Մուրացանի չիշեալ «ծրագրով»...

Մեզ թւում է, որ Մուրացանն իւր հերոսուհու պատկերը դժել է համակւած սրտի մի անուշ գողով, զերազանցօրէն ալլալւած, դուցէ և արյունքն աչքերին: Իւրաքանչիւր սողը, իւրաքանչիւր խօսքը մատնում է նրա համակրանքը, գուցէ և տաք սէրը դէպի պաշտելի հերոսուհին: Եւ ի՞նչպէս կարելի է չպաշտել նրան, ծունկ չխոնարհել և երկիւղածութեան խօսքեր չմրմնջալ նրա հրեշտակային պատկերի հանդէպ, որ գժւած է այնքան հմտօրէն և գեղեցիկ:

Քոյր Աննան լիրիքական տիպ է. նրա կեանքը մի փոքրիկ զիւցազներգութիւն է: Իւր հերոսուհու պատկերը կերտելիս Մուրացանին ղեկավարել է ոչ այնքան դիտողութիւնը, որքան գեղարւեստական փորձի պահանջները: Երբ առաջին անգամ նա *) պատահում է Քոյր Աննային, ասում է. «Այս յետընկած հոյ գիւղում, այս վայրենի լեռներում դիմում էր դէպի ինձ Կոյմեատի «Քոյր Թերեզան»: Նոյն գեղեցիկ հասակը, նոյն սիդանեմ զնացքը, նոյն ազնւական տիպարը, որ ևս թատրոնի բեմի վրայ, կուսանոցի պատերում Քոյր Թերեզայի մէջ էի տեսել, այդ բոլոր ճշտութեամբ գտնում էի այստեղ՝ ինձ մօտեցող կնոջ մէջ: Կարող էի միթէ զարմանքս չափաւոր և ապուշի կերպարանք չառնել» (եր. 382): Ահա հէնց այդ զարմանքն ու Հիացման ապշութիւնն է, որ մի սքանչելի լիրիզմ է սրսկել Մուրացանի կերտած պատկերի մէջ: Մի՛ ասէք, որ է սրսկել Մուրացանի կերտած պատկերի մէջ: Մի՛ ասէք, որ այդպիսի կին չի կարող լինել, այլ պահանջեցէ՛ք, որ Քոյր Ան-

*) Թոյլ տւել ասել, որ հէնց Մուրացանն ինքն է եղել այն անանուն անձն, որ ծանօթացել է Քոյր Աննայի հետ, պատահաբար, մի հոյ գիւղում. իրականը և գեղարւեստականը շփոթենք դիտմամբ իլլիւզիա ստանալու համար:

նայի գաղափարատիպը չհակասի զեղարկատական և հոգեբանական ճշմարտին: Ինքը Մուրացանն էլ պահանջ է դնում, որ տիպ չհամարվի իւր Աննան. մենք պէտք է յարդենք և նկատի առնենք այդ պահանջը, որովհետեւ Քոյր Աննան «առաջին և միակ հայ կինն է»: Գեղարկատական մի փորձ է արել մուրացանը—հայ կինը դարձնել անձնութեան թեան ռազմիկը: Եւ նա յաջողութեամբ հասել է առաջադիր նպատակին: Աննան գործչուհի է և կին միանգամայն, հերոսուհի է և մահկանացու միաժամանակ: Նա Մուրացանի Ռուզանը չէ, որի մէջ քացակայում են կինը և մահկանացուն՝ դարձնելով նրան շինծու մի դէմք, որ ամբողջապէս գործիչ է և հերոս, աւելի ճիշտ՝ խօսող և գործող մեքենայ...

Քոյր Աննայի հոգու և գործունէութեան, բնաւորութեան և խառնւածքի, կանացիութեան և հերոսութեան ներդաշնակօրէն համախմբումն ու ձուլումն առաջ են բերել Մուրացանի մէջ խանդավառութեան մի հոգեթով տրամադրութիւն. այս վերջինս մի զարմանալի խորհրդով հմայիչ է դարձնում Աննայի դէմքը, սիրելի նրա կեանքը, և ոչ թէ համոզմունքով, այլ սրտով դուք Քոյր Աննայինն էք, համազգաց էք նրան, թէև, տարարախտարար, ոչ համամիտ ըստ ամենայնի: Երբ նա եկեղեցում երգում է, ո՞վ—այդ հերոս կինը, որ զարմանք է շարժում և սքանչացման ճիւղեր կորզում ձեր հոգու խորքերից, երբ նա երգում է անկեղծօրէն, ներշնչումով, հաւատով և սիրով զեղուն, յուսով և վախճումով սարսուռն, նրա երգը, նրա ծայր... «Բայց ի՞նչ երգ, ի՞նչ ծայն էր այն: Ոչ մի եկեղեցում նմանը չէի լսած: Մի քանի րոպէ ինձ այնպէս թւաց թէ՛ հնչող ձայնը ոչ թէ մարդկային կրճերից, այլ մի կախարհական սրնգից կամ երգեհոնի միջից է բղխում, այնքան հրնչեղ և միևնույն ժամանակ, զողտրիկ և ախորժալուր էր նա: Երգչուհու ձայնը, նայելով երգի աստիճաններին, զնալով զօ-

րանում ու զւարթանում էր. եկեղեցու կամարները կարծես ծայնակցում էին նրան դիւթական հնչիւններով: Ես հիացայ, յափշտակեցայ և գիւղական եկեղեցում դանւելս մոռացայ: Ես ամբողջապէս լսելիք էի դարձել, նոյնն էր և ժողովուրդը. ոչ ծայն, ոչ շշուկ, բոլորն էլ յափշտակած լսում էին հրաշալի մեղեդին և ջերմեռանդութեամբ աղօթում: Եւ յորքան սէր, որքան հաւատ այդ ծնկաչօք և ձեռնամարձ պաղատողների մէջ... չգիտեմ ի՞նչպէս, ես էլ արդէն չօքել էի խոնաւ զետնի վրայ (որն ուրիշ տեղ չէի անում) և գիւղացիների հետ աղօթում էի... Եւ իմ երիտասարդական կեանքի մէջ դա առաջին ջերմեռանդ աղօթքն էր...» (Էր. 379):

Այդ լիրիզմն ու խանդավառութիւնը, որ առաջանում են Մուրացանի մէջ Քոյր Աննայի սոսկ երգով, միաժամանակ տողորում են և նրա համայն պատկերը մի ազնիւ և վսեմ լուսապսակով: Ինչ որ նրան է յատուկ կամ նրա ձեռքով է յօրինւած մեր զեղադէտի համար աննման է ու անհամեմատելի: Եւ դուք չէք զրգուում Մուրացանի հոգեղմայլութեան դէմ, որովհետեւ նա կարողացել է համոզիչ անել իւր խօսքը, նա հնար է ունեցել Քոյր Աննային մի կախարհական ու սրբազան տիպար դարձնել...

Ո՞վ էր Քոյր Աննան: Գիւղի մի համեստ գործչուհի, որ թողել է քաղաքի փափկակեաց հեշտութիւնը և նւիրել ուսման շահերին: Արդէն տասն և իննը տարի է նա գիւղումն է: Նա բոլորի քոյրն է համարւում և գիւղի բոլոր լաւագոյն ձեռնարկների ստեղծողն է. դպրոց, դրապարան, ինքնօգնութեան հիմնարկութիւններ և այլն: Նրան, ով որ լաւապէս ծանօթ է Քոյր Աննայի կեանքի պայմաններին և բնաւորութեան յատկութիւններին. նրան, ով որ առաջին անգամն է այդ բոլորը տեսնում,—այդպիսի մէկին նախապէս պաշարում է զարմացքի ապշութիւնը. ի՞նչպէս, այս խոսպան, այս քաղաք դաշար, այս

բիրտ, այս կոպիտ ժողովուրդը ճնց է կարողացել մի կին ա-
րարած մշակել և աղնւաշնել. մի կին, որ այդքան ստեղծա-
գործ ուժի հետ միացնում է կուսական ամօթխածութիւն, մի
կին, որ պատկառանք է ազդում և երկիւղածութիւն ներշն-
չում՝ միտժամանակ համեստութեան մարմնացում հանդիսա-
նալով, մի կին, որ սիրում է իւր գործը հարազատ զաւակի
պէս և մի մշտնջենական աղօթք ունի, որ ասում է. «Պէտք
է միշտ ապրել գործի կենդանութեան համար. իսկ եթէ հար-
կը պահանջէ մեռնել, որպէսզի գործն ապրի, այդ գոհն էլ պէտք
է բերել առանց տրտնջալու. ես սիրում եմ իմ սկսած գործը,
ցանկանում եմ, որ նա յաւիտեան ապրի, որովհետեւ Հաւատում
եմ նրա մեծութեան և կենարար ուժին՝ ապագայի նկատ-
մամբ» (եր. 397):

Գործչի այդ դաւանանքը հետզհետէ է կազմակերպել,
մարմին ու արիւն և գործունէութեան խթան դարձել Գոյր
Աննայի համար: Նա անցել է կեանքի դաժան դպրոցը և նրա
հաւատամբը դրւած է սրտի արիւնով, ծանր փորձառութեան
բովից անցած և բիւրեղացած: Այդ կիկն ունի հազած կու-
սական սքեմ. բայց դժւար է Հաւատալ, որ սոսկ բարեպաշ-
տութիւնն է մղել նրան դէպի միանձնուհի լինելու դժւարին
որոշումը (եր. 387): Ո՛չ Հաւատքն, այլ սէրն է նրան զրգել
դէպի մեծագործութիւն, դէպի անձնուրացութեան ասպա-
րէզն, ուր վարդի փոխարէն փշեր են միայն բուսնում: Մէրը
շաղկապել է նրա հոգու մէջ կանացիական թովանքն ու քաղ-
ցրութիւնը գործչի լրջութեան և սառնութեան Հետ: Այդպի-
սով նա դարձել է և զարմանալի և տարօրինակ «Երբեմն այն-
քան մեղմ, քաղցր ու հեղհամբոյր է, որ մարդ կարծում է թէ
նրա ամբողջ գոյութիւնը կարող է առնել իւր ավի մէջ, իսկ
երբեմն այնքան լուրջ, սառն ու բարձրալօն, որ ես համար-
ժակ չեմ կարողանում նայել երեսին» (եր. 399):

Քոյր Աննան աղնւական մարդու աղչիկ է և նրա հոգու
մէջ կայ մի ինչ որ դերագոյն արխատկրատիզմ: Նրա քնքոյշ
սրտի մանկական անմեղութիւնը միացած խորաթափանց խելքի
և հղօրաղօր կամեցողութեան Հետ—ստեղծել են մի պատկեր,
որ դերմարդն է Հայ կնոջ կերպարանքով, մի պատկեր, որ
դեռ ևս չզերազանցւած և զեղարւեստօրէն մինչև այժմ ան-
կրկնելի է մնացած մեր զեղեցիկ դրականութեան մէջ. տիպ
չէ Աննան, այլ իրօք մի պօրտրետ:

Նա իւր հայրենական տանը միամօր աղչիկ է եղել, ստա-
ցել է ընտանեկան լաւ կրթութիւն ու դաստիարակութիւն:
Խելքի Հետ զուգընթաց նրա սիրտն էլ է մշակւել. հայրը դիր-
քով մարդ լինելով՝ յաճախապէս ժողովներ է արել իւր տա-
նը, կուսակցական մարդկանց շրջան է ունեցել և Աննան աչք
է բաց արել և տեսել նւիրւած մարդկանց, միշտ լսել է դա-
ղափարական խօսքեր և միշտ նկատել անձնուրացութեան գե-
րազանցութիւնը հղճիմ եսասիրութեան հանդէպ:

Հայրը հրաւիրում է թեմական դպրանոցի ուսուցիչնե-
րից մէկին և նրան յանձնում իւր զաւակի կրթութեան գոր-
ծը: Այդ ուսուցչի անունը Գարեգին է լինում: Մի տարի անց-
նելուց յետոյ Աննայի մէջ առաջանում է սիրոյ մի հրդեհ, որ
այնուհետեւ պայծառ լուսով հրաշագարդում է նրա կենսա-
կան ուղին: Հմայիչ է Քոյր Աննայի առաջին և վերջին սիրոյ
նկարագիրը, որ գծել է Մուրացանը մի աննման ներքնատե-
սութեամբ և զերազանց բանաստեղծօրէն. «Պատահե՛լ է ծեղ
երբ և իցէ՛ դրաււիլ այնպիսի երգով, որը կյանկանայիք շա-
րունակ ու անվերջ լսել և որի լուելը ցաւ պատճառէր ձեր
սրտին», ասում է Քոյր Աննան իւր ուսուցչի խօսւածքի
ապաւորութիւնը ցուցադրելու համար (եր. 419): Այնուհետեւ
Քոյր Աննան անցնում է իւր պատանեկան սիրոյ նկարագրին.
«... Մի ինչ որ անծուկ հնչում էր սիրտս և անհանգստա-

ցնում հոգիս... Երբ նստում էի դաս պատրաստելու, դեռ կէսը չանցած, միտքս թռչում էր ուրիշ տեղ, աչքերս սեւեւում էին մի առարկայի վրայ և երբեմն ժամերով մնում էի այդպէս, կէս քուն, կէս արթուն: Ինքս էլ չգիտէի, թէ ինչու էի նստել անգործ, ինչի՞ վրայ եմ մտածում: Եւ երբ ուշաբերւելով՝ նորէն սկսում էի կարդալ, տեսնում էի, որ սովորածս արդէն մոռացել եմ... և յանկարծ սթափւելով՝ բարկանում էի ինձ վրայ, խանգարում երեւակայութեանս թռիչքը ցրում մտածութիւններս (որ դրադաժ էին սիրած ուսուցչով) և ինքս ինձանից կամենում էի փախչել, ինչպէս մի մարդ, որ հալածւում է իւր խղճից՝ մի յանցանք գործած լինելուն համար... Երբեմն մի հասարակ մտածուէք, որ կապ ունէր իմ բուն ցանկութիւնների հետ, այնպիսի ուրախութիւն էր պատճառում ինձ, որ ես կամենում էի երգել, խաղալ, թռչկոտել: Իսկ երբեմն, դարձեալ, մի չնչին պատճառից՝ տրտմութիւնն ու թախիծը պաշարում էին ինձ, մտքերս մոլորում և ես ուր գտնւելու անգիտանում էի... Երբ ուսուցչիս դալու ժամը մօտենում էր, ես, փոխանակ դասերիս ընթերցումը շարունակելու, գնում, կանգնում էի այն պատուհանի մօտ, որտեղից նրա դալը կարող էի տեսնել... Սիրտս այդ բոլորէին տրոփում էր անհանգիստ, կուրծքս բարձրանում և իջնում. ես սկսում էի կասկածել՝ ինձ շրջապատող առարկաներից, կարծես հաւատալով թէ՛ նրանք կմտնեն ինձ: Երբեմն շփոթւելուց, մինչև անգամ տեղիցս չէի բարձրանում՝ երբ մանում էր ուսուցչիս. երբեմն էլ դժւարանում էի ուղիղ նայել երեսին...» (եր. 433—435):

Երկար տանջւելուց յետոյ, վերջապէս, Աննան յաղթահարում է իւր բնածին ամօթխածութեանը և սէր է խոստովանում Գարեգինին. «Լսեցէք, սիրում եմ ձեզ... սիրում եմ չերմ, սրտազին և անվերջ սիրով և ես յանցաւոր չեմ... Դուք

վառեցիք իմ մէջ այս կրակն... և այս խօսքերի հետ միասին, զրեթէ յափշտակելով, առի նրա ձեռքը և սեղմեցի իմ շրթութունքներին» (եր. 444):

Այնուհետև սկսւում են Աննայի զերազոյն տառապանքի սև օրերը. «Սիրտս ուժգին բարախելուց, ասես թէ, կամենում էր դուրս թռչել, զլուխս ալուում էր, մի վալրկեան հանգիստ չէի գտնում. մերթ նստում, մտածում էի, մերթ նորէն վեր թռչում տեղիցս. չգիտէի ուր գնալ, ուր դիմել. նոյն իսկ սենեակները հալածում էին ինձ իմ պարապմունքի սեղանը, իմ գրքերը՝ բոլորն էլ այդ վալրկեանին դարձել էին առեւի, ոչնչով զրադւել, ոչնչով իմ մտքերը ցրել չէի կարողանում» (եր. 448—449): Աննայի այդ տառապանքը բղխում է նրա հոգու նուրբ և դիւրադրգին նախազգացումից թէ՛ Գարեգինը պէտք է մերժի իւր սէրը: Այդպէս էլ լինում է: Գարեգինը յետ է մղում Աննայի սէրը՝ պատճառաբանելով, որ ուզում է հանրական գործունէութեան նւիրւել հոգեւորականի կոչումով: Նա այլասիրական հոգի ունի. այդ ոգով էլ կրթել է իւր սանուհուն: Նա սովորեցրել է միշտ մի բան անել և ապա թէ խօսել: Եւ այժմ Աննային տսում է թէ՛ ով ուզում է հալրենիքին ծառայել՝ չպէտք է ամուսնանալ, որովհետև ամուսնութիւնը կաշկանդում է մարդուն, կապւած է շատ ու շատ այնպիսի պահանջների հետ, որոնք կասեցնում են մեր հոգին համայնապարփակ սիրուց: Եւ ինքն իւր սէրը (նա սիրում է Աննային) զոհում է այն ուխտին, որ արել էր դեռ սիրելուց առաջ: Նրա հոգին էլ խաղաղ չէ, որովհետև նման վշտով է տոգորւած, ինչ որ Աննան, դա չիրազորւած սիրոյ մորմոքն է:

Գարեգինի դէմքը շատ աղօտ է գծել Մուրացանը: Նա ոչ մի տպաւորութիւն չի անում, ընդհակառակ, ընթերցողի զայրոյթն է շարժում հակառակ մեր զեղազէտի շանքերին:

Նա խօսող մեքենայի պէս է և թւում է թէ մի սնամէջ ճառախօս է, որի մէջ սիրտ չկայ, այլ սերտած բարոյական քարոզների մի շտեմարան է: Նա Աննայի սէրը մերժելուց յետոյ, երբ լսում է վերջինս կամքը՝ լինել միանձնուհի, ջրալի մի ճառ է ասում, որի մէջ վանական կենցաղի վատշւէր կողմերն է ցոյց տալիս, չնայած որ ինքն անձամբ ուխտել է վանք մտնել: Նրա սէրն էլ ոչ մի թանձրացեալ արտայայտութիւն չի ստանում. մի չոր նամակ է գրում, տեսակցութիւն նշանակում, որի ժամանակ խորհուրդ է տալիս Աննային սիրել մի ուրիշ երիտասարդի ու բախտաւորուել. իսկ ինքը քաջաբար փախուստ է տալիս: Սակայն Աննայի պատանեկան տպաւորւող հոգին իւր սիրածի մէջ մի գիծ է միայն պաշտամունքի առարկայ դարձնում.—անձը զոհարեւել ընդհանուրի օգտին...

Եւ նա—Աննան Գարեգինի մերժումը յետոյ տալիս է մի բնորոշ պատասխան. «Խոնարհում եմ այդ զոհարելութեան առաջ, որովհետեւ նա սուրբ է, որովհետեւ նա աւելի բարձրագոյն սիրոյ համար է: Որքան էլ ծանր լինի իմ դրկանքը, այնուամենայնիւ, ես նրա մէջ ունիմ այն մխիթարութիւնը թէ՛ դուք հեռանում էք ինձանից ոչ թէ մի ուրիշ կնոջ՝ այլ հայրենիքին ձեր սիրտը նւիրելու» (եր. 484):

Քոյր Աննան կին է և ոչինչ կնոջական խորթ չէ նրա հոգուն. ի՞նչ խոր տրագիզիա կայ նրա ասածի մէջ. «Դուք հեռանում էք ոչ թէ մի ուրիշ կնոջ համար», կինը, միայն կինը կարող է այսպէս մտածել և այսպէս զգալ: Եւ նրա տանջանքը մեղմանում է զոհարելութեան հանդէպ, որ յանձն է առնում իւր սիրելին՝ սէրը զոհելով զործին և հանրութեան պաշտամունքին: Եւ երբ լսում է Գարեգինի տափակ խրատը՝ ամուսնանալ մի ուրիշի հետ, Աննան վրայ է բերում ջերմութեամբ. «Երբէ՛ք, երբէ՛ք, իմ կեանքում միայն ես ձեզ սիրեցի և այդ սէրն էլ ինձ հետ գերեզման կտանեմ» (եր. 484):

Աննան հաստատ մնաց իւր խոստումին և արժանացաւ անմահութեան, մահով մահը չաղթեց սիրոյ միջնորդութեամբ: Հայրը նրան չի հասկանում և կարծում է թէ մերժումը պէտք է պաղեցնի Աննայի սիրտը Գարեգինից: Ո՛չ, մերժումն աւելի ևս զօրացրեց նրա սէրը և Աննայի ուխտը՝ մի գործունէութիւն սկսել այդ սիրով բեղուն ու տոգորուն—զարծաւ անդրդւելի: Կոչսի սէրն այդպիսով բաց է անում իւր առաջ յաւերժութեան ճամբան. նա դառնում է անձնագոհութեան դադարի մասն խնկարկուն. «մոռանալ ամեն ինչ և նւիրել հասարակաց բարւոյն»...

Աննան քաշւում է մի հայ գիւղ և սկսում գործունէութիւն, սկզբում համեստ ու փոքրիկ, ապա ծաւալուն և մեծ: Հետաքրքրական է, որ սկզբնական քաջելքում նրա մանուկ հոգին և տակաւին չամբաստնաւ կամքը ունենում են զրգռումի ծանր մտահոգութիւններ. բայց կենսական քուրալում կուտւում ու կոփւում են նրանք, յետ մղելով վաղանցուկ սիրոյ հրապոյրները, զսպելով մի դիւրագգաց կնոջ շատ հասկանալի ցանկութիւններն ու կրքերը: Ներքին ինքնակուից Աննան դուրս է գալիս չաղթական և նրա հոգին ընդգրկում է անձնուրացութեան արիութիւնը՝ մի անսասան կամքի հոյակապ երևոյթը հանդիսարեւելով. ուտօպիա է նրա «գիւղը», բայց սիրելի այդ «գիւղն» ստեղծողը: Քոյր Աննան դառնում է գործչուհի և նրա հոգեբանութիւնն հետաքրքրական է հէնց այդ տեսակէտից՝ առանց հետեւանքների լինելութեան հարցը մէջ բերելու: Կեանքի փորձից Քոյր Աննան դուրս է բերում այն ճիշտ համոզումը թէ՛ ի սէր գործի չաջողութեան գործիչը պէտք է զօհի իր ինքնասիրութիւնը, նոյն իսկ ազնիւ փառասիրութիւնը: Ինքնասիրութիւնը լցնում է մարդու հոգին անձնական շահերով և անհնարին դարձնում ուրիշներին համագգալն ու սրանց շահերին բոլորանէր անձնատուր լինե-

լր: Փառասիրութիւնը ծալը է տալիս մի ճղճեմ էգօփգմի, որ
 գործը կապում է հսի հետ և բոլորին համոզում թէ՛ եթէ
 այդ եսը չլինի, գործն էլ չի լինի. փառասէրը մտածում է
 դափնիների համար և իրենից յետոյ գործն էլ հետն է տա-
 նում աւելի ևս փառաւորելու համար իւր անունն ու հռչա-
 կը: Քոյր Աննան խնքնասէր չէ, առաւելապէս խորթ է նրան
 փառասիրութիւնը. նա մտածում է գործի ապագայի մասին
 և նրա ներկան նշանակալից է և արժէքաւոր որ չափով նրա-
 նում անդրադառնում է գալոցը... Այդ կերպ նրա հոգին դառ-
 նում է ռազմիկ և ոչինչ խօչընդոտներ չեն կարող սասանել
 նրա իդէալները, ընդհակառակ, արդելառիթ հանդամանքներն
 աւելի ևս լարում են նրա եռանդը. «... արգելքները, կար-
 ծում եմ,—ասում է Աննան,—միշտ էլ վնասակար չեն: Ընդ-
 հակառակը, դրանք սովորեցնում են գործողին՝ իւր գործը
 դնել հաստատուն հիմքի վրայ, կամ ապագայ չարիքների դէմ՝
 դարձնել այն աննկուն ու զօրաւոր» (եր. 508): Նա աեռնում
 է իւրայինների ապագան աւելի պայծառ կերպով, քան այդ
 իւրայինները. ուստի և նա գործիչ է, իւր մէջ մարմնացնում
 է մի հանրական խմբակցութեան իդէալները և կուով իրա-
 գործում նրանց՝ միշտ աչքն ապագային սեւեռուն: Նա զիւղա-
 ցիներին նմանեցնում է երեխաների, որոնց հետ պէտք է աշն-
 պէս վարել, ինչպէս ուսուցիչը աշակերտի հետ է վարում,
 ոգևորել և ապա այդ ոգևորութիւնն օգտագործել յօգուտ
 նրանց շահերի:

Զարմանալին, ինչպէս և առաջ նկատեցինք, այն է, որ
 այդ զերադանցօրէն ռազմիկ հոգին, միաժամանակ և կին է,
 կին՝ իւր բոլոր թովհանքներով, կին՝ իւր բոլոր նուրբ ապ-
 րումներով: Եւ երբ նա պատմում է իւր գործունէութեան
 մասին ոգևորութեամբ և ապա չիշում իւր սիրածին, քսան
 տարի անցնելուց յետոյ վերարծարծւում է, ասես, մոխիրնե-

րի տակից սիրոյ այն հրդեհը, որ գործել է աւել մի կնոջ ա-
 րիութեան հրաշքներ: Քոյր Աննան իւր սիրածի հետ ունե-
 ցած վերջին հրաժեշտը պատմելիս «շրթունքները շղաձգաբար
 զողացին, նա հառաչեց և նրա զեղանի աչքերում արցունք-
 ներ փայլեցին... Քսան երկար տարիները դեռ չէին մարել ու-
 րեմն սիրոյ սրբազան կրակը, նա դեռ մխում, առկայծում
 էր...» (եր. 488): Այդ կրակը ճարակեց քոյր Աննայի հոգին
 և իւր լուսով լուսաւորեց շատերի ուղին: Ուստի և դժւար
 է հաւատալ թէ քոյր Աննան կարող է մեռնել. նա ապ-
 րում է և միտքը չի կարող հաշուել անկարելիի հետ. մեռ-
 նում են մահկանացուները, բայց նա, ով որ ծնւել է անմա-
 հել, մահն անդօր է նրա դէմ: Քոյր Աննան այդ անմահների
 թւին է պատկանում: Միշտ, ամենուրեք մեզ հետ է նա, միշտ,
 ամենուրեք ոգևորում է նա—քոյր Աննան...

* * *

Դեռ «Հայ բողոքականի ընտանիքի» մէջ, որ Մուրացա-
 նի անդրանիկ և ամենաթույլ գրւածքն է, մեր զեղազէտը
 ներքնատեսութեամբ գծել է իւր ապագայ կին-զաղափարա-
 տիպերի ստեղծողի, ընդշմարել է նրանց սաղմերը: Մա-
 րիամն իւր մէջ կրում է յետագայ հերոսուհիների հոգին. նա
 անձնուրաց է. 3—4 տարի տանջւում և մորմորւում է, որ-
 պէս զի իւր օջախի պատիւը չարատաւորի, փողոցային ասէ-
 կօսէների նիւթ չլաւնայ. յանձն է առնում զրկանք և նեղու-
 թիւն մի բարձր նպատակի համար, ինչպէս մեր զեղազէտի
 յետագայ անձնուրաց հերոսուհիները, որոնք համեմատաբար
 աւելի յաջող են գժւած և առաւելապէս զեղարւեստական են,
 քան «Հայ բողոքականի ընտանիքը» վիպակի այդ հերոսուհին:

Այնուհետեւ Մուրացանը շարունակում է պաշտամունքի
 առարկայ դարձնել կամքի ոյժի տէր կանանց:

Օրիորդ Աստղիկը («Ձհաս է» վէպի հերոսուհին) օժտւած է կամքի ուժով: Նա վարժուհի է: Մուրացանը նրան պարզեւել է մի լաւատես քնաւորութիւն, կեանքի խոչընդոտների դէմ մաքառելու հաստատամտութիւն: «Գործելու շնորհք ունեցող մարդիկ չպէտք է բախտի զօրութեանը հաւատան» — ահա՛ այդ աղջկայ սիրած համոզումը: «Հարկաւոր է միայն, — ասում է նա, — որ մարդ կորով ունենայ իւր սրտում, կեանքի քնական դժւարութիւնների առաջ կանգնած չմնայ, որպէսզի յուսահատութիւնը չտիրէ նրա հոգուն» (Գլ. ԻԶ):

Օրիորդ Աստղիկը սիրում է: Սակայն չար մարդիկ զանազան խոչընդոտներ են յարուցանում նրա սիրոյ դէմ: Վարժուհու բարոյականութիւնը կասկածի տակ է ընկնում և նրան արձակում են դպրոցից: Սակայն նա անմեղ էր, որպէս աղաւնի: Ու միշտ էլ զսպել է իւր երիտասարդ սիրեկանի կրքի յախուռն բռնկումները՝ չարատաւորելու համար իւր կուսական անբիծ անունը: Եւ երբ սիրեկանն առաջարկել է նրան, որ ապրեն առանց օրինաւոր ամուսնութեան, նա պատասխանել է. «Ես չեմ կարող ստորացնել ինձ մինչ այն աստիճան, որ փողոցի անցորդներն անգամ իրաւունք ունենան ինձ ծաղրելու» (Գլ. ԼԵ): Նա մնում է հաւատարիմ իւր այդ համոզմունքին. իսկ Մուրացանի հերոսուհիներն, երբ համոզւած են մի բանի մէջ, որքան էլ հարւած ստանան իրենց այդ համոզման վրայ, աւելի ևս պիտի ամրապնդեն այն: Նա զոհւում է իւր համոզումին, զոհաբերում է իւր անձնական եսը ու սեռական վայելքը մի բարձր սիրոյ երանութեան առաջ: Նա մեռնում է ինքնասպանութիւն գործողով իրրեւ մի բողոք անարդար կարգերի, հանրական կաշկանդումների դէմ, որոնք սէրը կապկպում են պայմանականութեան հազար ու մի նախապաշարումներով և բամբասանքներով...

Օրիորդ Մարգարիտան ևս (չիմ կաթոլիկ հարս-

նացուն») պատկանում է Գոյր Աննայի գաղափարատիրին: Նա միայնասէր և ընթերցասէր աղջիկ է: Բայց նրա միայնասիրութիւնը ինքնապաշտ մարդու մենակութիւն չէ, որ մայր է թուլութեան, այլ անձնուրացի ոգեպնդման նախադուռ: Բուհական հանգիստները նրան չեն ոգևորում. նա խորհում է անանցի և չաւերժականի մասին, որ սիրով է առաջանում միայն. «Այն դրօսանքները, — ասում է Մարգարիտան, — որոնց մէջ կինը հանութեան աղջիկ է, ևս տեսելով տուում եմ. ևս կամենում եմ, որ իմ սեռը յարգւած մնայ գոնէ իմ մէջ» (Գլ. Թ.):

Վերջին բառերը ցուցահանում են Մուրացանի կանանց բարձր բարոյական արժէքը: Եւ ի՞նչ է իսկապէս բարոյական իդէալը. բայց եթէ սեռի իդէալի մարմնացումն հանդիսանալ անձնական կեանքով, իրրեւ սոսկ անհատ: Բարձր կատարելութեան երգիչը միայն կարող էր մի այդպիսի պնդում դնել մի կնոջ բերանում: Մարգարիտան սիրում է, անձնուրաց սիրով: Նա համակրելի է, որպէս այդպիսին: «Ես տեսնում էի իմ առջև մի աղջիկ, որի մէջ սէրը մեռցրել էր արդէն կանացի թուլութիւնը. և որի կրծքի տակ՝ բաբախում էր առնական մի աղնւարիւն սիրտ: Ես նայում էի նրա վրայ. նայում էի և հիանում... այսպիսի մի կին ամենայնուհաստ սրտերն անգամ կարող էր ոգևորել — իսկ ինձ՝ նա զրեթէ առիւծի սիրտ և արծույ թւեր էր տալիս» (Գլ. ԻԵ): Ահա թէ ինչ աղջիկ էր Մարգարիտան իրեն սիրողի վկայութեամբ:

Սխալ կլինէր մտածել, որ Մուրացանն իւր անձնուրացութեան կին-գաղափարատիր կերտելով և սէրը մի իդէալական հզօր ուժ սեպելով՝ կնոջը զրկել է մարմնի թովչանքներից և դարձրել սոսկ գաղափարի մի աւետի: Կին և գեղեցկութիւն — մեր գեղադէտը հասկանում է ընդարձակ մաքով: Նա հոգու և մարմնի ներդաշնակութեան շտատազովն է. նրան մի-

այն դադափարը, հոգին չի դրաւում, այլ և փնտռ մարմինը, որովհետեւ զեղեցկութիւնը մարմնի և հոգու հարմոնիան է: Այդպէս է որ կինը, զեղեցիկ կինը դառնում է ամենակարող և ոչինչ ու ոչ ոք չի կարող չաղթահարել նրան: «Ինչ էլ որ չխօսեն մարդիկ կանանց ներքին արժանաւորութիւնների մասին,—ասում է Մուրացանի հերոսներից մինը,— որքան էլ վերջինս չգերադասեն կնոջ արտաքինին, այնուամենայնիւ ես միշտ պիտի մնամ այն կարծիքին թէ՛ կինը զօրաւոր է մի-այն այն ժամանակ, երբ ներքին արժանեաց հաւասար ունի և արտաքին զեղեցկութիւն»: Գերադանց հոգին զեռ բաւական չէ, եթէ զրան չի միանում զերազանց մարմնականը. պէտք է լինի հարմօնիա արտաքինի և ներքինի: «Եւ դուք մի կարծէք թէ՛ թեթեւ բնաւորութիւնն ու բարւոք խորհելու պակասութիւն է, որ զերի է դարձնում մեզ ճշմարիտ զեղեցկութեան, ո՛չ. դա ինքը բնութիւնն է, որ գործում է մեր մէջ իւր անշեղ օրէնքներով, հարկադրելով բնորէլ միշտ լաւագոյնը՝ նման արտադրելու համար: Եւ բնորութեան այդ ծագումը չէ նայում ո՛չ տեղի, ո՛չ ժամանակի վրայ. նոյն իսկ մարմնի տկարութիւնը չափաւ տեղի է տալիս այդ թաղուն ծագման, մոռացնելով մեզ իւր գոյութիւնը: Եւ իրաւ, մի՞թէ կարելի է երեւակայել թէ՛ այնպիսի մի ճշմարտութիւն (անդամահատութեան ժամանակ), որի մէջ դառնում էի ես, կարող է մարդ իւր ցաւը բոլորովին մոռանալ՝ լոկ մանկամարդ մի կնոջ զեղեցկութիւնից գրաււելով:—Հարկաւ, ոչ Բայց ես մոռացել էի: Մի ժամանակ տեսայ, որ ոչինչ այլ ես չի ցաւում վրաս» («Գթութեան քոյրեր»):

Գեղեցկութիւնը տարերային ոյժ է և նա ստեղծագործում է անզիտակցաբար: Կինը մարդու ներքինն ամբողջ ինչպէս Շիլլէրն է ասում, արեւին է դարձնում: Քոյր Աննայի զաղափարատիպը զեղեցկութիւն է և ստեղծագործութիւն

միանդամայն: Նա և կայ, և չկայ. կայ, որպէս կին-մահկանացու, չկայ, որպէս կին-իդէալ: Առաջինը պէտք է արգասաւորել երկրորդին ձգտելով:

Քոյր Աննան այդօրինակ մի ձգտում է զէպի Սրեք...

V

ԵՍԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՏԻՊԵՐԸ

Անձնութեան աշխարհից տեղափոխւենք անձնասիրութեան աշխարհը: Այդ երկու աշխարհները հակադիր են միմեանց: Մինչդեռ անձնութեանը հոգեբանօրէն ամբողջական բնոյթ ունին, ներդաշնակօրէն հաշտ են նրանց գիտակցական և անզիտակցական աշխարհները,—եսասէրներն, բնդհակառակ, զուրկ են այդ հարմօնիայից. նրանք հոգեկան մանրութեան պատկեր են ներկայացնում, չեն կարող ամբողջովին կլանւել որեւէ զաղափարով, որ իրենց անձնական շահերից հեռու է և ներհակ այդ շահերին: Մինչդեռ անձնութեանը գործում են ներհակ այդ շահերին: Մինչդեռ անձնութեանը գործում են առանց ինքնապաշտութեան և երբէք նրանց չեն զեկափարում փառքի տենչը, դովասանքներն ու ովասանները,—եսասէրներն, բնդհակառակ, գործում են ոչ թէ գործի, այլ անձնական վայելքի ու բաւականութեան համար, չկան վերջիններիս՝ թող իորչի՞ գործը: Մինչդեռ անձնութեանը մի նպատակ դնելով իրենց առաջն անսայթաք կերպով հետապնդում են նրան և հզօր կամեցողութեամբ իրագործում առանց տատանումների ու շեղումների,—եսասէրներն, բնդհակառակ, իրենց սեպհական շահերի անձուկ շրջանակից դուրս «եղէգն են շարժուն ի հողմոյ»: Մինչդեռ անձնութեանը չերմօրէն ուղեւորում են ներքին մղումով, տարւում են իրենց յուզական աշխարհի ամբողջ հոսանքով, ապրում ու շնչում են իրենց

ներշնչման առարկայով—ինտելիգենտ եսասէրները, ընդհակառակ, ոգևորւում են զրքերի, ընթերցանութեան թելադրանքներով, որ անցողական է միշտ և պաղում է վաղանցուկ: Մինչդեռ անձնուրացներն ընդունակ են սիրելու բոլորանէր կերպով և իրենց անծր զոհաբերելու սիրոյ առարկային,—ե-սասէրները, ընդհակառակ, կարեկցել միայն կարող են, միշտ իրենց հեռու պահելով սիրոյ առարկայից և երբէք չկարողա-նալով ձուլւել սիրելիի հետ, որովհետեւ նրանց հոգու մէջ բա-ցի ինքնասիրութիւնից տեղ չկայ այլասիրութեան համար, նրանք լցւած են իրենք իրենցով^{*)}: Մինչդեռ անձնուրացները ձգտում են կեանքի մէջ զեղեցկութիւն ստեղծել, կեանքը տա-նելի դարձնել ապագայի լաւագոյն հեռապատկերի համաձայն, —եսասէրներն, ընդհակառակ, պատրաստի զեղեցկութիւն են փնտրում վայելելու համար և նրանց մէջ ստեղծագործութեան ծարաւը հրաշքներ չի գործում... Եւ այլն, և այլն: Ինչպէս տեսնում էք, ամեն տեսակէտով հակադիր են իրար այդ եր-կու տիպի մարդիկ: Մուրացանը զիտակ է այդ բանին, սա-կայն նրա եսասիրութեան հերոսները չեն պատկերացւած այն չափողութեամբ, ինչ որ անձնուրացները. և դա հասկանալի է—Մուրացանի գեղեցիկը անձնուրացների աշխարհն է: Այնու-ամենայնիւ գեղարւեստական տեսակէտից Մուրացանի եսա-սէրները ոչինչ չեն զիջում մեր միւս գեղագէտների տիպերի հանդէպ և գեղագիտական ու հոգեբանական ճշմարտութիւնը խորթ չէ նրանց գաղափարատիպերին:

1.

Ա. Ռ. Ա. Ք. Ե. Ա. Լ. Ը

Առաքելայր միւսնոյն խորագիրը կրող վիպակի հերոսն է: Իսկական անունն է Պետրոս Կամսարեան: Հարուստ ընտա-

^{*)} Ինքնասէր մարդկանց սիրոյ հոգեբանութիւնը մանրամասն վեր ենք լուծել մեր «Թովհանէս Թովհանիսեան, սիրոյ և կարեկցութեան երգիչը» աշխատութեան մէջ:

նիքի մի զաւակ, որ իրաւաբանական ֆակուլտետն աւարտե-լուց չեսոյ որոշում է հայ գիւղը լուսաւորելու առաքելու-թիւնն յանձն առնել: Ուսանողները հրաժեշտի մի հաւաքոյթ թիւնն են սարքում և այդտեղ մեր հերոսը խօսք է տալիս նւիրւել ևն սարքում և այդտեղ մեր հերոսը խօսք է տալիս նւիրւել հայ գիւղին և նրա օգտին ծառայեցնել եռանդն ու զիտու-թիւնը: Նա հանապարհում է հայրենիք և վաղօնի կուպէ-ում կողմում է մի գիւղափրկիչ «ծրագիր», որով լցնում է ծոցատեւորը ծայրէ ի ծայր: Մենք թողնենք այդ «ծրագիրը» հանդիստ և տեսնենք այդ «ծրագիրն» իրագործողի զեղար-ւեստական դէմքը:

Ուսանող ժամանակն առաքելայն աչքի է ընկել իրրեւ չա-փաւորութեան մի տեսակետ. նա «ստում էր ամեն մի ծայրա-չեղութիւն»: Եւ պէտք է ասել, որ նրա որոշումը՝ զնալ գիւղ և գործել այնտեղ—մեծագոյն ծայրաչեղութիւնն էր, որ երբ և է նա ընդունակ էր գործել: Սակայն այդ որոշման մէջ էլ նա մնաց իրրեւ չափաւորութեան տեսակետ: Նա բոլորանէր կերպով չփարեց այդ որոշումին. նրա մէջ նստած էին երկու մարդ.—զիտակցութիւնն ուղում էր հաստատա մնալ որոշու-մարդ.—զիտակցութիւնն ուղում էր հաստատա մնալ որոշու-մին, իսկ չոյզերի աշխարհը բողբոջում էր և իրաւացի էր, ո-րովհետեւ այն վայրը, ուր գործել էր ուղում առաքելայր ան-ծանօթ էր իրեն և ինքը պատրաստ չէր գործիչ լինելու հա-մար, որովհետեւ նրան խորթ էր անձնուրացութեան գաղա-փարը: Ի՞նչ միջոց էր մնում չոյզերի աշխարհը լուեցնելու հա-մար—Փառքի տենչը, ծափերն ու ուսանանները, որ նա պի-տի հնձէր իւր գործունէութեան ընթացքում: Բայց այդ հրա-պուրիչ հեռապատկերն էլ մի փոքր ժամանակ էր միայն ո-գևորում, ինչպէս ալկոհոլը. սառն գատողութեան միջոցին փառքի տենչը խթանի վեր չէր կարողանում կատարել: Նրա հոգու մէջ ներդաշնակութիւն չկայ.—զիտակցութիւնը մի բան է ուղում, իսկ չոյզերը չեն կարող անել այդ:

Մուրացանը չի սիրում առաքելին, ուստի և դիտմամբ ծաղրելի վիճակի մէջ է զրել նրան, դժել է նրա պատկերն արհամարհանքով, որ իրօք պատկեր չէ, այլ ծաղրանկար։ Այդ միտումը փչացրել է առաքելի զեղարւեստական արժէքը։ Այսպէս, օրինակ, երեխայի տպաւորութիւն է թողնում այդ համալսարանաւարտը։ Ծոցատետրի մէջ նա զրել է իւր զիւղափրկիչ ծրագիրը և ահա տմեն անգամ, երբ նեղն է ընկնում, երբ որեւէ հրապուրիչ հանգամանք ուղղում է սասանել նրա կամքը, ինչպէս ծնողների չկամութիւնը, օժիտաւոր և զեղանի հարսնացուի հանդէս զալը—նա հանում է իւր ծոցատետրը մի անգամ ծալել ի ծալը կարգում և իբր թէ այդ բոլոր դաշթակցութեանց առաջն առնում։ Յետոյ՝ երբ տեսնում է, որ ծոցատետրի ազդեցութիւնն հետզհետէ թուլանում է, զիմում է զրբի օգնութեան, վերցնում է Արուսեանի «Վէրք Հայաստանին» կարգում և իբր թէ կամքի ուժ ստանում իւր ծրագիրն իրադրծելու համար—այսինքն՝ դառնալ զիւղի լուսաւորիչ։ Վերջապէս, նա զիւղ է ելնում այնպիսի պատրաստութիւններով, որ ծիծաղ են շարժում. գնում է մի հունգարական թամբ 60 բուրլով, ամերիկական հրացան 120 բուրլով, դաշտային հեռագրիտակ, զրբեր հա՛ զրբեր...

Այդ բոլորը դարձնում են առաքելային ծաղրելի։ Մինչդեռ նրա հոգեբանութիւնը պարզ է և առանց այդ ծաղրանքի էլ ընթերցողի համար հասկանալի, որ նա գործիչ չէ, որ նրա հոգում մէջ ոչ մի անկիւն չկայ զիւղական միջապայրում օգտակար մարդ լինելու համար։ Պարզ են նրա տատանումների շարժառիթները։ Կօմֆօրաի սիրահար, կեցութեամբ և մտածութեամբ մեղչան, հոգեբանօրէն էգօիստ, նա չի կարող իւր անձը նւիրաբերել որեւէ վեհ զաղափարի։ Ուսանողական անփորձութեամբ, ընդհանուր ողբերութեան ազդեցութեան տակ նա խոստում է աւել և այժմ միջոցներ է որոնում այդ խոստ-

ման պատասխանատուութիւնից ազատելու համար։ Նրա առաջ կանգնած են կեանքի այնպիսի հրապուրներ, որոնք օրդանապէս սիրելի են իրեն և նա կարող է միթէ այդ հրապուրները զոհել մի աշխարհի համար, որ կատարելապէս խորթ և անծանօթ է իրեն։ Այլեցնում է մանաւանդ նրա անծանօթութիւնը զիւղական աշխարհի կարգ ու սարքին։ Մուրացանը զոյները շատ է խտացրել։ Առաքելն այնպիսի տարրական բաներ չգիտէ, որ զարմանք ու զայրույթ են շարժում։ Կարծում էք թէ՛ մի մարդ վայր է ընկել երկնքից, գուցէ Մարծոկ, և ապուշ-ապուշ նայում է իւր շուրջը և նրան ամենալին լին բաների մասին անգամ բացատրութիւններ պէտք է տալ, անյնքան անտեղեակ է ու միանգամայն անզէտ։ Իսկապէս հարկաւոր չէր զոյների այդ խտացումը, հիշտ է, ծիծաղում ենք այդ բոլորը կարգալով, բայց և ցաւում վէպի զեղարւեստական կողմի ազնոտման համար։—Առաքելը ուսանողական միկան կողմն անգամ է եղել, իբր թէ այդ միութեան մէջ ուսումնասիրել են հայ կեանքի և զիւղի կարիքները՝ կարկացել են վիճել, ծրագիրներ կաղմել։ Ի՞նչպէս է որ նա այդքան միաժիտ ու անտեղեակ է մնացել։ Նա ապուշ չէ, ընդհակառակ շատ խելօք մարդ է երևում. բայց իւր ուսերին մի այնպիսի ծանրութիւն է վերցրել, որ տանել չի կարող։ Նա կարծել է թէ հայ գիւղը դրախտ է, ունենալով միաժամանակ շտկելի կողմեր։ Գալիս է և հիասթափւում. մի տանելի զիւղ է տեսնում՝ ողբերում է, լանկարծ մի կեղտոտ և աղքատ զիւղ է հանդիպում՝ հիասթափւում ու թուլանում է։ Տեսնում է գէմքը ծածկած, նշանացի խօսող հայ զեղչկուհուն և նրան համրի տեղ է դնում։ Մուրացանը նրան էստեա է դարձրել և ամեն բոպէ խալթում է նրա էստեաիցմբ. հաւերը քչուջ են անում և կեղտոտում փափկակեացի շորերը, նա վրդովւում է և վազում խողանակի ետեւից, կայերից փախչում է, որովհետեւ փո-

ղին չի կարողանում տանել. կեղտոտ պղնձէ կաթսան տեսնում է, ապա զգում ու դարձում այն մաքի հանդէպ, թէ ինքը պիտի կերակրւի այդ կաթսայի մէջ եփւող կերակրից. անտեղեակ է, որ զիւղացին պատառաքող չի դորժ ածում և ապուշի պէս է նայում սեղանակից զիւղացիներին, ասես թէ, երկնարնակ է և նոր է այդ մասին տեղեկանում. նա զիւղ է դուրս եկել, ասես, գեղեցկութիւն որոնելու համար և տղեղութեան հանդիպելով՝ ամեն քաջափութում աշխատում է դրժել իւր խոստումը և փախուստ տալ դէպի քաղաք ու վաճելը! Սասում ենք, այդ բոլորը կարող էր այդպէս չլինել, առաքելալը կարող էր այդքան միամիտ ու անտեղեակ չլինել, ապուշի տպաւորութիւն չգործել և այնպէս մնալ նրա հոգեբանութիւնը պարզ կլինէր և որեւէ ծաղրանկարի կարիք չէր զգացւի:

Խնդիրը հասկանալի է: Գործի ներշնչումը պակասում է առաքելալին. նրա յուզական աշխարհը կամ ձեռնպահ է, կամ բոլորում է նրա ծրագիրների դէմ, որոնք մաքի ծնունդ են ու չեն թափանցւած անձնութեան ոգևորութեամբ, որ անգիտակցական աշխարհից են բղխում: Հետևապէս նա միշտ խրախոյսների ու դժգոհանքների կարիք է զգում. ամեն բուպէ ականջները սրած սպասում ու կարօտում է, որ իրեն փառաբանեն, եռանդ ու ոգևորութիւն ներշնչեն, որպէսզի կարողանայ իւր ծանրակիր խոստումն իրադրութեւր Բայց հէնց ճանապարհին, զիւղ մեկնելու միջոցին նա զգում է այն գիւղացուց, որի շահերին է ուղում նւիրելի. նա օրգանապէս չի կարող տանել նրա քրտինքի հոտը և կողքից հեռացնում ու կառապանի մօտ է նստեցնում նրան: Մենք հասկանում ենք առաքելալին և մինչև անգամ արդարացնում: Ուրիշ կերպ լինել չէր էլ կարող. նա կարեկցել միայն կարող է զիւղացուն և ոչ թէ սիրել. նա չի կարող սիրել, որովհետև կացութեամբ

և մտածութեամբ մի ուրիշ աշխարհի պտուղ է և չի կարող եւր զոհել հակառակ իւր ներքին աշխարհի հզօր արդելականին: Գիւղացիները նրան «աղա» են համարում և, ի հարկէ, այդ կոչումը խորթ չի թւում առաքելալին, որովհետև իրօք նա աղա է և նրա ու զիւղացիների միջև ընկած է մի կուլտուրական անդունդ, որի վրայից ցատկել և ընդգրկել զիւղացուն նա անկարող է, որովհետև դա անհնարին է:

Նա մտել է գիւղ և հէնց մանկու օրից փախչելու մասին է մտածում: Նրա ներքին աշխարհը հակառակ է այդ գիւղասիրական արկածին: Եւ ուզում է արգարացուցիչ դէպքեր գտնել փախուստը պատճառաբանելու համար, իսկ այդ դէպքերն այնքան շատ են և այնպէս հաճախ են պատճառում նրան: Մուրացանը հիշա կերպով շեշտում է, որ առաքելալի մէջ երկու «ես» կար. մէկը՝ դիտակցական, որ թոյլ էր և միւսը՝ անդիտանցական, որ ուժեղ էր: Գիտակցութիւնը միայնօրէն երբէք դորժունէութեան խթան լինել չի կարող մինչև որ նա յոյզերի հետ չհաշտւի: Բանը նրանումն է, որ այդ հաշտութիւնը չէր կարող կատարւել և եթէ կատարւեր էլ՝ պէտք է գիտակցութիւնը անդի տար յոյզերին և ստիպէր թողնել գիւղը. ահա այդ ժամանակ առաջ կգար հոգեկան հարմօնեա և մեղանը կմնար հաւատարիմ ինքն իրեն:

Մուրացանը հաւատացնում է, որ երբեմնապէս առաքելալը խղճի խալթ էր զգում իւր փախստի մասին մոմտալիս: «Իւր դրած ուխտը ալմեանից արդէն ծանր էր թւում իրեն... Մի՞թէ ամօթ չէր այդ:—Սյգ չետադարձ միաբը ձգեց երիտասարդին վարանքի մէջ. խղճի մի թագուն խալթ սկսաւ. անտասարդին վարանքի մէջ. խղճի մի թագուն խալթ սկսաւ. անհանգստացնել նրան...» («Երկասիրութիւն», հ. 1, եր. 175): Խղճի այդ խալթը ծագում է այն հանդիսաւոր ու հրապարակային խոստումից, որ առաքելալն արել էր իւրաքանչեւ անգիւղացուն և ինչ երեսով նա պիտի վերադառնար—ահա՛ ծանր հարցը և

ամօթանքի աղբիւրը: Սակայն այդ խիղճը զիտակցական բրնձիթ ունի և ոչ թէ յուզական. առաքելաբէրն ինչնում է այդպիսի դրութեան մէջ երբեմն երբեմն, ուրեմն և խղճի այդ ձայնը նրա հոգում խոր հիմքեր չունի. ոգևորութեան վայրկեանին է միայն լսում նրա անձնասէր ետր, իսկ այդ վայրկեանից դուրս՝ որքան էլ նա ուզի «զիւզացու նման» ապրել, չի կարող. այդ ցանկութիւնն անկարելի և մինչև անգամ անտանելի պիտի թւայ նրան...

Եւ ի՞նչ է անում նա զիւզում:—Ոչինչ. բայց ոչ մի բան անում է. մի վաշխաւորի ճանկից ազատում է չքաւոր զիւղական մի բնաւանիք և ինքն իւր կողմից 10 բուրլանոց բարեգործութիւն է անում: Եւ... վերջ. Բայց որքան սնունդ է տալիս այդ քայլը նրա փառքի տենչին. զիշերը չի քնում իւր արած մեծագործութեան մասին մտածելով: Սակայն, երբ զարթնում է, իրականութեանը նայում աւելի անպլտոր հայեացքով՝ համոզւում է, որ զիւղն իւր տեղը չէ, պատում է ծոցատեւորը, այսինքն՝ զիտակցական պնդումները մեկուսացնում է և ցանկալի հարմօնեան ստեղծում իւր զիտակցական և անզիտակցական աշխարհների միջև: Նա թողնում է զիւղը և վերադառնում իւր հայրենի եղբրքը՝ մտքով ու կացութեամբ համակիր մարդկանց շուրջը: Բօրժօմում նա ֆուրօր է գործում իբրև «հրաշալի գիրիժօր»: Նշանւում է՝ և, 40-հազարանոց աղջկան թեւանցուկ, գնում գէտի վայելք ու հանձնալից կեանք, մոռանալով իւր 10-բուրլանոց բարեգործութիւնը, որովհետեւ «աւելի լաւ է վայելել»:

Այսպէս ահա վերջացաւ «հրաշալի գիրիժօրի» աւանտիւրան: Ուրիշ կերպ լինել չէր կարող. միաբը մտադրւում է, յոյզը—կարգադրում...

2.

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍ ՄՈՄՃԵԱՆ.

Արդէն գիտենք, որ Մուրացանն իւր «Լուսաւորութեան կենտրոնը» վէպում դուրս է բերել այնպիսի «ազնիւ գործողներ», որոնց ինքը չի համակրում: Եթէ հարցնելու լինինք քաղաքացի Մուրացանին, թէ ինչո՞ւ չի սիրում այդ «ազնիւ գործողներին», նա մեղ անշուշտ կպատասխանի, թէ՛ որովհետեւ նրանք ազատամիտ բանակին են պատկանում, ունին հետեւ. նրանք ազատամիտ բանակին են պատկանում, ունին այնպիսի հայեացքներ, գաւառներ, որոնք կործանարար են հայ ազգի համար: Գեղադէտ Մուրացանը բոլորովին այլ պատճառներով չի համակրում չիշեալ մարդկանց: Այդ պատճառներն երեքն են. նախ՝ «ազնիւ գործողները» ևս ասէրենք են, իրենց անհատական շահերը բարձր են դասում ամեն բանից: Երկրորդ՝ նրանք գտարիւն հրապարակախօս են, մղում են պայքար. իսկ իւրաքանչիւր պայքար ունի իւր տակաւինական միջոցներն ու նկատագրումները, որոնք լանախ զեղազէտի զայրոյթը շարժել կարող են, որովհետեւ վերջինս կուի մարդ չէ: Եւ, վերջապէս, նրանք, այդ «ազնիւ գործողները» կուսակցութեան մարդիկ են, համակերպւում են շատերին և կամենում են շատերի հետ լինել, որովհետեւ շատութիւնը ոյժ է, որ նրանք պիտի շահագործեն քաղաքական կուի նպատակներով: Մուրացանը իբրև զեղազէտ չի կարող սիրել կուսակցութիւնն ու կուսակցականութիւնը, որովհետեւ նա քչերի երգիչն է, որոնց ոյժը ոչ թէ շատութեան մէջ է, այլ իրենց վսեմ մենաւորութեան մէջ...

Մոմճեանը հրապարակախօսի զազափարատիպն է («Լուս. կենտ.» վէպի հերոսներից է): Նա «Փնջիկ» թերթի իսկական խմբագիրն է, թէպէտեւ թերթի տակ ստորագրում

է Շաշեան անունով մի անպէտք մարդ: Ինչու է իսկական խմբագիրը մէջ բերել Շաշեանին: Նախ՝ որովհետեւ վերջինս անգէտ և անկամ անձն է, ուստի և հեշտութեամբ կարող է դործիք դառնալ իւր ձեռքին. իսկ Մոմենեանը սիրում է տիրել: Երկրորդ՝ Շաշեանը աներես մարդ է և ընդունակ ամեն բանի մասնակցելու. նրան անւանում են «անհրաժեշտ մարդ»: Մոմենեանը Շաշեանի մասին հետեւեալ կարծիքն է արտայայտում. «Այդ մարդը վերին աստիճանի Համարձակ, ակնածել չդիտցող, ամենքի հետ բարեկամացող, ամեն տեղ մտնող, ամենքին քսող ու քծնող և դէպի պատուասիրութեան զգացումն անտարբեր մէկն է: Փորձած էի, որ առհասարակ այդ տեսակ մարդիկ ամենից աւելի լաւ են գործիք դառնում կառավարելու ընդունակ առաջնորդների ձեռքին» (գլ. Ը.):

Ուրեմն առաջին գիծը, որ յայտնագործում է Մուրացանը հրապարակախօս Մոմենեանի մէջ, տիրելու ձգտումն է, որի համար նա իւր ձեռքի տակ է հաւաքում բոնասիր հօտ դառնալ ցանկացող ոչխարներին: Եւ երկրորդ գիծն էլ այն է, որ մեր հրապարակախօսը համարում է իրեն «կառավարելու ընդունակ առաջնորդ» և իրօք այդպէս էլ է: Մոմենեանը կազմում է իւր թերթի շուրջը կուսակցութիւն: Ինչ կարծիք ունի նա կուսակցութեան և սրա օգտակարութեան մասին: «Կուսակցութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ինտելիգենտ մարդու շահերի, փափկակեցութեան և փառասիրութեան մի գործիք, որի միջոցով նա կարողանում է այլ և այլ պաշտօնների տիրանալ» (գլ. Է): Հետաքրքրական է նկատել, որ կուսակցութեան մասին նման կարծիք ունի և Ժօրժ Սօրէլը՝ ֆրանսիական սինդիկալիստների իդէօլոգը...

Երրորդ գիծն, ուրեմն, փառասիրութիւնն է, որ յատկանշում է Մոմենեանի բնավորութիւնը՝ և որը բացակայում է Մուրացանի անմուրաց հերոսների մէջ:

Ո՞վ է Մոմենեանը:—Նա դիմնադիւարաց է, երկու տարի մայրաքաղաքում բժշկականութիւն է լսել, սակայն տարւելով «նոր վարդապետութեամբ», դարձել էր «աշխարհաքաղաքացի» և վերադարձել հայրենիք լուսաւորութեան գործին ծառայելու համար: Նա կամենում է թերթ ունենալ և ստեղծում է այդ թերթը, որպէս կուսակցութեան բերան: Ու կամենալով աշխատակիցներ ժողովել իւր շուրջը՝ երիտասարդներ է որոնում ու մարդիկ համախմբելու ընդունակութեան շնորհիւ մի կարճ միջոցում ուժեղ կազմակերպութիւն է ըստեղծում: Զորք ու գիծն, ուրեմն, մարդիկ համախմբելու ընդունակութիւնն է. բայց վա՛յ նրան, ով Մոմենեանի թանին թթու կասի. նա այդպիսիներին չի սիրում, որովհետեւ նրան հարկաւոր է հլու նախիր:

Մոմենեանը կազմում է կուսակցութեան տակտիկայի մի հրահանգ: Ինչ որ ոչ մի տակտիկական հրահանգում չի զրոււում, բայց իրականութեան մէջ գործադրւում է,—այդտեղ, Մոմենեանի կազմած վաւերաթղթի մէջ գրւած է պարզօրէն (թէ պաշտօնական խմբագիր Շաշեանի և թէ այդ հրահանգի մասին խօսելիս՝ Մուրացանը գործադրում է մի անգուսպ և չափազանցնող հումօր): Այսպէս օրինակ, հարուստներին գործի մէջ մտցնելու և նրանց զրպանները լափ-լիզելու համար—պաշտօններ տալ նրանց, ընտրել զանազան հաստատութիւնների անդամ, իրենց լրագրի մէջ փառարանել և այդ բոլորն, հարկաւ, ի շահ կուսակցութեան:

Հին գերորդ գիծն*) ուրեմն, անխտրականութիւնն է, միջոցների մէջ խտիր չդնելը, որ ունի Մոմենեանը: Այդ տեսակէտով նշանակելի է և շատ գեղեցիկ էլ նկարագրւած է երեցփոխի ընարութիւնը Զորաբաշի եկեղեցում: Մոմենեանի և

*) Հետաքրքրական է նկատել, որ խմբագրի այս բոլոր գծերը նշմարել է և նշուած համոզմունք իւր «Խմբագիր Լիւնգէ» վեպում...

իւրաքանչեւ ընտրական տեխնիկան՝ հմուտ և կատարելագործ-
ւած՝ յաղթանակ է տանում նահապետական միամտութեան
դէմ: Եւ վերջինս ոչինչ չի գտնում Մոմենտանին դիմագրելու
համար, բայց թէ դանդաղում և պարժենում է «ճօն Մար-
տիրոսի» բերանով. «Պարոն ջան,—ասում է ճօն Մարտիրոսը
Մոմենտանին,—էրեւում է, վուր խելօք տղա իս. կուլի վուր
ունիվերստեմէն էլ եկած ըլիս. ամա դու ոչ մի՛ր էգեղեցու-
ծխական իս, վունչ ժամաւուր իս, վունչ էլ մէ գամ իս քիղ
էստի տեհիլ իմ, չուն ամեն առտու ու իրիկուն իս էստի իմ.
Հիմի ամութ չի հարցնիր. դուն ի՞նչ դաւա ունիս մէ էգե-
ղեցու Հիդ... Դուք կուլի վուր չիմանաք, ջահիլներ իք. ամա
ծիր դէպէքն ու մամէքը լաւ կուիշին, վուր ճօն Մարտիրոս-
ըր էն Մարտիրոսըն է, վուր քառսուն տարի առաջ Ֆարմա-
սօն Ակոփին էս քարափեմէն դիւիք զլորեց ու Գուռուճը
խեղդից, չուն նա միր լուսաւորչի սուրփ էգեղեցին վատա-
բանիլ էր: Ժօն Մարտիրոսըր չի համփերի վուր ձեզ պիս մար-
թիքը մեր էս սուրփ էգեղեցու պատիւր չճանչնան ու էգե-
ղեցու մէջ օջինբաղութիւններ սարքին» (զլ. ԺԳ):

Իւրաքանչիւր հասարակական գործիչ, ինչպէս զիտենք,
ղեռ չի զրաւում Մուրացանի համակրանքը, երբ նրա մէջ տես-
նում է հանրական գործչի տաղանդի հետ միասին էգօրիզմ,
սեպհական շահերի գերադասութիւն: Այդ է պատճառը, որ
զովելով հանդերձ Մոմենտանի եռանդը, ճարպիկութիւնը, հե-
ռատեսութիւնն ու խորագիտութիւնը, Մուրացանը մի հոգե-
բանական խուղարկութիւն է կատարում նրա հոգու մէջ և
սուեր զգում այդ հրապարակախօսի գործունէութեան դր-
դապատճառներին վրայ: Եւ ասել ու խոստովանել է տա-
լիս Մոմենտանին այնպիսի ինտիմ ու զուտ ներքին դադանիք-
ներ, որոնք երբէք չէին ասելի ու հրապարակելի նրա պէս
մի սատանայ մարդու կողմից: Սակայն Մուրացանը գոհում

է գեղարւեստական կեանքի առօրեայ ճշմարտին, որպէս զի
իւր գարշաճքը ցոյց տալ ոչ թէ հասարակական գործունէու-
թեանն ըստ ինքեան, այլ էգօրիստարար գործող նոյն իսկ խե-
լօք մարդուն և նրա գործունէութեան ճղճիմ դրդիչներին.
«Խելք ունեցողը,—ասում է Մոմենտանը,—մեր մարդը չի լի-
նիլ, այլ իւր անծի մարդը, նա մեր ցոյց տւած ճանապար-
հով չի գործիլ, այլ իւր կամեցածով» (զլ. ԺԴ):

Մուրացանն իւր մի ուրիշ գրաւօրում («Յատուկ թղղ-
թակիցը», Լուսալ, 1902 թ. № 3) տալիս է մի այլ հրապա-
րակախօսի նկարագիր: Թղթակից Յակօն է դա, որ Մոմ-
ենտանի տաղանդը չունի, բայց նրա գծերից ժառանգել է և
մանրացրել, որովհետեւ ինքն ևս շատ մանր մարդ է: Մուրա-
ցանը ծաղրում է այդ փոքր մարդուն, որ ձգտում է «մեծ»
դառնալ, բայց չունի դրա համար բաւականաչափ նախապա-
մաններ: Նա պարծենկոտ է և վախկոտ. հպարտանում
է իւր սրտով, որն իրր թէ «կեանքով ու կրակով է լի», բայց
միաժամանակ սիրում է հանգիստ ու վարճութիւն ամեն
աւեսակ «զլխացաւութիւնից» ազատ մնալու համար: Փոքր
մարդը բարոյական մուրացկան է. նրա մէջ ինքնու-
րոյնութիւն չկալ, այլ ամեն ինչ նմանութիւն ու փոխառու-
թիւն է. նրան նայելով համոզում ես, որ մարդն առաջ է
եկել իսկապէս կապիկից: Այդպէս է նա թէ արածի և թէ
զրածի մէջ: Նրա գործունէութեան մղիչն է լինել շատ երի
նձան և շատ երի հետ: Եթէ շատերը գնում են այս ինչ
ճանապարհով, էլ ինչո՞ւ չհետեւել նրանց. եթէ «վերջին վար-
սաւիրը» այս ինչ կուսակցութեան է պատկանում, ինչո՞ւ բա-
ցառութիւն կազմել և բո մենաւորութեամբ շատերի դա-
րոյթը շարժել: Փոքր մարդը փառասէր էլ է. բայց նրա
մէջ փառասիրութիւնը չի առաջանում ոյժից, այլ թուլու-
թեան արդիւնք է. դա ոտնակոխ եղած մարդուկի մանր

էզօրիզմն է, որ քափ ու քրտինք է թափում մի քիչ «սեպ-հական աշխատութիւն» ձեռք բերել, մի քիչ համոզել թէ՛ ինքն էլ կայ, ապրում է, իւր գոյութիւնը չի մնում աննկատ: Նա «թղթակից հրապարակախօս» է, բայց դեռ ոչինչ չարած՝ յօրելեանի տարիթիւն է որոշում, ոստոստում է ուրախութիւնից, որ իւր անունը պիտի դառնայ «աշխարհահռչակ»: Նա ինքնուրոյն չլինելով՝ բնականաբար զործիք է դառնում սրա կամ նրա ձեռքին: Նա ղեկավարւում է առօրեայ, անհատական շահերով, որովհետեւ ոչ մի բարձր նպատակ չունի. «Ես գրում եմ,—ասում է նա,—ի հարկէ, այն՝ ինչ որ կամենում եմ, կամ ինչ որ պահանջում է կուսակցութիւնից անբաժան իմ անհատական շահը» (եր. 128): Բոլորը նրանից քաշւում ու վախենում են, բայց ոչ այն պատճառով, որ նա անձնապէս հզօր է, այլ որովհետեւ ուժեղ է այն կուսակցութիւնը, որ տեղ պատսպարան է գտել այդ մարդուկը: Ուստի և նրան փաշտելով են, որպէսզի նա չհաչի և իւր հաշոցով տէրերի զայրոյթը չշարժի: Փոքրիկ մարդու հմայքը ոչ թէ իւր մէջ է, այլ զիրքի, պաշտօնի և կուսակցութեան մէջ. ուժեղ են—ինքն էլ ուժեղ է, թոյլ են—կորած է իսպառ...

«Յատուկ թղթակիցը» սիրուն պատկեր է, թէպէտեւ մի քիչ գոյները խտացրած: Սրինակ, գաւառական թղթակցին աւելի մեծ պեր և նշանակութիւն է տւած, քան թէ նա իրօք ունի: Իբր թէ նրանից բոլորն էլ երկիւղ են կրում և նրա զրպանները կաշառքով ուռցնում, որպէս մի հզօր պաշտօնէի (եր. 137): Սաւորդ և զրւածքի հոգեբանական էութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող պարագայ է Յակօյի, ինչպէս և Մոմենեանի, ազատամիտ բանակին պատկանած լինելը, փոքր մարդը մնում է հոգեբանօրէն նոյնը, ինչ որ է, լինի ազատամիտ թէ պահպանողական: Հոգեբանօրէն ու զեղարեւոյթէն ոչինչ

չենք կորցնի, եթէ Յակօյին յորշորջենք պաշտպանողական: Մեղմ ծաղրը, հուժօրը, որով շնչւած է զրւածքը, տալիս է զոյգին կենդանութիւն և փոքր մարդու պատկերն առաւել ցայտուն դարձնում. թէպէտեւ զրւածքի այդ ծաղրական բնոյթին պիտի վերագրել չափազանցութիւններն ու գոյներն խտացումը...

* * *

Յիշեալ գործիչները գաղափարական ասպարէզում են զեզերում, նրանց հասարակութիւնը շարւրւած է բնդհանուրի, հասարակութեան օգտին նւիրւելու ճիգերով: Սակայն Մուրացանը մատնանշել է և՛ այնպիսի դէմքեր, որոնք հասաէր լինելով հանդերձ՝ ամենեւին իրենց հասարակութիւնը չեն քօղարկում ոչնչով և հանդէս են դալիս մերկապարանոց, որպէս փոքր մարդու մարմնացում բիւրեղացած հասարակութեամբ: Այսպէս են վաճառական Մարալեանը և տիկին Ազապեանը:

Մենք արդէն դիտենք թէ ինչ բարձր հայեացք ունեն Մուրացանի անձնուրացութեան հերոսները սիրոյ մասին: Մեր զեղադէտի մանր մարդիկ սիրոյ մէջ միայն մարմնապաշտութիւն են տեսնում և նրանց դրաւում է միայն և իմ սիրոյ ֆիզիօլոգիան: Այսպէս օրինակ մի իշխան խաբում է անմեղ Ամալիային, երբէք խղճի խալթ չզգալով, որովհետեւ նրա բնկերները հօ չեն զառապարտում իրեն: Ես խաբել եմ, իսկ դուք խաբւել էք, այսպիսով հաւասարւում են մեր չանցանքները, — ասում է նա դժբախտ Ամալիային: Բայց չէ՞ որ դու խօսք էիր տւել բնդմիշտ սիրելի,—հարցնում է աղջիկը: Բնորոշ է աղայի պատասխանը. — «Ես չասացի թէ՛ չաւիտեան սիրում եմ ձեզ, այլ թէ՛ չաւիտեան սիրում եմ. այդ կենդանակէ թէ՛ այսօր իմ սէրը ձեզ էմ նւիրում, վաղը մի ուրիշին. այսուամենայնիւ միշտ և ամեն օր սիրում եմ. անա՛ հէնց այդ փոփոխութեան մէջ էլ կայանում է սիրոյ չաւիտեանականութիւնը»:

եւ այդ ամենը նա ասում է ցինիկական ժպիտով: Երբ Ամալիան խնդրում է նրան զոնէ մի վայրկեան հրէշ չլինել,—«աւելի լաւ է մոլութեան մէջ կատարեալ լինել, քան թէ առաքինութեան մէջ պակասաւոր. ամեն բանից մի քիչ ունենալը կնշանակէ ոչինչ չունենալ» պատասխանում է մեր եսասէրը («Ի՞նչ լաջեղ է», Գլ. ԺԳ.):

Սէրը կնոջ համար դառնում է դժբախտութեան պատճառ, երբ փոփոխամտութիւն և դիւրահաւանութիւն է մըտցնում նրա մէջ «հաճութեան աղջիկը». իսկ այդ աբաւանները «սիրոյ դահիճներն են» Մուրացանի կարծիքով: Մեր գեղադէտի եսասէր կանայք «բաւական խելքով, նուրբ դիտողութեամբ և համբերատարութեամբ» առհասարակ նւաղ չափով են օժտւած բնութեան կողմից: Նրանք թույլ կամք ունին և նրանց սանձը դառնում է ճարպիկ տղամարդու ձեռքին, որին առժամապէս անձնատուր են եղել: «Հաւատացէք,—ասում է Մուրացանի Հերոսներից մէկը,—աշխարհում չկայ կամքի տէր աղջիկ և չի կարող լինել. որովհետեւ աղջկայ կամքը գտնւում է միշտ այն տղամարդի ձեռքին, որին նա սիրում է: Իսկ եթէ բարեբախտաբար կամ դժբախտաբար չէ սիրում ոչ ոքի, ապա նա նմանում է անդեկալար մի նաւի, որին քամին տանում է, ուր որ կամենում է: Այդ դէպքում առաջին պատահած ձեռքը, եթէ միայն ոյժ ունի, կբաշէ նրան իւր ետեից և սա երբէք չի մտածիլ՝ դէպի խո՞րն է դնում, թէ դէպի ժայռերը» («Գթութեան քոյրեր», Լուծալ, 1903 թ. № 2):

Կնոջ փոփոխամտութիւնն ու դիւրահաւանութիւնը նրան դարձնում են մի գաղանիք. «Մի կին ճանաչելու համար շատ քիչ են ոչ միայն վայրկենական այցելութիւնը, այլ և տարիների կենակցութիւնը: Կինը մի գաղտնիք է, որի բանալին իւրաքանչիւր անգամ նորից պէտք է ստեղծել, ըստ որում նրա բարոյական կազմութիւնը ոչ մի տեսական օրէնքի չի

ենթարկւում... Մի կնոջ վերաբերմամբ ունեցած փորձառութիւնը՝ անպէտք է լինում միւսի համար» («Ինչ լաջեղ է», գլ. Է.):

Կամքի թուլութիւնը միացած յուրի դաստիարակութեան հետ, բնութեան և մարդկանց կաշկանդումները դառնում են կնոջ վարէչքի խթաններ: «Թողնէիք,—ասում է դժբախտ Ամալիան իւր մօրը՝ տիկին Աղապեանին,—թողնէի՞ք, որ ես մի անգամ ճանաչէի իմ արժանապատուութիւնը, սովորեցնէի՞ք ինձ՝ պատկառ մնալ իմ կոչմանը, հեռացնէի՞ք ինձ սնտոի դարձութիւններից և վերջապէս խնամէի՞ք իմ մանկութիւնը մարդկութեանը արժանավայել դաստիարակութեամբ (ուսել է օրիորդաց դիշերօթիկ վարժարանում, Ա. Տ.), այն ժամանակ քաջ կասէի նրան, ով կհամարձակէր զայլ թակղեցնել ինձ...»: Բայց... «Այժմ ինձ պակասում է կամքի ոյժ, ինձ պակասում է բնաւորութեան հաստատութիւն. իմ քայլերս մանկութիւնից արդէն շեղւել են ուղիղ ճանապարհից. իմ քայլերի տակ հաստատուն հող չկայ...»: Հին կեանքը նրա մէջ միա և արիւն է դարձել. նա վճռում է շարունակել կեանքի զարնութիւններից օգտւել հետեւեալ սկզբունքն ընտրելով. «Սիրել, ինչպէս ինձ սիրել են... Ինձ վրայ պարտք կայ վրէժ լուծել մարդկանցից...»: Եւ իշխանուհի Ամալիան դառնում է հասարակաց աղջիկ (նոյն տեղ, գլ. ԺԴ.):

Իշխանուհի Աղապեանը Ամալիայի մայրն է և նրա կործանման մէջ խոշոր մասնակցութիւն ունի իւր ճղճիմ է-զօիզմի շնորհիւ: Այդ փառասէր կնոջ պատկերը յաջողութեամբ է նկարել Մուրացանը: Նա եսասիրութեան կատարեալ մարմնացումն է: Այրի Աղապեանն իւր աղջկանը նայում է իբրեւ մի սանդուխքի վրայ, որով նա պիտի բարձրանայ փառքի գագաթնակէտը՝ շրջապատւելով ամենատեսակ շքեղութիւններով ու հաճելի ծանօթութիւններով, որոնք այդ տեսակ կանանց միակ տենչանքն են կազմում: Այդ բոլորը տեղի կունեն-

նայ, եթէ Ամալիան «կոյս» մնայ, չարատաւորւի տարածած: Երբ նա իւր աղջկան ուղարկում է Իտալիա ձայնը մշակելու և լսում է նրա վաբաժ ցոփ կեանքի մասին՝ դրում է. «...այդ անգին զանձր, որ քո կուսական պարկեշտութիւնն էր, արատաւորեցիր... Այսուհետեւ դու իմ աղջիկը չես, Ամալիա, դու անպատուութեամբ մեռար. և ես չեմ կամենում, որ դու այլ ևս կենդանանաս... (նոյն տեղ, գլ. Թ.): Երբ պարզւում է, որ Ամալիային դալթակիւցրել է վերոյիշեալ ցինիկ իշխանը և խոստացել ամուսնանալ հետը՝ տիկին Ագապեանը սկզբում յամառում է ասելով. «մի՞թէ մոռացել ես, որ դու հայ ես, իսկ քո փեսայուն վրացի»։ Բայց յետոյ կակողում է, մտածելով այդ կեղտը սրբել արդիւնաւէտ կերպով, մանաւանդ որ սխալ տեղեկութիւն ունէր աղքատ իշխանի չեղած հարստութեան մասին (գլ. ԺԱ.): «Ընկած» Ամալիան վերջ ի վերջոյ մօրն է մեղադրում, երբ վերջինս ճշմունք է իրեն անպարտ ցոյց տալ. «Օհ, — բացականչում է Ամալիան մօրն երեսին, — միշտ իրենց եսը. թող մեռնի աղջիկը, թող ոչնչանայ նա, միայն մօր համար չասեն, թէ նա յանցաւոր է... Աշխարհը կերպարանափոխւել է, մայրական զորովի տեղ այժմ բուսել է մայրենի ինքնասիրութիւնը. դուք կամենում էք ձեր որդիներին բախտաւոր տեսնել միմիայն ձեր հանգստութեան համար. խելօք, զարգացած, հարուստ — միմիայն ձեր փառքի համար» (գլ. ԺԴ.): Փառքի և հարստութեան տենչ — Ահա Ագապեանի հոգու խթանները:

Վաճառական Մարալեանի համար ևս («Չհաս է» վէպի լաւ դժւած դէմքերից է) կալ գերագոյն երկրպագութեան մի առարկայ. դա փողն է, որին ծառայում և խրնկարկում է ամենայն երկիւղածութեամբ: Նա չամուսնացաւ, որովհետեւ կամեցաւ հարստանալ: Հարստացաւ և տեսաւ, որ ուշ է. «ինքն էլ զղում էր, որ էլ աւելորդ էր նւիրարեմել

Աստղկան իւր զծուծ ընծան»: Երբ ամուսնանալու հարցը չուրն է ընկնում, նրա միակ իգէալը դառնում է աշխարհի հզօրներին հաւասարելը — փառք ու պատի արժանանալ և իրաւամբ «աղա» հռչակել. և այդ նրան յաջողւում է 60 տարեկան հասակում միայն: Նա ժլատ է բառի բուն նշանակութեամբ: Փողի համար ունի ասես չի երկրպագի և անձնական ինքնասիրութիւն և ես դո՛հ չի բերի, որովհետեւ նրա կուրքն է փողը: Նա մարդկանց չի հաւատում, չի վստահւում, որովհետեւ աշխարհը նրան ներկայանում է իբրեւ մի կողոպուտի մրցադաշտ. «հաւատալը մի թուլութիւն է, իսկ վստահանալը — երկու»։ ահա նրա աղօթքը: Որտեղ շահ, այնտեղ էլ հոգեկան խաղաղութիւն ու հաճոյք: Իսկ այդ հաճոյքին տանող իւրաքանչիւր վայրկեանը թանկագին է ինքնին. «մի կորցրած վայրկեանը մի դուռն ամբողջ աւելի է» — ասում է նա: Թէ բարեկամութիւն ու ժպիտ, թէ ընկերութիւն ու սէր նրա համար այնքան արժէք ունին, որքան շահաւոր են: Եւ այդ է պատճառը, որ նա մի-չաղ կապալ վերցնելու մտադրութեամբ խոստանում է իւր եղբոր որդուն ամուսնացնել կապալը զիջող Միլըոն աղա Խալաթեանի տղեղ ու չիմար աղջկայ հետ: Հին տիպի վտնտաւան է Մարալեանը: Երբ եղբոր որդին ուսումն ասարտում է գիմնազիայում և կամենում է համալսարան գնալ՝ հօրեղբորից լսում է. «Շատ ուսում առնելը քո ինչին է հարկաւոր: Ուսումը թող նրանք առնեն, որոնք ստիպւած են ուսման միջոցով փող աշխատելու. իսկ դու, փառք Աստուծոյ, այնպիսի հարստութիւն ունիս, որ կարող է քեզ առանց ուսման էլ անկարօտ ապրեցնել: Եւ, վերջապէս, ինչի՞ց է հարկաւոր համալսարանը. գիմնազիոնական ուսումն էլ մեծ ուսում է» (գլ. Ի.):

ՄՈՒՐԱՑԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԵՂԱՐԻՆՍՏԱԿԱՆ ԱՏԵՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Մուրացանն իւր «Սեան» ճանապարհորդական նկարագրութեան մէջ պատմում է այն զգացմունքների մասին, որ զարթեցնել են նրա մէջ Գեղամայ ծովակի հանդէպ. «Ես առաջանում էի սրտատրուի,—ասում է նա,—մի ինչ որ քաղցր և զոդար զգացմունք մղում էր իմ սիրտը դէպի այս ծովակը: Դա այն սին հետաքրքրութիւնը չէր, ինչ որ ես զգացել էի առաջին անգամ ծով տեսնելիս և նրա վրայ նաւարկելիս. ինձ թւում էր թէ Գեղամայ ծովակի մէջ ինձ անժանօթ, բայց հոգւոյս բնտանի շատ նորութիւններ կան, որոնց պիտի տեսնէի, թէ անցեալ դարերի շատ անցքերի պատմութիւններ նրա ալիքների մէջ պիտի կարդայի» (Նոր-Դար, 1891, № 130):

Մուրացանի սէրը դէպի պատմական անցեալը բղխում են երկու աղբիւրից: Իրրեւ քաղաքացի նա պատկանում էր այն մարդկանց թւին, որոնք ամօթ են համարում իրենց ազգի պատմութեան չիմանալը. և Մուրացանը տարիներ շարունակ ուսումնասիրել է հայ ազգի անցեալը՝ իւր քաղաքացիական պարտականութեանը յագեցում տալու համար: Դրա հետ միասին նա եղել է երկու տարի Հայոց պատմութեան ուսուցիչ Շուշում, Խորեն Ստեփանէի դպրոցում և ճամբորդել է պատմական վայրեր: Բայց պատմութիւնը Մուրացանին զբաւում էր և՛ իբրեւ գեղագէտի, անձնուրացութեան երգչի համար պատմութիւնը մի յարմարաւոր օտարէզ էր հոյակապ զաղափարատիպեր կերտելու համար: Եւ զուր չէ, որ նրա զուլիս դործոցը պատմական վէպ է—«Գէորգ Մարգպե-

տունին»: Գեղարեւտը կեանքի լուսաբանութեան մի ձև է. մեր գեղագէտը պատմական անցեալի լուսաբանութիւնը պիտի տար, հարկաւ, իւր գեղեցկի համաժայն: Եւ իրօք, այստեղ էլ նա դրւատում է անձնուրացութիւնը և ձաղկում ևս սասիրութիւնը:

Պատմական կեանքը գեղարեւտութիւն լուսաբանելիս Մուրացանն իրեն ազատ ու անկաշկանդ էր զգում հայ պատմագիրներից օգտւելու դործում: Նա յստակօրէն գիտակցում էր, որ պատմագրութիւն և գեղարեւտ տարբեր բաներ են: Ռուզանի մի քննադատութեան առիթով խօսելով՝ նա ասում է. «Ես պատմութիւն չեմ գրել, այլ դրամա, որ ի հարկէ պատմութիւն չէ, այլ բանաստեղծութիւն: Հետեւապէս, եթէ Ջալալը, Ռուզանը, կամ զրանց շրջապատողները հերոսներ էլ չլինէին, ես դարձեալ իրաւունք ունէի իմ դրամայի մէջ, իբրեւ դիւցազներգական (էպիք) զրամքի մէջ, ստեղծել նրանցից իմ ցանկացած մարդիկը, կամ նրանց գործունէութեանը տալ այն գոյնն ու հոգին, ինչ որ պահանջում էր իմ դրամայի զաղափարը»: Գեղագէտը զիտնական կամ հնախոյզ չէ: Նրա դործունէութեան մէջ էականը ոչ թէ ուսումնասիրութիւնն է, այլ «բանաստեղծական յափշտակութիւնը, ստեղծագործող ուժն, այդ ամենի հետ միասին, մարդկային հոգւոյ խորքը թափանցելու ընդունակութիւնը»: Գիտնականը կամ հնախոյզը կարող են իրենց տեղեկութիւնները շատացնել, փաստերը կապակցել «բայց խօսեցնել թղթին, վերաշինել աւերակը, յարուցանել նրա մէջ ապրող ու զգացող մարդիկ, անկարող են»: Շատ պարզ է, թէ ինչո՞ւ. «քերթողական արւեստի ամենատարրական օրէնքն այն է, որ բանաստեղծը իւր զրամքների մէջ առաջին տեղը տալ ոչ թէ պատմական, այլ իդէալական ճշմարտութեանը և նրա կոչումը լինի ոչ թէ հաստատել ճշմարտութիւնը, այլ ցոյց տալ նրան» («Մուրճ» ամսագիր, 1901 թ. № 1):

Ինչպէս տեսնում էք, Մուրացանը ճիշտ հայեացք ունի պատմա-գեղարւեստական ստեղծագործութեան մասին: Պատմագիրն ու ուսումնասիրողը տալիս են որոշ աշխարհայեացք և ելնում են որոշ աշխարհայեացքից, ուստի և պահանջում է նրանցից լուսանկարչական ճշտապահութիւն, իրականութեան համապատասխանութիւն, կեանքի առօրեայ ճշմարտութիւնը: Իսկ գեղագէտը տալիս է որոշ կենսահայեցողութիւն և ելնում է որոշ կենսահայեցողութիւնից. ուստի և պահանջում է նրանից գեղարւեստական ճշմարտութիւն, որ բարձր է առօրեականից և անհամապատասխան նրան, հետևապէս վիպագիրը իրականութեան ստրուկը չէ պատմագրի և ուսումնասիրողի նման. նա անում է պատկերաւոր ընդհանրացումներ փաստական ճշմարտութիւնների սահմանում: Դա ճիշտ է ընդհանրապէս: Առաւելապէս հայ վիպագրի համար: Որովհետեւ սա կանգնած է այնպիսի դժարութիւնների առաջ, որոնք հնար չեն ընծեւում պատմական անցեալի լուսանկարչական պատճէնը տալ և ստիպւած են աւելի մեծ չափով ստեղծագործական երևակայութեան օգնութեանը դիմել: Բաֆֆին «Սամէլի» յառաջաբանի մէջ պատմում է այն դժարութիւնների մասին, որ հայ պատմական վէպ գրողի առաջ են կանգնած: Որոնք են այդ դժարութիւնները:—Ահայտ պատմական չիշատակարանները, որոնց մէջ «չոր ու ցամաք տարեգրութիւն» է հաղորդւած: Այն ինչ «վէպի համար հարկաւոր է ընթացիկ, շարժուն կեանքը իւր բոլոր երևոյթներով, և ոչ թէ լճաւորների կամ իշխանների աշխարհակալութեան կամ պարտութեան չոր ու ցամաք տարեգրութիւնը» (տես, եր. II): Ի՞նչ մտքով են չոր ու ցամաք մեր պատմագիրները:—Նրանց մէջ առօրեայ և հասարակական կեանք չկայ, ընտանեկան և անհատական շրջապատի նկարագրութիւնը բացակայում է: Այսպէս օրինակ, մեր պատ-

մութեան մէջ կին չկայ: «Իսկ առանց կնոջ,—ասում է Բաֆֆին,—վէպ կարող չէ լինիլ. կինն է նրա ոգին և կենդանութիւնը» (եր. III): Բ. Մենք չունինք ոչ Էսքիլէս, ոչ Սօֆոկլէս, ոչ Հոմերոս և ոչ Վերդիլիոս: «Մեր հին զրականութիւնը դուրս չեկաւ եկեղեցական շրջապատից». մեզ չտրւեց ոչ մի վէպ, զրամա կամ կօմեդիա: Գ. Մեր հնախօսութիւնն էլ պարականում է այն սահմանների մէջ, ինչ որ զծել է նրա համար պատմութիւնը. «Մեր հնախօսութեան մէջ կեանքի քննադատութիւնը, իւր բոլոր երևոյթներով, խիստ անշան տեղ է բռնում» (եր. IV): Դ. «Արդեօք ունենք մի մուղէում, —գանգատւում է Բաֆֆին,—որտեղ հայ վիպասանը մտնելով տեսնէր թէ ի՞նչ տեսակ զգեստ ունէին նախնի հայերը, ինչ տեսակ զարդեր ու զենքեր ունէին, կամ ինչ տեսակ անային կարասիք էին գործ ածում: Արդեօք մենք ունենք մեր հին արձանները, մեր հին նկարները» (եր. IV):

Մեր զրականութեան մէջ պատմական վէպի վարպետներ են համարւում Ծերենցը և Բաֆֆին: Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ Մուրացանն այդ երկուսից էլ բարձր է իւր պատմա-գեղարւեստական ստեղծագործութեամբ:

Ծերենցի լաւագոյն պատմական վէպը համարւում է «Երկունքը», որի նիւթը վերցւած է մեր պատմութեան արաբական շրջանից, ինչպէս Մուրացանի «Գէորգ Մարգարէառնին»: Ծերենցի այդ վէպը գեղարւեստական առումով թող է. հեղինակը իւրաքանչիւր քայլափոխում երևում է նրա մէջ, ցոյց է տալիս թէ ինչպէս է օգտւում ժամանակակից պատմագրութիւնից, չափաւ վէպը դարձնում է չոր ու ցամաք գէպերի բրնձիկոն, արագ կերպով բազմաթիւ անցքեր շարում է միմեանց ետեւից մի կամ երկու էջի վրայ, «Ինչպէս կպատմեն ժամանակին պատմիչք» բառերով (տես եր. 400): Ամեն անգամ Ծերենցը զգալ է տալիս ընթերցողին, որ ինքը հին-հին

բաների մասին է խօսում, համեմատութիւններ է անում ան-
ցեալի և ներկայի միջև (եր. 113), մի խօսքով՝ կորչում է այն
իլլիւզիան, որ պատմական վէպի էական արժանիքն է կազ-
մում: Ծերենցի մէջ հսկողական միջոցը պայքարում է գեղա-
գէտի դէմ: Նրա ստեղծագործական երեւակայութիւնը թույլ է.
բնութեան, պատերազմների նկարագրութեան և իւր հերոս-
ների բնութագրումների մէջ նա չափազանց ժլատ է. նրա մէջ
այդ նկարչական ժլատութիւնը բանաստեղծելու պակասու-
թիւն է և ոչ թէ գեղագիտական համառօտութեան նշան: Այդ
տեսակէտից Բաֆֆին և Մուրացանը շատ են բարձր նրանից.
Իսկ վերջիններս աննահանջ մրցում են միմեանց հետ, թէպէտև
Մուրացանը աւելի կիրթ է և ճաշակովի, քան Բաֆֆին: Ծե-
րենցը շատ խիստ է վերաբերում գէպի հայ նախարարու-
թիւնը. բայց գեղարւեստական ոչ մի պատկեր չի տալիս, որ-
պէսզի մենք համոզւենք իւր Ասածներին ու պնդածներին. հայ
նախարարներին «չիմար տէրեր» է անւանում (եր. 141), զեղխ,
շուայլ, հարբեցող, «զւարճութեանց և անառակութեանց մէջ
թաթախեալ»... Պատմականօրէն էլ թերութիւններ ունի «Եր-
կունքը». Ծերենցը տալիս է արարական տիրապետութեան այն
շրջանի նկարագիրը, երբ հայ նախարարութիւնները ձգտում
էին թագի և, վերջապէս, երկար մրցումներից յետոյ Բագրա-
տունիներին յաջողում է դահի տիրանալ: Ի դժուր Ծերենցը
Մամիկոնեաներին այդ մրցման մէջ անտես է արել, ոչ մի դեր
չատկացնելով նրանց կատարել, շտտանում է միայն ասելով
թէ այդ ժամանակ «Մամիկոնեանք միայն անուշով կային»
(եր. 89). այն ինչ նրանք հէնց այդ միջոցին օրհասական կռիւ
էին մղում իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար և դա-
ժանօրէն մրցում էին հզօր Բագրատունիների հետ...

Բաֆֆի լաւագոյն պատմական վէպը համարւում է
«Սամէլը», որի նիւթը վերցւած է մեր պատմութեան պար-

սկական տիրապետութեան շրջանից: «Սամէլը» ևս գեղար-
ւեստական առումով անթերի զործ չէ, թէպէտև իբր վէպ
շատ բարձր է «Երկունքից»: Տպաւորութիւնների ուժգնու-
թեանը խանգարում են պատմական տեղեկութիւնների խնո-
ղումները և հրաշապատում մի քանի հանգամանքներ (եր. 467):
Պատմական վէպի թուլութիւնը սկսւում է այնտեղ, երբ թո-
ղած պատմական կեանքի ըստ էութեան և տիպական պատ-
կերացումը, փաստական եղելութիւնների սոսկ արձանագրող
է դառնում վիպասանը: Այսպէս օրինակ, Մամիկոնեանց ծա-
գումն է բացատրում ըստ աւանդական պատմութեան (եր. 11):
Բաֆֆին իւր պատմական հատ ու կտոր տեղեկութիւնները
տեղի անտեղի խոթում է վէպի հիւսւածքի մէջ և զործողու-
թիւնների ընթացքը դանդաղեցնում: Թողնենք մի կողմ «Վա-
կագծի մէջը», որ մի զուտ պատմագիտական ուսումնասիրու-
թիւն է և չիշատակենք Թ. զլուխը, որ մի երկար ու բարակ
նկարագրութիւն է հայոց հեթանոսական սովորութիւնների,
որոնք կապ չունեն վէպի անմիջական բովանդակութեան հետ:
92-երեսում պատմւում է հայոց քաղաքական վիճակը Տրդա-
տից մինչև Արշակ Բ.: Բաֆֆին չի կարողացել այդ բոլոր
տեղեկութիւններն ու նիւթերը ձուլել և դարձնել զործողու-
թիւններ, վիպական երևոյթներ: Հերոսների բնութագրում-
ների մէջ հոգեբանական սխալներ և գեղարւեստական սալ-
թաքումներ կան: Մերութեանը, որին Բաֆֆին օժտել է մեծա-
մեծ ձիւղերով, որ խելօք է և հեռատես (եր. 702), ունի մեծ
կամք ու հաստատամտութիւն, տաղանդ և մեծասրտութիւն,
այդ Մերութեանը Բաֆֆու մօտ դուրս է եկել իբրև համոզ-
մունքներից զուրկ մի անձն, որ սխալ է միանգամայն: Մե-
րութեանն իւր ներքին աշխարհում չի հաւատում ինքն իրեն,
իւր բոլոր արածները դատափետում է, համարում է «ուրա-
ցութիւն», «սրտի քարացում», «սուրբ զգացմունքների դէմ»

դնալ և իրեն դործիք է համարում պարսից թագաւորի «ամենավատ ցանկութիւնների»... վէպի, իբր թէ, գլխաւոր հերոսի հոգեբանութիւնն էլ սխալ հիմքերի վրայ է դրւած. Սամւէլն իւր ուխտից չետոյ մի տարի և աւելի դործի չի կրպչում. Բաֆֆին բացատրում է, որ նրա խիղճը տանջւում էր հօր ուրացութեան պատճառով (եր. 587). հոգեբանօրէն խախտւտ է այս պատճառաբանութիւնը, որովհետեւ Վահան Մամիկոնեանը Սամւէլի խղճի մէջ մուտք ունենալ չէր կարող այն ժամից սկսած, երբ նրա մէջ ամրացաւ սիրոյ զգացմունքը, դարձնելով նրան հօր ոխերիմ թշնամին. եթէ այս այսպէս չէ՝ կնշանակէ Սամւէլի սէրը կեղծ էր, որ հակառակ է վէպի ամբողջ ոգուն: Բաֆֆին չի չաչուել Սամւէլին դարձնել վէպի կենտրոնական անձն, թէև նա ձգտել է այդ բանին: Սամւէլը մի խակ և չկազմակերպւած բնաւորութիւն է, կատարեալ երեսայ, որին պիտի ամեն բան բացատրել և ապա կասկածել՝ հասկացան թէ ոչ: Նա իրօք մի տհաս և երազամոլ երիտասարդ է, ինչպէս որակում է նրան Հայր Մարգարէտը: Իսկ այդպիսի անձինք էպոսայ կազմել չեն կարող և Բաֆֆի շերտ ցանկութիւնը վիժել է դեղարւեստօրէն: Վէպի կենտրոնը պիտի լինէր կամ Մերուժանը կամ Մուշեղ Մամիկոնեանը...

Մուրացանի առաւելութիւնը թէ Ծերենցից և թէ Բաֆֆիից անուրանալի է: Մեր գեղադէտի մօտ պատմական տեղեկութիւնների հակադեղարւեստական խճողումներ չկան, իսկ բնաւորութիւնների ուրւագծումների մէջ բացակայում են հոգեբանական կոպիտ սալթաքումները, ի բաց առեալ Ռուզանը, որ շինծու է:

* * *

Մուրացանի աշխարհայեացքն իւր պատմական գործերում հրապարակախօսութեամբ աւելի քիչ է աղմուսւած, քան

ոչ պատմական երկերում: Գեղարւեստը չի ճանաչում կուսակցութիւն. և իրօք գեղադէտ Մուրացանը կարող է մրցել իւր հայեացքներով ամենաթուեղ աղատամաի հետ. օրինակ, հայ եկեղեցու նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով. դեղարւեստը կեանքի ակունքներից է բղխում, իսկ այդ ակունքները գործչունին հրապարակախօսութեան և բանականութեան հետ... Իւր պատմական գործերի մէջ Մուրացանի վերաբերմունքը դէպի եկեղեցին ոչնչով չի դանազանւում մեր պաշտօնական լիբերալների վերաբերմունքից. նա ևս կողմնակից է աղմուսէր, լուսաւորւած և կոչւմով Հոգեորականներին. նա ևս Հայածում է անձնասէր, տղէտ և անկոչում կղերին իւր գեղարւեստական պատկերացումներով. ինչպէս օրինակ, Թոմայի վանահայրը և տէր Սարգիսը (տես «Անդրէաս Երէց»): Միակ տարբերութիւնն այն է, որ Մուրացանին չի ոգևորում լիբերալների քաղաքականութիւնը սոսկ քաղաքականութեան տեսակէտից. նա այդ քաղաքականութեան հետ խառնում է և Հաւատացող մարդու շերտ վերաբերմունքը դէպի եկեղեցին: Լիբերալներն եկեղեցին ստորադրում են ժամանակակից աղմուսին կուլտուրային, որ III դասակարգի սեպհականութիւնն է, իսկ Մուրացանի Համար հակադրութիւն չկայ աղմուսին կուլտուրայի և եկեղեցու միջև, ուստի և ոչ մի աստիճանաւորում չի ընդունում*):

Մենք նախորդ գլուխներում տեսել ենք, որ Մուրացանը իբրև մտածող չի կարողանում տանել այլադասան հայերին: Պատմական դրւածքներում էլ նա մնացել է նոյնը. հրապարակախօս Մուրացանը մի անհամակրելի կղերականի տպաւորութիւն է անում: Այսպէս օրինակ, կաթողիկոսութիւն ըն-

*) Տես մեր «Միբայէլ Նալբանդեան. Աղգութեան հրապարակախօսը աշխատութեան մէջ եկեղեցու և աղգութեան փոխարարութիւնը լիբերալ աշխարհայեացքի տեսակէտից»

դուռնած հայերին նա անւանում է «սրիկաներ», («Անդրէաս Երէց», եր. Ե.): Պապականների քարոզները համարում է «թու- նաւոր և ազգափորձան» (նոյն տեղ, եր. 142), Յովհաննէս Քոնեցուն հայհոյում է՝ նրան անւանելով «գարշելի», որով- հետև նա յարել էր պապական եկեղեցուն (եր. 232): Ֆրանգ- ների կարգապետին չսիրելով՝ նրան պարզեւել է և մի անդու- րեկան արտաքին և աշխատում է առհասարակ նրա բոլոր արածներն ու առաջները բացատրել չետին և վատ նպատակ- ներով, որ ամենեւին կարիք չկայ թէ զեղարւեստական և թէ հոգեբանական տեսակէտից: Պէտք է խոստովանել, որ այնու- ամենայնիւ Մուրացանը չի ուրանում կաթողիկէ կղերի արժա- նիքները և գովում է նրանց, երբ գովելի օրէն է բան է գրա- նում նրանց մէջ: Մուրացանի ազգայնական աշխարհայեացքը սիրում է չափազանցութիւններ. հայաստանը նրա կարծիքով փրկել է իւր հզօր հարեաններին քաղաքական կորստից և «իւր բիւրաւոր նահատակների տրեամբ զնել է Սրեւելեան Եկեղեցու փրկութիւնը» («Գէորգ Մարգարիտունի», եր. 633):

Այդ թերութիւններն ունենալով հանդերձ՝ Մուրացանն ունի և առաւելութիւններ իբրև պատմականօրէն մտածող: Նա շատ ճիշտ է ըմբռնում արաբացոյց քաղաքականութիւնը հայոց նկատմամբ (նոյն տեղ, եր. 95 և 603), թէպէտև ժա- մանակի պատմիչներից ազդելով՝ Մերենցի հետ միասին մի անտեղի տտելութիւն է տաժում զէպի «վալրենի և զարշա- զէմ» արաբացիք: Մուրացանը ճիշտ է ըմբռնում և հայոց նախարարական կաղձակերպութեան հութիւնը: Նա այն միա- միտ հայեացքը չունի, թէ հայ ազգն ի բնէ անմիտքան է ե- ղի. անմիտքանութիւնը բացատրում է տիրող աւատականու- թեան պայմաններով: Ըշտօրէն ըմբռնում է միջնադարեան հայ եկեղեցու նախարարական բնութիւնը և նրա օրգանական դաշ- նակցութիւնը տիրող սօցիալ-տնտեսական կաղձի հետ: Թա-

գաւորող տան դահակալական կռիւների իսկական պատճառ- ներին իրազեկ է և չի բաւականանում ժամանակակից պատ- մապիւրներէ միամիտ բացատրութիւններով, այլ ճշմուն է տալ բանաւոր և խելացի մեկնութիւններ: Մուրացանի թերու- թիւններից մէկն էլ այն է, որ նա սիրային տարրին մեծ տեղ է տալիս մեծ ու փոքր նախարարների զժտութեանց մէջ, իսկ Աշոտ Երկաթի թագաւորութեան ողբերգութիւնը կապել է ամբողջապէս մի սիրային արկածի հետ, որ հոգեբանօրէն գո- հացուցիչ լինելով՝ պատմականօրէն անբաւարար է:

Մուրացանն այս վերջին դէպքում Յովհաննէս պատմա- գրի կիսատ թողածն է լրացրել: Աշոտ Երկաթն այդ պատ- մագրի մօտ հանդէս է գալիս երկ-կողմանի բնութիւնով. նա քա- ջութեան հրաշքներ զործող է և պատմագիրը թւում է մի- մեանց ետեւից նրա արիութեան գործերը ժամանակագրական կարգով: Յանկարծ պատմագիրը պատմութեան թելը կտրում է և չիշատակում մութ կերպով Աշոտի «անարժան գործերը», նրա «անազգայի կործանումը» և այդ բոլորի պատճառը մի ինչ որ «անմաքուր բղջախոհութիւն» է համարում: Պատմա- գիրը չի բացատրում թէ զրանից յետոյ ինչո՞ւ այլ ևս ոչ մի խօսք չի ասում Երկաթի մասին մինչև իւր պատմութեան վերջը: Ի՞նչպէս եղաւ, որ այդ դիւցազն մարդը մեկուսացաւ պատմական թատերաբեմից: Աշոտն ամենուրեք և միշտ չազ- թանակող է գուրս գալիս զբոս չաղողակ այցելութեանն Աս- տուծոյ երթալով երթալը և զօրանալը» (տե՛ս Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն հայոց, եր. 172): Սակայն այդ բոլոր հրաշագործութիւններից բան չի զուրս գալիս: Ինչո՞ւ—Աւատական հայաստանի երկպառակ- եալ զրութիւնը իւր անտեսական և կռաւորական բնութիւնով, զրա հետ միասին արաբական տիրապետութեան ինքնօրինակ քաղաքականութիւնը ոչնչացնում են ամեն մի կենտրոնածիգ

պետական նկրտում: Ողորմելի աւատական հայաստանի հանդէպ կանգնած է արարական տիտանը: Մրցութեան ինչ յաջողակ պայմաններ են հարկաւոր նրա դէմ. հայ նախարարները պէտք է որ «վայելչարար ի միասին կապակցել հասարակ եղբայրութեամբ և իբրև զմի այլ միանալ և ընդ Գաւթի պարսաքարել զնորս Գաղիաթու մօեղէն բուրգն» (նոյն տեղ, եր. 140): Բայց... «Բայց ոչ զայս եղև տեսանել զմեզ, այլ զնորին հակառակն կրեցաք» (եր. 141): Նախարարներին մէջ համերաշխութիւնը զուլս չի գալիս. փոքրերը մեծերի դէմ են ելնում, թագաւորները ձղտում են բոլորին տիրել և կենտրոնածիղ պետութիւն ստեղծել, սակայն անյաջող, որովհետև ներքին պայմանները թոյլ չէին տալիս: Այդ բոլոր ներքին պատճառների վրայ աւելանում են, ինչպէս ասանք, արաբական արտաքին քաղաքականութեան ռաւմաթութիւնները, ուժեղ հայ զահալալին դէմ էին նրանք, ուստի և հայ նախարարներին աչքի ընկնողներին զահեր էին բաշխում և նրանց միմեանց հետ կռւեցնում. երկիրը հեծում էր հարկերի տակ և սրածութեանց ենթարկւում: Պատմագիրն իւր ժամանակի ոգու համաձայն այդ բոլորի պատճառը համարում է հայ մարդու բազմադան մեղքերը, «Աստուծոյ ուխտին» հաւատարիմ չմնալը, որ մինչև անգամ «տարերքն էլ է լեղափոխում» և սովի դռներ բաց անում, որովհետև «սերմում են, բայց չեն հնձում, տնկում են, բայց չեն կթում»: Եւ ի՞նչ սոսկալի «մեղքեր» են ծագում այդ բոլորից: Կանայք մինչև անգամ դառնում են անամօթ. երեսների քօղը և անդամների ծածկոյթը մերկացրած «ի հրապարակս ելեալ առ տաղմապին մուրացիկս շրջէին» (նոյն տեղ, եր 142—144): Այնտեղ՝ ուր պատմագիրը պէտք է երևոյթները պատճառարանի, զիմում է Աստուածաշնչի օգնութեան ցիտատներ մէջ բերելով նրանից, կարծելով թէ այդ կերպ բացատրեց ամենատեսակ «խնդունները:

Այդ բոլոր տախնուվրայութիւնների վրայ աւելանում են թագաւորող տան ներքին երկպառակութիւնները: Ո՞վ պէտք է լինէր այդ բոլոր քանդիչ ուժերի մէջ իբրև շինարար ոգի— Գէորգ Մարգարետունին, որի գոյութիւնը և անհրաժեշտութիւնը տւեալ իրաւակարգն է ծնել, որպէս շողկապ, զոնէ ժամանակաւոր կերպով, ցաք ու ցրիւ ուժերի: Պատմագիրը նրա բնօրթագիծը չի տալիս, բաւականանում է ասելով թէ նա էր «ոմն ի պատաւաւորաց... Գէորգ անուն, ելեալ շրջէր զգաւառօքն սակաւամասնեայ շինութիւն աշխարհին ամրացուցանել ի հինից թշնամեացն... ոչ աւելի քան քսան այր ընդ նմա էին...» (եր. 191):

Մուրացանը պատմական այս անբնորոշ և կցկտուր տեղեկութիւններից մի գեղեցիկ վէպ է հիւսել, որի մէջ ամեն ինչ կապակցօրէն և բացօրոշ ընթիւ են ստացել: Մուրացանը խոշոր գեղագէտ է և՛ իւր պատմա-գեղարւեստական ստեղծագործութեան մէջ: Բնութեան, պատերազմների և բերդերի նկարագիրները գեղարւեստի շունչն ունին իրենց վրայ: «Անդրէաս Երէցի» մէջ շատ գեղեցիկ են Շահաբաթի և նրա ընդունելութեան նկարագիրները, նրա շքախումբն ու երթը: Գեղեցիկ են նաև արեւելեան շողօքօրթութեան և սարկահոգութեան պատկերացումները (տե՛ս եր. 260, 257, 259, 264, 272, 327): Մուրացանն իբրև գեղագէտ ամեն բան բացատրում ու պատճառարանում է, աշխատում է դալոց առարկութիւնների առաջն առնել, օժտում է իւր սիրած հերոսներին մեծ խելքով, տակաւով ու հեռատեսութեամբ և համապատասխան ձևով էլ նրանց խօսեցնում է. ներքին ուժին յարմարեցնում է հերոսի արտաքին նկարագիրը: Նմանութիւններն ու փոխաբերութիւններն ըստ մեծի մասին յաջող են և բանաստեղծական:

Այժմ անցնենք նրա պատմական հերոսների գեղարւեստ-

տական արժէքի որոշման խնդրին: Անձնութեան գաղափարատիրային են՝ Գէորգ Մարգարեանի, Անդրէաս Երէյ և Ռուզան, իսկ եսասիրութեան գաղափարատիրայերը—Յովհաննէս կաթողիկոս:

1.

ԳԷՈՐԳ ՄԱՐԶՊԵՏՈՒՆԻ

Համանուն վէպի կենտրոնական հերոսն է և անձնութեան մի վսեմ գաղափարատիր: Մուրացանի գեղարուեստական գեղեցիկը յանձինս Գէորգ Մարգարեանի տարել է իւր փառայն յաղթանակը: Գէորգ Մարգարեանին շինարար ոգի է, ինչպէս և Մուրացանի միւս անձնութեանը: Նրա անձնագիտութեան պատգամն է. «լաւ է մեզ, զի այլ մի մեռանիցի ի վերայ ժողովրդեանս և մի ամենայն ազգս կորիցէ» (եր. 178): Ամենքն էլ համոզւած են, որ Մարգարեանուն չեն զեկաւարում անձնական գործերը, որովհետեւ «հայրենիքն ու նրա ցաւերն են, որ ոյժ կամ յուսահատութիւն են բերում նրա վրայ» (եր. 143): «Նա (Գէորգը) չէր կարողանում հաշտուել այն մաքի հետ, թէ խելք ու սիրտ ունեցող տղամարդը կարող է ընդհանուր հայրենիքի շահը զոհել իւր անձնական չնչին հաճոյքին...» (եր. 207):

Անձնութեանը գաղափար է և այդ գաղափարի կրողը մարդ պէտք է լինի, որին ոչինչ մարդկային խորթ չէ: Մարգարեանին զերբնական ոյժ չունի իւր մէջ, նա մի տաղանդաւոր զօրավար է և տարիների փորձառութեան շնորհիւ գործում է յաղթութեան հրաշքներ: Զօրավար լինելով՝ նա կողմնակից է դիպցիպլինայի: Նրան ասում են, որ քո թագաւորն անարժանի մէկն է, զինւորը սառնասիրտ կերպով պատասխանում է. «ինչ արած, Աշոտ երկաթն է այժմ գահի վրայ:

իսկ ես դահի խոնարհ ծառան եմ» (եր. 215): Նա հակառակ է հարազատի արիւն թափելուն. բայց երբ պահանջում է պարտականութիւնը, ազդի ընդհանուր շահը, նա անողորմ է, անողորմ է հէնց իւր, որդու և ուրիշների նկատմամբ: Նրա իգէալն ամբողջ միջնադարի իգէալն է. «զուգութիւն է մայր բարեաց, անզուգութիւն ծնող չարեաց», որքան անդամներ կրկնել է այս խրատը աւատական հայաստանում, սակայն ապարդիւն: Գէորգ Մարգարեանին ուզում է երկարացնել այդ խրատը սեպհական մեռնեցութեամբ: «Երկրի փրկութիւնը», — ասում է նա, — կախած է այժմ իշխանների միութիւնից և այդ միութիւնը պէտք է «տեղծել» զոհաբերութեան ինչ զոհով ուղղում է լինի» (եր. 304): Նրա խօսքի հետ գործն է միացած և նա իւր ազգի սեղանի վրայ դնում է սեպհական ոգի շակէղը:

Ասացինք, որ Գէորգը տաղանդաւոր զօրավար է: Ի՞նչ զբօն է յայտնագործում նրա մէջ Մուրացանը:

Իրըն զօրավար Մարգարեանին դիտէ որեւոր ստորադրեալներին և նրանց մղել դէպի հուր ու սուր: «Իշխան Մարգարեանուն ծայնը զերբնական ոյժ էր ներշնչում նրանց, ամեն մէկը հաւատում էր թէ՛ չի կարող յաղթել այն զօրքը, որ Գէորգ իշխանի հետ միասին է կուռում» (եր. 453):

Դիտելով թշնամու մի փոքր քալլը, Գէորգը մերկացնում է նրա ամբողջ ճրագիրը:

Պատերազմի դաշտում նա ռազմիկ—արտիստ է: Կուլ ժխորն ու աղմուկը, արեան գոլորշին և սրերի փայլն արբեցնում են նրան: Այդ ժամանակ նա չի մտածում սեպհական ոյժի փրկութեան մասին, այլ կուլելու, կուլելու և յաղթանակի համար:

Ամբոխի հետ խօսել դիտէ նա, դիտէ բռնել վերջինս թալլ չիղը: Օրինակի վարակիչ լինելը խորապէս ըմբռնելով՝ ինքն է,

առել, թէ նա լաւ մարդ էր, թէ նա չէր կարող իւրացնել այդ իշխանութիւնը յօգուա Մարգարետունեաց նախարարութեան, ինչպէս ձգտում էին ուրիշ նախարարութիւններ: Ինչո՞ւ, ախր, ինչո՞ւ:—Չկայ պատճառաբանութիւն: Այսպիսով՝ մի աւելորդ անգամ ևս համոզուած ենք, որ Մուրացանի ստեղծագործութիւնը ինքօրինակ առանձնաշատկութիւն ունի. նա տալիս է ոչ թէ տիպեր, այլ դադափարատիպեր...

2.

ԱՆԴՐԷՍ ԵՐԷՑ.

Համանուն վէպի հերոսն է և Մուրացանի պատմական դէմքերի մէջ անձնութեան երկրորդ դադափարատիպը: Սրա անձնութեան պատգամն ևս նույնն է, ինչ որ Գէորգ Մարգարետունեանը. «Լաւ է,—ասում է Անդրէաս Երէցը, —որ յեսնի, երեսնի և նոյն իսկ հնգի փոխարէն միւր մեռնի. առանց զօհի փրկութիւն չկայ» («Երկասիրութիւններ», հտա. II, եր. 226):

Անդրէաս երէցն ապրում էր մի փոթորկալի ժամանակում: Հայաստանը կուսխնձոր էր պարսիկների և օսմանցիների միջև և ոտնակոխ էր լինում երկուստեք: Շահարասն իւր հաշակաւոր զաղթն ի կատար էր ածել՝ Երեւանի նահանգը հայերից դատարկելով: Նախիջևանից այդ զաղթի միջոցին Անդրէասի ծրնողները փախչում են ու գալիս բնակութիւն հաստատում Աղուիսում: Այդ ժամանակ ծաղկում էր Սիւնեաց կամ հարանց անապատը յայտնի Մովսէս վարդապետի ղեկավարութեամբ: Անդրէասին իւր ծնողները տալիս են աշակերտելու վերջին մօտ, որն ուսման հետ միասին ներշնչում է իւր ուշիմ սանին «անձնութեան ազնւագոյն դադափարը»: Ուսման ընթացքն աւարտելով՝ Անդրէասը դառնում է քահանայ և նախկին իւր

հօտի շահերին և որովհետեւ պապական քարոզիչներն այդ ժամանակ մեծ եռանդով աշխատում էին հայերին կաթոլիկ դարձնել, մեր երէցն անխորտակելի տոկունութեամբ սկսում է պայքարել նրանց դէմ և զոհուած է հէնց այդ գործունէութեան տաղնապալից ընթացքում:

Հայոց պաշտօնական եկեղեցու անկման շրջանն էր: Մահմեդական տիրապետութեան տակ պաշտօնների վաճառում տեղի ունէր և այդ անարդ վաճառքը մուսուլմանները դարձնում էին հայոց եկեղեցու նախապետութեան մէջ: Համատարած տղիտութիւն էր իշխում: Սրբանաւոր հոգեւորականները բաժնի տղիտութիւն էին ներկայացնում: Եւ բնական է, որ Սիւրաղապետի երկու թէն ներկայացնում: Եւ բնական է, որ Սիւնեաց անապատի ուսումնական և անձնագործ սաները, որոնք միաժամանակ ուսուցիչ և հոգեւորական էին, մեծ հուշակ ու համարում ձեռք բերէին:

Անդրէասն օրինակելի էր թէ իբրեւ քահանայ և թէ իբրեւ ուսուցիչ: Նա բարձր կարծիք ունէր քահանայագործութեան մասին և դէմ էր նրանց, ովքեր «ասուածալին պաշտօնը նիւթական եկամտի աղբիւր են դարձնում»: Իբրեւ ուսուցիչ նա թական եկամտի աղբիւր են դարձնում: Իբրեւ ուսուցիչ նա ներշնչում էր իւր սաներին այն յստակ ոգին, որ ինքն ստացել էր Սիւնեաց վարդապետարանից. սիրելի էր դարձնում նրանց «բարւոյ ճշմարտի և մանաւանդ թէ անձնութեան գեղեցիկ զգացումները», պատրաստում էր նրանցից «առաքելութեան քարոզիչներ, և հաւատոյ զինւորներ, և դադափարի նահատակներ» (նոյն տեղ, եր. 165):

Ժողովուրդը պաշտում էր Անդրէաս երէցին, որովհետեւ նա մի հոգատար և սրտացաւ հայր էր. երեւում էր ամեն տեղ, ուր նրան կանչում էր կարիքի զուակը. «Նա մտնում էր աղքատի խոնթիւթի, հիւանդի խուցը, որբերով շրջապատւած աչքերի տնակը և ամեն մէկի կարիքն իմանալով՝ շտապում էր նրան օգնութեան հասնել—աղքատին ապրուստ հալթալթեւ

Հական օրինակով: Ստրկահոգութեան դէմ է և ակներևօրէն ցոյց է տալիս թէ ինչպէս կարելի է ճշտութիւնն իւր կողմն ունենալով՝ իշխանաւորի չիմար կարգադրութիւնների դէմ բմբոստանալ. իւր հոգեւոր առաջնորդին նա «դաւանան» է անւանում, նրան մեղադրելով անձնական շահերին սպասաւորելու զօնւթ արհեստի մէջ: Եւ ի՞նչպէս զեղեցիկ կերպով է պատճառարանում իւր բմբոստացումը չիշեալ առաջնորդի դէմ, որ երկչոտութեան հետ միասին կառավարութեան անարգ երկրպագուն է. «Պատերազմի ժամանակ,—ասում է տէրտէրը,—ամեն մի քաջ զինւոր իրաւունք ունի նախատել և, մինչև անդամ, ի մահ հարւածել իւր հրամանատարին՝ եթէ սա քաջապէս կռւելու և զօրքին արիութիւն ու կորով ներշնչելու փոխարէն՝ ծախամուտ է լինում, կամ իւր անձի վրայ մտածում: Եկեղեցւոյ զինւորութեան մէջ ես մի սոսկ զօրական եմ, իսկ մեր առաջնորդը հրամանատար. նա դանդաղում է զործել և ես չիշեցնում եմ նրան իւր պարտքը. ի՞նչ ունիք սրա դէմ աւարկելու» (եր. 218): Մուրացանը իւր երէցին զինել է ամենալաւ մի փաստաբանի բոլոր ունակութիւններով: Նա ունի ջախջախիչ լօզիկալ և վաճ աչն հակառակորդին, որ կհանդգնի նրա դէմ կռւել խօսքի զէնքով: Որքան տեղին և տպաւորիչ է տէր Անդրէասի խօսքը, երբ նա հմտալից զործադրում է աւետարանական զեղեցիկ իմաստներ իւր ասածին ոյժ և մտքին պայծառութիւն պարզեւելու համար: Տէր Անդրէասին ստեղծող վիպասանը պիտի որ շատ խելօք մարդ եղած լինի...

Ծախարասը հրաման է արձակում մանկաժողով անել: Գիտէ՞ք ինչ զարհուրելի բան է այդ մանկաժողով կոչւածը. ծաղկատի երեսաններին բռնօրէն խլում են բնաւանիքի տաքուկ ժողից և քշում դէպի արքայի հարեմը: Բոլոր Հայ երեւելիներն իրենց հոգեւոր առաջնորդի հետ միասին զլուխները կորցրած և ստրկամտօրէն պատրաստ են իրազործելու շահի հրամա-

նադիրը: Միաժամանակ բոլորի սգքը զարծած է դէպի աւեր Անդրէասը: Ի՞նչ կասի և կանի նա. չէ՞ որ նա ուսուցիչ է և նրա սաներին է վիճակւած զարշնչի մանկաժողովին զօհ դնալ: Բոլորին էլ յայտնի է, որ տէրտէրն իւր բոլոր ունակութիւնների հետ միասին ունի նաև քնքոյշ, փափուկ սիրտ. նա դորովանքով է վերաբերում իւր կնոջը, սիրում է մանուկներին, ջերմ հաւատացող է: Ի՞նչպէս պէտք է նա արգարացներ իւր սարսափահար հօտի ակնկալութիւնները: Երէցը մտածում է խափանել մանկաժողովը՝ տղաների զլուխներն ածելով տալով և մի անցովիկ հիւանդութեան վերքերով ծածկելով, որպէսզի նրանց զղւելի զարծնէր զերիւնների աչքում: Եւ երբ շահի գալիս է Աղուլիս և տեսնում ազեղացրած երեսաններին, նա զայրազին կատաղում է, իրազեկ դառնում զործած «յանցանքին», դատաստան է սարքում և կամենում ոճրագործին զբռնել: Տէր Անդրէասը մենակ չէ եղել չիշեալ արարքը գործելիս. բայց նա յանցանքն իւր վրայ է վերցնում միայնօրէն և փրկում շատերին, մանաւանդ մանուկների ծնողներին՝ կորստից: Նա ծղում է բանտը. առաջարկ է լինում հաւատն ուրանալ և ազատւել, սակայն տէր Անդրէասը մնում է անսասան և զոհւում է՝ կախաղանի վրայ շունչը փչելով՝ ոչ մէկին մատնել և իրեն զործակից ցոյց տալ չուզենալով, չնայած աչն ծանր տանջանքներին, որ նրան հասցնում էին բանտում գաղանիքներ կորզելու. նպատակով: Ի՞նչն էր ոգեւորում տէր Անդրէասին. «նոյն իսկ իւր տանջանքների մէջ նա գտնում էր սփոփանք, աչն մտածութեամբ թէ համայն Սիոականի ժողովուրդը ցաւում է իւր համար և համակում է իւր վշտերով, թէ դահիճների ամեն մի հարւածն իւր մարմնին ցաւ պատճառելուց առաջ մորմորում ու կսկծեցնում էր իւր տանջանքները զիառդ հայ մարդկանց սրտերը... Նա մխիթարւում էր, մանաւանդ, աչն հաւատով, որ իւր տանջանքների զնով

փրկել է զահիճներէ ծեռքից հարիւրաւոր հաշ մարդիկ և ար-
դելք եղել «մանկաժողովին», որ ամեն հայի տուն լացով ու
կոծով պիտի լցնէր» (Եր. 322):

Մուրացանի այս գաղափարատիրայի հոգեբանական և գե-
ղարեստական արժէքի տեսակէտից մինչև այժմ ինչ որ տե-
սանք բնական են և մտածելի, հնարաւոր են և ուսանելի:
Սակայն մեր գեղարդէտը չի բաւականացել այդ բոլորով և իւր
վէպի մէջ մտցրել է մի մանրամասնութիւն, որ մեզ թուում
է աւելորդ և սուեր է ձգում իւր հերոսի Հոգեկան նկարա-
զրի վրայ: Մուրացանը պատմում է, որ հայ կաթողիկէների
կարգապետը՝ Մատթէոս Երազմոս կախազանի դատաւարա-
ւած Անդրէաս Երէցի համար թողութիւն է խնդրում շահից
և ներման թույլ իրողում նրանից: Բայց ահա Անդրէասը
չուզենալով ազատուած հռչակելի ունիթոսների շնորհիւ, պա-
տուած է ներման հրովարտակը ու այնպէս նահատակուած:
Ինչո՞ւ համար է այս մանրամասնութիւնը ներս խոթել Մու-
րացանը իւր վէպի մէջ, ի՞նչ կարիք կար: Ի՞նչ հարկաւորու-
թիւն կար մի այլօրինակ փոքրոգութեան անօթ գարձնել
անձնութեան այնքան համակրելի հերոսին: Ինչո՞ւ նրան
դարձնել այդքան վախկոտ և նեղսիրտ վերջին պահուն: Վախ-
կոտ, որովհետև նա վախենում է ունիթոսների ծեռքով ա-
զատուած լինելուց չետոյ նրանց աւելի հռչակած տեսնել:
Նեղսիրտ, որովհետև նա լաւ գիտէր, որ իւրայինները կաշառք
են առաջարկել իրեն փրկելու համար, բայց չի յաջողել, սա-
կայն ցանկալի փրկութիւնը դուրս են բերում կաթողիկէները:
Ինչո՞ւ կարելի է կաշառքի գիմել, բայց մերժել այլադաւան-
ների նպաստը: Ոչ գեղարեստական, ոչ էլ Հոգեբանական տե-
սակէտով չի կարելի արդարացնել այդ դժբախտ գիպածը,
որ միանգամայն, կրկնում ենք, սուեր է ձգում անձնագոհ
զործի այնքան լաւ գծւած պատկերի վրայ...

3.

Ռ Ո Ի Զ Ա Ն

Համանուն դրամայի հերոսուհին և Մուրացանի պատ-
մական գործերի մէջ անձնուրաց կնոջ գաղափարատիրն է:

«Ռուզանը» հանրածանօթ դրամա է, նա շատ ու շատ
անգամ է տրւել մեր բեմերի վրայ: Ուստի և աւելորդ ենք
համարում մանրամասն բովանդակութիւնը. մէջ բերել:

Ռուզանն իբրեւ հերոսուհի ունի մի շատ նշանակալից թե-
րութիւն. նա հանդէս է բերւած իբրեւ կին, բայց նրա մէջ
չկայ ոչինչ կանացիական. նա Գէորգ Մարգարտունու և Ան-
դրէաս Երէցի թոյլ պատճէնն է: Եթէ նրան չկոչենք Ռուզան,
այլ, օրինակ, անւանենք Կիրակոս կամ Մարկոս, դրանից մեր
հերոսուհին ոչինչ չի կորցնի, այլ, ընդհակառակ, զուցէ մի
բան էլ շահւի. Գործի ամենամեծ պակասութիւնը գեղարես-
տական տեսակէտից այդ է:

Բայց կայ և՛ երկրորդ թերին, որ միանգամայն շինծու
է դարձնում Ռուզանի պատկերը: Նա խօսող մեքենայի տպա-
ւորութիւն է դործում: Եւ որքան շատ է խօսում այդ լեռ-
նցի աղջիկը բարձր, բարձր նիւթերի մասին, որքան շատ է
ճառում իւր անկիւքի շուրջը և որքան յաճախ ճիգ ու ջանք
է թափում ինքն իրեն արդարացնելու և իւր արածին բանա-
ւոր հիմքեր հայթայթելու մտահոգութեամբ: Մուրացանի անձ-
նութեան հերոսներն ընդհանրապէս քախօս են, նրանք
աւելի շատ սիրում են զործել, քան խօսել. նրանք համեստ են
և յաճախ փախչում են բացառութիւններ տալ իրենց արա-
ծի կամ անկիւքի մասին: Ռուզանը բոլորովին հակառակն է...

Թո՛ղ աւելորդ չլինի նկատել, որ Մետերլինկի «Մօնա
Վանան» ևս մեր Ռուզանի նման մի քալ է անում զրեթէ

նման պայմաններում: Եւ հողերանական ու զեղարւեստական տեսակէտից այդ երկու դէմքերը զրեթէ տարրերութիւն չունին. նման շարժառիթներն են մղում նրանց գործի, երկուսն էլ կին են և երկուսն էլ անձնութեան հերոսութիւն:

Բայց ի՞նչ նմանութիւն Մօննա Վաննայի և Ռուզանի միջև զեղարւեստական մշակման և հողերանական ծշմարտի տեսակէտից: Մօննա Վաննան կատարեալ կին է, կանացիութիւնը նրա մէջ ոչ միայն բնական է, այլ և անհրաժեշտ. նա ուրիշ կերպ լինել էլ չի կարող: Երբ առաջին անգամ Մօննա Վաննան լսում է թշնամու առաջարկը՝ մի զիշերով զնալ նրա վրանը, պաշարումն չեա վերցնելու պայմանով, — նա ոչինչ չի խօսում. լռում է և դժգոհւնում... «Նա ոչինչ չպատասխանեց: Դժգոհեց ու հեռացաւ առանց մի խօսք ասելու...» («Монна Ванна», եր. 13):

Ռուզանը նման հանդամանքներում մի երկայնածիղ ճառ է ասում և, թւում է թէ՛ նրա ներքին աշխարհում ոչ մի հոգեկան զրամա տեղի չունի: Նա պարծենում է ինքն իրենով և վար զարնում այն անձնագոհ քայլը, որ խնկելի է ինքնին. «Ես, — ասում է Ռուզանը, — որ անքուն հսկել եմ հիւանդների մահճի մօտ և իմ ձեռքը սրբել այնքան շատ արտասուք, այսօր ուրեմն պատճառ պիտի լինիմ արեան ու անէծքի... Մէջ, ոչ. անկարելի է. այդ չի պիտի լինի... Իմ աչքերը չեն տեսնիլ այդպիսի աղէտ... Եթէ պէտք է դոհ, ապա թող զոհն ինձ, թող ուղարկեն թշնամուն, թող մատնեն ինձ թաթարին, ես չեմ տրտնջալ. և ոչ էլ կհակառակեմ, միայն թէ աղէտը վերանայ ժողովրդից... միայն թէ նրա լացի ձայնը չհասնէ իմ ականջին» («Երկ.» Գ. II, եր. 81):

Նկատի առէք, որ Մօննա Վաննան իւր կարն խօսքն ասելուց չետոյ հեռանում է և ընթերցողը կամ հանդիսատեսը վերապրում է նրա ներքին տանջանքները մենութեան մէջ:

Նա դժգոյն է, ուրեմն յուզւած: Մուրացանը մեղ հաւատացնում է, որ իւր հերոսութիւն էլ վրդովւած է իւր ճառն ասում, որ մի մասը միայն մէջ բերինք, զրեթէ $\frac{1}{3}$ -ը Մենք Մուրացանի և իւր հերոսութեան շատախօսութեանը չենք հաւատում, որովհետեւ երկուսն էլ հարցը վճռում են հեշտօրէն, առանց որեւէ տրադիցմի: Առաջին անգամ մեր հանդէպ է ելնում Ռուզանի իւր պատրաստի վճռով. ուրիշ բան մենք չգիտենք. բայց կարծում ենք, որ այդ վճիռն այդքան հեշտութեամբ յօրինւելու բան չէ...

Մօննա Վաննան իւր քայլն անելուց առաջ խօսում է ամուսնու հետ, իսկ Ռուզանը — իւր հօր հետ: Մօննայի ամուսինը հոգով հակառակ է իւր կնոջ «խալտառակ» քայլին, ինչպէս և Ռուզանի հայրը: Բայց որքան տարրերութիւն կայ այդ երկախօսութիւնների միջև: Մետերլինկն ստեղծել է մի զեղեցիկ վճռականութիւն առանց արդարացման և հիմնաւորման: Մուրացանը սարքել է մի փաստարանական ծանօթալի վէճ հօր ու աղջկայ միջև: Եւ մենք աւելի համազգում ենք Մօննային, քան շատ խելօք պատողութիւններ արտասանող Ռուզանին. սա իւր բոլոր իմաստալից ճառերով չեա մղող տպաւորութիւն է թողնում: Մօննայի ամուսինը բացատրութիւն է պահանջում, նա հրաժարւում է. «Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ — խոստափում է Մօննան, — ես զիտեմ... Ես չեմ կարող... Եթէ ես զէթ մի բառ ասեմ, իմ ամբողջ զօրութիւնս կկորչի... Ես չեմ կարող... Ես կամենում եմ... Ես ամեն ինչ մտածել եմ, ես ամեն ինչ զիտեմ... Ես սիրում եմ քեզ, ես քեզ շատ բան եմ պարտական... Գուցէ իմ կողմից սա մի հրէշաւոր քայլ է, բայց և այնպէս ես պիտի դնամ, ես կգնամ, կգնամ» (եր. 23):

Հօր հետ խօսելիս Ռուզանը տաղակացնում է իւր շատախօսութիւններով. «Սիրեցեալ հայր, ես պիտի զոհւիմ, — ասում է Մուրացանի հերոսութիւն, — ինչ պիտի զրկէք թշնա-

մութանակն և յանձնէք բռնաւորին. որովհետեւ քո իշխանութեան և ժողովրդի բախտն այդ անձնագործութիւնից է կախաւած: Ես այնքան թուլասիրտ չեմ, որ իմ հայրենիքին այսպիսի մի զոհ բերելու համար վայրկեան անգամ տատանեմ: Ես վճռել եմ... հայր իմ, ես պարտաւոր եմ անել և դրա համար ունիմ արդէն քո հրամանը: Քանի դեռ փոքր էի ուսուցանուած էիր ինձ և այլն, և այլն» (եր. 89): Գեղարեւոտական պատկերի թուլութիւնը սկսուած է այնտեղ, ուր հերոսն աւելի շատ ճառուած է, քան ապրուած: Սնանագործութիւնն աղարտուած է, երբ նրանով սկսուած են առուտուր անել: Ռուզանը մի այդպիսի առուտուր է սկսուած հօր հետ: Ի՞նչ համեմատութիւն Քոյր Աննայի հետ, որ և՛ կին է, և մարմնացեալ զործունէութիւն՝ առանց ինքնագործութեան և սնապարծութեան: Զէ՞ որ նա իւր մասին շատ քիչ է խօսուած, նա համեստ է և ամօթխած, նա փառասէր չէ և ոչ էլ ազրմկարար...

Մօննան զնուած է զօրավարի վրանը, իսկ Ռուզանը թաթար իշխանի մօտ: Հետաքրքրական է, թէ երկուսն ևս ինչպէս են վերաբերուած իրենց հարկադրողներին: Նկատի առէք, որ Մօննան մենակ է զնուած, իսկ Ռուզանին բնկերանուած է նրա դայեակը և մեր հերոսուհին յարմար առթից օգտուելով անվրդով կերպով շարունակուած է իւր ճառերի անվերջ շարանը ճանապարհին, թաթարական բանակի մերձակայքում: Նա խօսուած է դարձեալ իւր անձնագործութեան մասին՝ էլ համբերութիւն չթողնելով բնթերցողի մէջ... Եւ, որ տգեղութեան ծայրագոյն դադարին է և միանգամայն հակահոգեբանական, Ռուզանը թաթար իշխանի վրանը մտնելուց առաջ ասուած է իւր դայեակին. «Նայիր ինձ. տես թէ գեղեցիկ եմ դեռ. գեղեցիկ եմ այնքան, որ բռնաւորի սիրտը շարժել կարողանամ: Նայիր ինձ. ուղղի՛ր իմ մազերը. ուղղիր հագուստ-

ներս. թող բռնաւորը հիանալու չափ գեղեցիկ դստէ ինձ» (եր. 107—108):

Ռուզանը մտնում է թաթար իշխանի մօտ և նրան բռնուած է դարձեալ շատախօսութեան տենդը: Շատ երկար և զանազան նիւթերի մասին սառնարիւն և առանց կապը կորցնելու խօսուած է այդ խելքի տոպրակը. նա պատմում է, որ շուտով պէտք է ինքն ամուսնանար, նա պատմում է, որ հայրը հակառակ է եղել իւր դալուն, նա պատմում է, որ մահմեդական կրօնի դէմ հայերը ոչինչ չունին և այլն, և այլն: Իսկ երբ Մօննային զօրավարը հարկադրուած է ասել թէ ի՞նչն է մղել նրան այդպիսի մի քայլ անելու, Մօննան հակիրճօրէն պատասխանում է. «Այն, որ մարդիկ մեռնում են քաղցից...» (եր. 36):

Մօննան կենդանի է մնում, իսկ Ռուզանին Մուրացանը թոյն խմել է տալիս, երեւի, հայ «ողջախոհ» տիրացուների բերանը գոցելու համար, որ չհաչեն... Սակայն, ինչպէս ասուած է, Մեհարիւնկը, կենդանի մնալն է մեծ հերոսութիւնը: Ռուզանը, ի հարկէ, չունենալով մէկը չէր կարող արժանի լինել միւսին...

Առհասարակ, «Ռուզանը» իբրեւ դրամա շատ թույլ մի գործ է: Դաւաճան համտունն ևս շինծու է: Եւ այն Մուրացանը, որ «Գէորգ Մարգարետունու» մէջ գծագրել է դաւաճանների այնպիսի ուժեղ դէմքեր, ինչպէս Յիկ Ամրամը և իշխան Սեադան,—չգիտէ թէ ի՞նչ անի իւր համառունին և ամեն մի քայլափոխում նրա համար կեղծ դրութիւններ է ստեղծում:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ինչպէս գիտենք, Մուրացանք բացի անձնուրացութեան հերոսներից, ունի նաև եսասերների դադափարատիպը: Իւր պատմական գործերի մէջ անձնապաշտութեան ամենէն ցայտուն ներկայացուցիչը Յովհաննէս կաթողիկոսն է՝ «Գէորգ Մարգպետունի» վէպի գէմքերից մէկը: Յովհաննէս Դրասխանակերտցին զրել է իւր «Հայոց պատմութիւնը», որի մէջ տըրւել է նաև ինքնակենսագրական տեղեկութիւններ, որոնց հիման վրայ Մուրացանք տւել է պատմագրի բնութագրի:

Մուրացանն ատում է եսասերներին, լինեն նրանք չար թէ բարի: Յովհաննէս կաթողիկոսը վերջին տեսակին է պատկանում: Նա երկչոտ մարդ է. փախուստ է տալիս վտանգներից իւր եւր պարտւելու համար: Երկրի աւերածութեան ժամանակ նա Հեռու է գտնւում իւր տառապեալ հօտից, գտնւում է Վրաստանի արքունիքում և գովում է հիւրասիրող վեհապետին, որովհետեւ, ինչպէս ինքն է ասում իւր պատմութեան մէջ «բազում հիւրամեծութեամբ և առատածեռն ոօնկօք առ ի նմանէն պատւասիրեցալ» (Յովհաննէս կաթ. Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, եր. 144): Այնուհետև Հայաստան վերադառնալով նա մարտի դաշտից փախչում է և մենաստանների մէջ թաղչում ամիսներ շարունակ (եր. 156) միշտ աւազելով թէ ինչո՞ւ ինքը պալքարող հողի չունի, միշտ «արտասւթոր տոչորմամբ» կամենալով խոշոր խոշոր գործեր կատարել, զժլարին Հանդուցներ լուծել առանց մատ մատի խփելու: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ նրա սեւեռեալ դադափարն է. «եթէ հնար ինչ լիցի՝ քնդ ամենայն մարդկան զխաղաղութիւն ունել» (եր. 175): Բայց, ի հարկէ, այդ ցանկալի խաղաղու-

թիւնը չի ստեղծւում և նա միշտ «փղծկում է նեղսրտութեամբ» (եր. 180) և միշտ փախուստ տալիս գործից իբր թէ իւր կամքից անկախ, բայց իրօք դիտաւորեալ կերպով և իւր սիրեցեալ եսի պահպանութեան հոգսերով մտադրաւ. «խոյս ի չարէն ետու առ ի լցումն տէրունեան Հրամանին» (եր. 183): Իսկ Տէրը Հրամայել է. «մի՛ կալ Հակառակ չարին»... Սակայն միայն այդ արդարացումով չի բաւականանում Յովհաննէս կաթողիկոսը: Նա նգնում է ապացուցանել թէ իւր բոլոր անարգ փախուստների պատճառը չի առաջանում մահւան երկիւղից, այլ ծագում է Հանրական սիրուց. «ոչ եթէ յառժամանակեալ ի մահւանէ ինչ պակուցեալ խուսափեցի» ասում է նա: Բայց իսկապէս ամենից շատ մահից փախեցողն ինքն է և նրա բնաւորութեան թուլութիւնն ու ապկար բարութիւնը կարելի է բացատրել Հէնց այդ անաղնիւ երկիւղով...

Մարմնապաշտութիւնից դուրս նա ոչինչ չի հանաչում: Եւ այդ է պատճառը, որ իրաւատ և շուալլօրէն օրհնութիւններով դրւատում է նրանց, ովքեր իւր մարմնի պէտքերը լցուցանում էին անկարօտ կերպով (եր. 193): Այս բոլորից յետոյ Յովհաննէս կաթողիկոսն իբրև բնաւորութիւն որակած ենք տեսնում հէնց իւր զրչով. նա իրեն իբր թէ համեստութեամբ անւանում է «անարժան» և «հեղապաշաւ»: Նա արժանի է իսկապէս թէ մէկ և թէ միւս կոչման:

Այնտեղ, ուր հարկաւոր է գովել որեւէ անձնուրաց քալ կամ անձնազօհ մարդու, Յովհաննէս կաթողիկոսի հիացմունքը չափ ու սահման չունի: Նա շուալլում է ամենատեսակ գովասանքներ իւր թոյլ բնաւորութեան Հակադիր հզօր անձանց հասցէին: Նա գովում է իւր Դրան եպիսկոպոսներից մէկին՝ անձնազօհ և քաջարի Գրիգորին, որ խրախուսում է մի բերդում պաշարւածներին և «սուրբ» կոչման է արժանանում մեր Յովհաննէսի կողմից: Ուրիշ անձնուրաց նահատակների

մասին խօսելով՝ հետեւեալ ներքոյն է շարադրում նրանց հաս-
ցէին. «Լւան աւետիս ի հեռաստանէ, և զւարթագին սրտիւ
զտանջանս և զմահ իրրւ և զանմարմինս կոխեցին. նմանեցան
քաջ նահատակացն մահուն, և դիմեցին խաղաղութեամբ առ
Աստուած ժամանեալ: Առին զյաղթութեան բրաբիօնն, և վե-
րադասեցան յորդիս վերին Երուսաղէմի: Որպէս սկսան քա-
ղութեամբ, նովին և կատարեցին զհանդէս նահատակութեանն՝
լի երկնաւոր սիրովն... և այլն, և այլն» (եր. 139):

* * *

Ահա թէ Մուրացանն ինչ հարուստ տւեալներ է ունեցել
իւր ձեռքի տակ Յովհաննէս կաթողիկոսի պատկերը զծագրե-
լու համար: Եւ պէտք է խոստովանել, որ մեր գեղագէտը յա-
ջողութեամբ և պատւով է գլուխ բերել իւր զփւարին գործը:
Նրա Յովհաննէս կաթողիկոսը մի հոյակապ պատկեր է:

Տեսէ՛ք թէ ինչպէս է բնութագրում նրան Մուրացանը:
—«Նրա բարեկազմ, յաղթանդամ և արտաքուստ զօրաւոր
մարմնի մէջ ապրում էր մի տկար սիրտ և երկչոտ հոգի: Նա
թէպէտ սրտադին սիրում էր իւր հօտը և միշտ աշխատում
էր նրա բարւոյն համար, բայց դրա հետ միասին սիրում էր
իւր անձը և հետեւապէս վտանգի չէր ենթարկում նրան, եթէ
հօտի շահը պահանջում էր այդ: Նա հայրենիքի հարազատ որ-
դին և նրա երջանկութեան անկեղծ բարեկամն էր: Բայց եթէ
այդ երջանկութիւնը ձեռք բերելու համար պէտք էր լինում
զոհել... նա տատանում էր... նա ազդի օգտին գործում էր բա-
րեքներ երբեմն միայն փառք վաստակելու համար. իսկ շատ
անգամ էլ՝ որպէսզի իւր փառքը չաղարտէ, նա արգելք չէր
դնում հասնող չարիքներին: Նա չունէր ոչ զօրեղ կամք, ոչ հաս-
տատ բնաւորութիւն և այդ պատճառով էլ նրա վրայ հաւա-
սար ազդեցութիւն ունէին թէ մեծը և թէ փոքրը, թէ տկարը

և թէ զօրաւորը, թէ խարդախ բանասրկուն և թէ իմաստուն
խորհրդականը: Զօրաւոր մարդու և դէպքի իւր վրայ արած
ազդեցութիւնը շնչում էր միշտ զօրաւորագոյնը: Իսկ շատ
անգամ էլ պատահում էր հակառակը, նայելով թէ որն է վեր-
ջին անգամ իւր ոչժր փորձել նրա վրայ» (եր. 256—257):

Հասկանալի է, որ Գէորգ Մարգարտունին ատելով պիտի
ատէր Յովհաննէս կաթողիկոսին: Այդ այդպէս էլ է: Եւ ան-
մոլորացութեան հերոսը կաթողիկոսի երեսնի վեր ասում է.
«Դու, որ այդքան հոգում ես քո անձի համար, կփրկես միայն
քեզ» (եր. 306): Եսասէր մարդու ճակատագիրն էլ հէնց այդ
ինքնափրկութիւնն է: Նա իւր մարմինը պաշտել զիտէ և «զնա-
հատում է Աստուծոյ տւած այդ պարգևը ըստ արժան-
ւոյն» (եր. 467): Նա վախւում է և «դողում է իւր կեանքի
վրայ», ուստի և նրանից չի կարելի պահանջել անմոլորացու-
թիւն (եր. 470): Նա երկչոտ է և վարագուրում է իւր թու-
լամորթութիւնը դիմելով այն Աւետարանի օգնութեան, որ
Անդրէաս երէցի ձեռքին մի հզօր դէնք էր իւր անձնուրաց
գործունէութիւնը դարձնելու անսասան ու արդարացի Յով-
հաննէս կաթողիկոսը չի կարող բռնակալութեան դէմ որեւէ
քայլ անել, որովհետեւ «Նա» հրամայում է «զկայսեր տալ զկայ-
սեր...» (եր. 473):

Յովհաննէս կաթողիկոսը շատ բան է խոստանում, բայց
շատ քիչիկ է կատարում: Նրա կամեցողութիւնը կաթւածա-
հար է եղած: Նա քարոզում է ալախօսիկ լեզուով իւր աշա-
կերտներին շատ լաւիկ-լաւիկ բաներ, սակայն «անցաւոր կեան-
քի» քաղցրիկ պահանջները թոյլ չեն տալիս նրան իւր աշա-
կերտներին կենդանի օրինակներ ցոյց տալ:

Նա միամիտ է և պարզասիրտ, խորհրդի միշտ կարիք է
զգում և սրա կամ նրա փեշից միշտ բռնած պիտի առաջ գնայ
չսայթաքելու համար: Նա բարի է, բայց նրա բարութիւնը մի

չարիք է թէ իրեն և թէ շրջապատողների համար: Բնութիւնը նրան ստեղծել էր կարինէթաշին կեանքի համար, նրա ձեռքին դրել էր իրօք տաղանդաւոր դրիչ, բայց փառասիրութիւնը կուրացրեց նրան և նա վերցրեց մի ծանր լուծ, որն անկարող էր կրել այն տաղնապալից և սոսկալի ժամանակներում:

Երբ նրան հնարաւորութիւն են տալիս իւր կիսատ «Պատմութիւնը» վերջացնել, նա «այդ բանով այնպէս ուրախացաւ ինչպէս մի մանուկ, որ դտնում է յանկարծ իւր կորցրած խաղալիքները: Կարծես այլևս չէր մնում ուրիշ ցաւ, որ կարողանար տանջել իւր հոգին, կամ թէ հայ ազգի դժբախտութիւնը պիտի վերանար, եթէ նա իւր թերի պատմութիւնն աւարտէր» (եր. 497):

Միշտ այդպէս է լինում, երբ բնութիւնը մարդուն մի որոշ ձիրք է տալիս, իսկ նա կեանքի մէջ ըմբոստանում է բընութեան դէմ, բնկնում անհարազատ ու խորթ մթնոլորտ, ուր ստեղծագործել չի կարող և պիտի սայթաքի միշտ ու ամեն քայլափոխում...

ԱՐՍԷՆ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ

ՂՈԳԵՃԻԱՆԴԱՔԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ ԾԻՐՎԱՆՁԱԴԵԻ ԳՐԻԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

(Կլինիքական վերլուծութեան փորձ)

I

Դիտութիւնը վաղուց է հաստատել, որ գոյութեան կուէի մէջ ամենից շատ տուժողը մեր զլխի ուղեղն է: Սա բացատրւում է նրա՞ով, որ զլխի ուղեղը մեր օրգաններից ամենանուրբ կաղմւածքն ունի և միևնույն ժամանակ նա շատ աշխատող ու արտաքին վնասաբեր ազդեցութիւններին ամենից շատ ենթարկւող օրգանն է: Պարզ է, ուրեմն, որ նման պարագաներում մեր զլխի ուղեղի ֆունկցիօնալ կարողութեան ուժասպառումը մի արտակարգ երևոյթ չէ կարող համարւել:

Ներկայ հասարակարգը մի այնպիսի ընդթ ունի, որ մարդ չի կարող շատ թէ քիչ յաջող կուէլ կենսական աննպաստ պայմանների դէմ, առանց այդ օրգանի լիակատար գործունէութեան: Միւս կողմից առաջ է գալիս արհեստականօրէն այդ օրգանը զրգուող միջոցների կարեւորութիւնը, և մեր օրերում չաղթական քայլեր են անում ալկոհոլիզմը, մօրֆինիզմը, ծխախոտը, խլօրալիզմը, որոնք իրենց վնասակար ազդեցութեամբ վերջնականապէս քայքայում են մարդու, առանց այն էլ, ուժասպառ ուղեղը: Հէնց այդ արհեստական

միջոցների անվերջ շղթան է, որ իր կործանիչ ուժով ծանրանում է ուղեղի վրայ ու հետզհետե՝ բազմացնում հոգեկան հիւանդների թիւը:

Մարդու ստեղծագործող միտքը վաղուց է, որ հոգեկան հիւանդութիւնների նկարագրութեան փորձեր է անում: Այսպէս Սաւուղ թագաւորի հիւանդութեան մասին տեղեկութիւններ է տալիս Հին-ուխտր, Դանիէլ մարգարէի գրքից գիտենք, որ Նաբուգոդոնոսոր արքան իրեն եղ էր համարում և ապրում եղան կեանքով:

Հին աշխարհի մտքի կլասիկներից հոգեկան խանգարումների մասին տեղեկութիւններ ենք գտնում Հոմերոսի գրածքներում: Այսքա ինքնասպանութիւն է գործում շնորհիւ փուրիաների հալածանքի, Օրեստ և Էդիպ մելանխոլիկներ են և այլն*): Հոգեկան հիւանդների տիպեր տւել են նաև Շէկսպիր, Դեմոթէ, Դոստաևսկի, Տուրգէնև և Լ. Տոլստոյ: Զախեր-Մազոս և Մարքիզ դը-Սադ տւել են հոգեկան խանգարումների այնքան ճշգրիտ պատկեր, որ նրանց նկարագրած հիւանդութիւնները Հէնց իրենց անուններով էլ կոչւում են—Մազոսիզմ, Սադիզմ:

Հոգեկան հիւանդութիւնների ճիշտ բնուծումը գեղարւեստագէտի համար անպայման մի փորձաքար է, որ որոշում է հեղինակի հոգեբանական կարողութիւնը, խանդարեցնելի հոգեկան բարդ երևոյթների վերլուծելու գործում: Ծանօթանալով Շիրվանդադէի ստեղծագործութեան հետ, մենք մեր հեղինակի գրածքներում գտել ենք մի շարք աննորմալ երևոյթներ և վերլուծելով այդ երևոյթները հոգեհիւանդաբանական տեսակէտից, ցանկանում ենք ծանօթացնել ընթերցող հասարակութեանը Շիրվանդադէի ստեղծագործութեան և այդ կողմի հետ: Թէ՛ ինչ կարողութիւն է ցոյց տւել Շիրվանդա-

*) Проф. Поповъ—Лекція по общей психопатологии стр. 2—3.

դէն հիւանդ հոգու բարդ արտայայտութիւնները ճիշտ բնորոշելու գործում—այդ կարգուի լեռագայում: Սկսենք մեր Հետազոտութիւնը «Ծաւադար» վէպիկից:

II

Սակայն, նախ քան «Ծաւադար» վէպիկի մանրակրկիտ կլինիքական վերլուծման անցնելը, նախ քան Սոնայի հիւանդութեան բնոյթն ու էութիւնը որոշելը և պարզաբանելը այն բաւականին կարեւոր հարցը՝ թէ արդեօք Սոնայի հիւանդութեան նկարագիրը համապատասխանում է պատօջոգիական այն երևոյթին, որի մասին հեղինակն է պատմում և, վերջապէս, հեղինակի այդ տւեալները չեն հակասում արդեօք կլինիքական մտածողութեան տրամաբանութեան—մենք այստեղ հարկ ենք համարում տալ էպիլէպսիա կոչւող հիւանդութեան համառօտ պատկերը, որովհետև ինչպէս կտեսնենք, այդ անունն է կրում Սոնայի հիւանդութիւնը: Վերջին հանգամանքն անհրաժեշտ ենք համարում ոչ միայն այն պատճառով, որ ընդհանուր մամուլի ընթերցողներից շատ սահաւաթիւ մարդիկ կարող և ձեռնհաս են քննադատօրէն վերաբերել նման մասնագիտական հարցերին, այլ և այն պատճառով, որ գիտական-մասնագիտական կարեւոր պատրաստականութիւնից զուրկ ընթերցողները շատ հեշտ կերպով կարող են ենթարկւել մեր քննական գրականութեան մէջ տեղի ունեցող այն սխալներին ու անհիմնութիւններին, որ գոյութիւն ունեն «Ծաւադարի» մասին: Այսպէս, պ. Լէօ, որ իբրև քննադատ կանգնած է հեղինակի և ընթերցողի միջև, և վերջինիս վերաբերմամբ բացատրողի, լուսաբանողի դեր է կատարում, իր քրննական «պարզաբանութեան» մէջ լանգել է մի շարք վրիպումների:

Պ. Լէօն կարծիքով Շիրվանդադէն իր զրւածքում լուծում է մի շատ կարեւոր հարց. «կարճը է մի ցաւազար աղջիկ երջանիկ լինել ամուսնութեան մէջ»։*) Պ. Լէօն հաւատացած է, որ «Շիրվանդադէն այստեղ էլ հարազատ է մնում իր հասկացողութեան. այստեղ էլ մենք տեսնում ենք նոյն սկզբունքը—սէր կարող է լինել այն դէպքում, երբ մէջ տեղ ֆիզիքական պակասութիւն չկայ»։**) Մեր քննադատի կարծիքի արժէքը որոշելու համար, բաւական է ասել, որ Շիրվանդադէն իր զրւածքի ամբողջ ընթացքում, Սօնալի արտաքինի վերաբերմամբ, ոչ մի տեղ և ոչ մի անգամ «ֆիզիքական պակասութեան» մասին չի խօսում։ Ընդհակառակը՝ հէնց վէպիկի առաջին երեսներից իմանում ենք, որ Սօնա անունը ոչ որ չէր արտասանում, առանց «սիրուն» ածականի։

Պ. Լէօն մի բոլորէ անգամ չի կասկածում, որ Սօնան ընկնաւոր է, բայց միևնոյն ժամանակ մեր քննադատը Սօնալի ընկնաւորութիւնը «ֆիզիքական պակասութիւն» է համարում։ Համարձակում ենք հաւատացնել պ. Լէօնին, որ ընկնաւորութիւնը—էպիլէպսիան—ոչ մի ժամանակ «ֆիզիքական պակասութիւն» չի եղել, այլ՝ մի բացարձակ հոգեկան հիւանդութիւն։ Սակայն, պ. Լէօն վերը բերած սխալներով չի բաւականանում, նա ճգնում է հաւատացնել, որ «պ. Շիրվանդադէի ընկնաւոր կնոջ հոգեբանութիւնը այնքան վաղ ի վերոյ է, այնքան քիչ լուսաբանւած, որ միայն թիւրիմացութիւն և տարօրինակութիւն է պատճառում»։***) Պ. քննադատը միանգամայն աւելորդ է համարում բացատրել այն սխալները, որոնք «միայն թիւրիմացութիւն և տարօրինակութիւն են պատճառում»։ Յետագայում ընթերցողի համար կ'պարզւի,

*) Լէօ—խուսահայոց զրականութիւն, էր. 311.

**) Նոյնը—էր. 312.

***) Նոյնը—էր. 314.

որ չկայ իսկապէս, այնտեղ մի որեւէ երևոյթ, որ «թիւրիմացութիւն և տարօրինակութիւն» պատճառի, որ միայն պ. Լէօն ընկնաւորի հոգեբանութեան մասին ունեցած հասկացողութիւնն է տարօրինակ։

Սակայն, անցնենք էպիլէպսիայի թուուցիկ նկարագրութեան։

Այստեղ մեզ չի կարող հետաքրքրել այն հարցը, թէ էպիլէպսիան արդեօք չէ՞ հիմնաւորւում մեր նեարդային համակարգութեան մէջ առաջ եկող մշտական և տեւական որևէ փոփոխութեամբ. այդ հարցը, իբրև զուտ մասնագիտական, չէր կարող հետաքրքրել Հեղինակին, որ իբրև գեղարւեստագէտ-դիտող տալիս է մեզ միայն հիւանդութեան այն նշանները, որոնք մատչելի են անմիջական դիտողութեան։ Կարևոր չէ նոյնպէս էպիլէպսիայի բազմատեսակ կլինիքական ձևերի նկարագրութիւնը. այստեղ կտանք այդ հիւանդութեան կլինիքական տիպիկ ընթացքը։ Բայց, ի՞նչն է կազմում էպիլէպսիայի բովանդակութիւնը, ո՞րն է նրա էութիւնը։ Ասած հիւանդութեամբ բռնւածները պարբերաբար կորցնում են իրենց գիտակցութիւնը։ Հիւանդութեան երևան գալը տեղի է ունենում կամ առանց որոշ նախանշանների, օր. ըստ երևոյթին միանգամայն առողջ մարդը իր սովորական անելիքով զբաղւելիս, կարծես մեր ներքին անհասկանալի ու խորհրդաւոր ոյժից խալթւած, անսպասելի թէ՛ իր, թէ՛ շրջապատողների համար, մի անսովոր եփէ արձակելով կորցնում է գիտակցութիւնն ու փռւում զետիւ։ Ընկնաւորի ամբողջ մարմինը բռնւում է ցնցումներով, բերանից սկսում է հոսել երբեմն արիւնախառն փրփուր։ Այս դրութիւնը տեւում է միայն մի քանի րոպէ, որից յետոյ հիւանդը ընկնում է խոր քնի մէջ։

Քնից զարթնելուց՝ ընկնաւորը իր գլուխը եկածի մասին ոչինչ չի իշխում, զգում է տկարութիւն և ընդհանուր թու-

լուծիւնն*) Պատահում են և այնպիսի ընկնաւորներ, որոնք նախ քան ընկնելը ենթարկւում են որոշ սուբեկտիւ վերապրումներին: Այդ սուբեկտիւ երեւոյթները կրում են նախանշաններ անունը և կարող են դասաւորւել հետեւեալ կերպով. շարժիչ սֆերայի խանգարումն (մկանների առանձնակի կծկումներ կամ ձեռքի ու ոտքի ամբողջական ցնցումներ), զգացողութեան սֆերայի խանգարումն (մարմնի վրայ սարսուռ, զարդանդ զգալ, թմբկլ чувство онѣмѣнія), սէնսոր սֆերայի խանգարումն (համ կամ հոտ զգալ, հնչիւն կամ խշշոց լսել, կայծեր, մարդիկ կամ այլ կենդանիներ, ծամաճռութիւններ ու գեղեցիկ լանդշափթներ տեսնել), անօթաշարժիչ խանգարումներ (մարմնի առանձին մասերը կարմրելը կամ սփրթնելը, կարմիր բծերի երևան գալը և այլն), սէկրետոր խանգարումներ (քրտնել), հոգեկան խանգարումներ (վախ, հոգեկան վատ արամագրութիւն, լիշողութեան պատրանք, օր. հիւանդին թւում է թէ այն ամենը, ինչ որ տեսնում կամ զգում է ինքը, արդէն անցեալում այդ ամենը վերապրել է):**): Բացի վերը լիշածներից կլինիքան և դիտողութիւնը անսխալ կերպով հաստատում են, որ եթէ էպիլեպսիայով բռնւում են երիտասարդ հասակում և նւաղումները կրկնւում են ստէպստէպ ու հիւանդութիւնը շարունակւում է երկար ժամանակ, ընկնաւորի հոգեկան կեանքը բոլորովին ալլափոխւում է, հիւանդի մէջ, ինչպէս ասում են, առաջ է գալիս էպիլեպտիկ բնաւորութիւն: Վերջինս էութիւնը հետեւեալն է. նախ և առաջ հիւանդը դառնում է վերին աստիճանի դիւրագրողի. առանց որեւէ արտաքին պատճառի կամ չնչին առիթից դրդւած՝ նրանց ներքին աշխարհը միանգամայն տակն ու վրայ է լինում ու կորցնելով հոգեկան հաւասարակշռութիւնը է-

*) Проф. Поповъ—Эпилепсія въ исторіи Европы XIX столѣтія стр. 1.

**) Проф. Оррenheim—Руковод. по нерв. болѣз. стр. 698.

պիլեպտիկները ընդունակ են դառնում ամենաալանդակ ու ամենակոպիտ վարժուների: Հիւանդի այդ անփախութիւնը և անասելի կոպտութիւնը երբեմն չքանալով, տեղի են տալիս միանգամայն հակառակ զգացմունքների. հիւանդը դառնում է վախկոտ, ներողամիտ ու պատրաստակամ: Նման տատանումներ նկատւում են նաև հիւանդի օրամագրութեան մէջ ընկնաւորը կամ ուրախ ու երջանիկ է, կամ ախուր ու յոռետես ապագայի նկատմամբ: Ընկնաւորի մտաւոր ընդունակութիւնները նոյնպէս ենթակա են երեւումների. երբեմն թւում է թէ ընկնաւորները մեծ ընդունակութիւններով օժտւած մարդիկ են, երբեմն էլ այդ միևնույն հիւանդները հանդէս են բերում իրենց մտաւոր կարողութիւնների բացարձակ ոչնչութիւն: Տրամադրութեան և մտաւոր կեանքի մէջ վերը չիշած տեղի ունեցող փոփոխութիւնները հիւանդների բոլոր դորժողութիւնների վրայ առանձնապատուի, ուրոյն կնիք են դնում: Ընկնաւորները կամ աշխատասէր ու վերին աստիճանին ուշադիր են լինում դէպի իրենց պարտականութիւնները կամ դառնում են ծոյլ, անփոյթ և իրենց ամբողջ ժամանակը վատնում աննպատակ թափառումներում: Էպիլեպտիկ բնաւորութեան յատկութիւններից է նաև բարոյական զգացմունքների բթացումն ու հստաիրութեան չափազանց զարգացումը: Այժմ մենք կարող ենք դառնալ մեր սկզբում զրոյթ հարցի լուծման. Սօնայի հիւանդութիւնը համապատասխանում է մեր վերը նկարագրած հիւանդութեան:

Սկսենք նւաղումից, էպիլեպսիայի այդ հիմնական նշանից:

«Ցաւազար»ից, երևում է որ Սօնան առաջին անգամ նւաղեց վեց տարեկան հասակում, բայց այդ նւաղումի նկարագիրը հեղինակը մեզ չի տալիս: Շիրվանդադէի նկարագրած նւաղման առաջին դէպքը վերաբերում է եօթ տարեկան հասակին, որ տեղի է ունենում հետեւեալ հանգամանքներում.

մի խումբ երեխաներ խաղում են մի կիսաւեր տան փլատակների վրայ, այդտեղ է նաև սիրուն Սօնան, որ կանգնած հողաբլրի վրայ գտնւմ է իր խաղնկներին. «Եկէ՛ք, եկէ՛ք թէ կարող էք, ինձ բռնեցէք»... Խաղընկերները ընկնում են դէպի հողաբլուրը Սօնային բռնելու: Սօնան փախչում է «բայց այս անգամ պատահեց մի բան» — ասում է հեղինակը և նկարագրում է Սօնայի նւաղման պատկերը, որ միանգամայն համապատասխան է մեր սկզբում բերած էպիլէպսիկ նւաղման: Այդ պատկերից մենք իմանում ենք, որ Սօնայի նւաղումը տեղի ունեցաւ յանկարծ ու անսպասելի. Սօնան, բոտ սովորականի, խաղում էր իր ընկերների հետ, երբ տեղի ունեցաւ նւաղումն, ուրեմն, ներկայ դէպքում նւաղումը առանց նախանշանների է:

Նւաղման ժամանակ տեղի ունեցող մարմնի ցնցումները երկու տեսակ են լինում. տօնիքական և կլօնիքական: Բայց Շիրվանզադէի նկարագրած նւաղման պատկերը կլօնիքական տեսակէտից այնքան որոշ ու ճիշտ է, որ մենք այստեղ կրեւենք այդ նկարագիրը ամբողջապէս: Ահա նա, «Մի քանի քաջ չարած, յանկարծ մի վայրենի ճիւղ արձակեց և երեսն ի վեր ընկաւ հողաբլրի վրայ: Նրա ամբողջ մարմինն ու երեսի մկանունքները ընդարձացել էին: Աչքերը կիսաբաց էին, բիրբրը խոշորացած և անշարժ: Բերանից հոսում էր փրփրալի թուրքը թանձր շարաւի պէս: Նրա ձեռների բութ մատները, ինչպէս ոլորուն պարան ծուկ էին դէպի ամբարը և սեղմել միւս մատների տակ, իսկ ոտների ոլորները ցցւել էին չորացած ընկոյզների նման: Դէմքը առաջին վայրկեան դեղնեց, չետոյ սկսեց կապտել, մթազնել, վերջապէս, բոլորովին կարմրեց: Շրնչառութիւնը մի քանի վայրկեան ընդհատուեց, ապա վերադարձաւ: Այս դրութեան մէջ մնաց մի բոպէի չափ (տօնիքական ցնցումների շրջան Ե. Ղ.): Յետոյ նրա ծախ երեսի մկա-

նունքները սկսեցին ցնցւել, ապա ցնցւեց աչ երեսը, պարանոցը և այնուհետև ամբողջ մարմինը: Այժմ նա շնչում էր արագ, արագ, ուժգին և, կարծես, հառաչներով» (կլօնիքական ցնցումների շրջան Ե. Ղ.): Այստեղ մենք կանգ չենք առնի նւաղման առանձին մօճենաների վրայ, նոյնպէս կարեւոր չենք զանում բացատրել թէ, ինչու հիւանդը ընկնելուց առաջ ճիւղ է արձակում, կամ ինչու երեսը նախ սփրտնում, չետոյ կարմրում է և այլն, — այդ ամենը բաւականին լրիւ կերպով բացատրում է արդի հոգեհիւանդաբանութիւնը: Մի բան միայն չափաւ մոռանալ. նւաղման թէկուզ և արտաբին նշանների ազդպիսի ճշգրիտ նկարագիրը միանգամայն բաւական է համոզելու, որ Շիրվանզադէն իսկապէս օժտւած է դիտելու ճոխ կարողութեամբ:

Զիժը իր „Достоевский какъ психопатологъ“ աշխատութեան մէջ ասում է. «Նա (Դոստաեւսկին) միակն է դեղարւեստադէաներից, որ նկարագրել է էպիլէպտիկների հոգեկան կաղմի առանձնատկութիւնները, նրանց սուբեկտիւ վերապրումները նւաղումից առաջ»*)

Այստեղ մենք պէտք է մատնանշենք մեզ համար մի շատ կարեւոր հարց, որ Դոստաեւսկին միակը չէ, այլ կայ և մի ուրիշը, որ նոյնպէս նկարագրել է էպիլէպտիկների նախանւաղման սուբեկտիւ վերապրումները, և այդ մի ուրիշը Շիրվանզադէն է: Խօսք չկայ, Դոստաեւսկին աւելի լրիւ է տալիս մեզ էպիլէպտիկների նախանւաղման սուբեկտիւ վերապրումները, բայց ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև նա բոցի դիտողութիւնից ունեցել է և ինքնադիտողութիւն. չէ՞ որ Դոստաեւսկին ինքը էպիլէպտիկ էր: Անցնենք Շիրվանզադէի տւած սուբեկտիւ վերապրումներին. «Այն վայրկեանին, երբ

*) Журналъ „Вопросы философіи и психологіи“ т. 6, стр. 825, 1899 г.

բաժաններով լի մատուցարանը ձեռին մօտենում էր Զառնշա-
նին, մարմնի վրայ զգաց մի անսովոր ցուրտ: Նրան թւաց
իր մի քանի խոնաւ ու պաղ որդիներ մէջքի վրայով սողում
են դէպի վեր: Նա սարսուէց ոտից մինչև զուխ, մի սուր ճիւ-
արձակեց, դողաց և մատուցարանը ձեռից բաց թողնելով, բն-
կաւ յատակի վրայ: Կասկած չկալ, որ այս երուցները վե-
րաբերում են զգացողութեան սփերայի խանգարման: Մի ու-
րիշ տեղ Շիրվանդագէն ասում է. «Նրա (Սօնայի) աչքերի
առջև պատկերացան միմիանցից ալյանդակ, անբնական և սոս-
կայի տեսարաններ: Յանկարծ նրան թւաց, որ պարսկուհին
չքացաւ և նրա կանգնած տեղում բացւեց մի միջին անդունդ:
Սօնան քաշ էր բնկած այդ անդունդի վրայ, օղի մէջ, առանց
որև է նեցուկի: Այդ տեղից ընդամենը մի վայրկեան, ապա
ամեն ինչ ստացաւ նրա աչքում սովորական տեսք, բայց նրա
հոգին տակաւին պատած էր մի տեսակ մառախուղով»: Այս
վերապրումներից յետոյ, Սօնան անմիջապէս բնկնում է Պարզ
է, որ բերած սուրեկախ վերապրումները պատկանում են սէն-
սոր սփերայի խանգարման: Այժմ քնենք Սօնայի հիւանդու-
թեան ընթացքը նւազումից յետոյ: Ինչպէս ասացինք, բնկ-
նաւորները նւազումից յետոյ իրենց զուխը եկածի մասին ո-
չինչ չեն չիշում, միայն դանդաժւում են ընդհանուր թուլու-
թիւնից: Կան արդեօք Սօնայի հիւանդութեան մէջ այդ ե-
րեւոյթները: Այո՛ կան. հոգաբարձի վրայ բնկնելուց յետոյ Սօ-
նան իրեն այնքան թույլ ու յոգնած է զգում, որ երբ դիժ-
Դանէլը, այն գիժը, որից զոգում են համարեա ամբողջ քա-
ղաքի մանուկները, խրոխտ կերպով մօտենում է նրան, Սօնան
կարողանում է միայն թույլ ձայնով ասել. «զուխս ցաւում
է»: Ընդհանուր թուլութեան երեւոյթները շարունակւում են
և Սօնայի բնկնելու վայրից տուն բերելուց յետոյ. մօր հարց
ու փորձին Սօնան «գանգատւում էր միայն, թէ զուխը ցա-

ւում է, յոգնած է, մարմնի վրայ զգում է ինչ որ ծանրու-
թիւն»: Ընդհանուր թուլութիւնը բնորոշելու համար, կար-
ծում ենք, այսքանը բաւական է: Ինչ վերաբերում է այն հար-
ցին՝ թէ չիշում էր Սօնան իր զուխը եկածը, այդ հարցը լուծ-
ւում է շատ հեշտ, որովհետև հէ՛նց Սօնան, ինքը դիմում է
մօրը. «ասա՛ մայրիկ խօսում եմ, դի՛ս եմ տալիս, ինչ եմ ա-
նում»: Պակաս կարեւոր չէ որոշել, թէ էպիլէպտիկ բնաւո-
րութիւնը որ աստիճան զարգացած է Սօնայի մէջ: Արդէն
ասել ենք, որ այդ բնաւորութիւնը լրիւ կերպով զարգանում
է այն ժամանակ, երբ բնկնաւորները հիւանդանում են երի-
տասարդ հասակում, նւազումները տեղի են ունենում ստէպ-
ստէպ և, առհասարակ, հիւանդութիւնը երկար շարունակւե-
լու դէպքում:

Գիտենք, որ Սօնան հիւանդացել է վեց տարեկան հա-
սակում, որ նւազումները զնալով շուտ-շուտ էին կրկնւում.
«հարւածները քանի զնում այնքան շուտ շուտ էին կրկնւում:
Չորս ամսւայ ընթացքում Սօնան վեց անգամ ուշաթափւեց»: Համաժայն այս տւեալների Սօնայի մէջ պէտք է երևան դար
խիստ կերպով արտայայտւած էպիլէպտիկ բնաւորութիւն:
Սակայն վէպից այդ բանը չի երևում. Սօնան միայն էպիլէպ-
տիկ բնաւորութեան սաղմնաւորումն ունի:

Գուցէ կարելի լինի արդ հանգամանքը բացատրել նրա-
նով, որ հիւանդութիւնը համեմատաբար կարճատեւ էր: Սօ-
նան հիւանդացաւ վեց տարեկան հասակում, ամուսնացաւ
16—17 տարեկանում ու շուտով օտանւեց: Ուրեմն, հիւան-
դութիւնը տեղից բնկածներ տասը տարի էպիլէպտիկ բնաւո-
րութեան ի՞նչ յատկութիւններ ենք դտնում Սօնայի մէջ: Ամե-
նից առաջ մատնանշենք նրա վախկոտութիւնը: Սօնան վա-
խենում է հրէշ հօրից, Զառնշանից, սկսուրից և զոգում է
պարսկուհու ասալ: Սօնայի վախկոտութիւնը ցայտուն կեր-

պով արտայայտուծ է աշխրանեկան անխորթութեան ժամանակ, երբ արքիւ Հայրը բռնեցքները բարձրացրած շարժակուծ է մօր վրայ: Սօնան կծկուծ, դողուծ ու հաղիւ արտասանուծ է. «վախենուծ եմ, վախենուծ եմ», չետոյ—աւելացնուծ է հեղինակը—«նա վաղեց մտաւ պատի մեծ խորշը և զլուխը թագցրեց անկողնիների մէջ»: Զուր սրսկելուց չետոյ «Սօնան մի փոքր սթափուեց, բայց ինչպէս զուհատ էր և ինչպէս դողուծ էր»:

Այստեղ կարող են առարկել, թէ ոչ միայն Սօնան, այլ և մի ուրիշը, բոլորովին առողջ լինելով, պէտք է դողար ու սարսափեր կատաղի հօր բռնեցքներից: Բայց մի ուրիշ անդամ, բոլորովին նման պայմաններում, Սօնան հանդէս է բերուծ վախկոտութեան բացարձակ ներհակ յատկութիւն—անվերջութիւն, օր. նոյն հրէշ հայրը բռնեցքները սղծած ուղուծ է խփել կնոջը, բայց «Սօնան վաղեց բռնեց նրա արխալուղի փէշերը երկու ձեռներով և ուժով չետ քաշեց նրան աղաղակելով, «չեմ թողնիլ, չեմ թողնիլ»: Էպիլէպսիկ բնաւորութեան են պատկանուծ նաև անփութութիւն, ծուլութիւն, մոռացկոտութիւն, անտարբերութիւն, աննպատակ այս ու այն կողմ պտտել և այլն: Այդ յատկութիւնները զանուծ ենք նաև Սօնայի մէջ. «նա (Սօնան) օրեցօր զառնուծ էր մտածոլոր, մոռացկոտ, անտարբեր: Շատ անգամ մի սննեակից միւսը մի բանի համար զնայիս մոռանուծ էր, թէ ինչու համար է զնուծ: Կանգ էր առնուծ և ապա՛ծ աջ ու ձախ նայուծ: Երբեմն ձեռին բռնած իրերը դուրս էին սլկուծ և ընկնուծ: Գրեթէ օր չէր անցնուծ, որ մի աման չկտարէր: Մի անգամ խոհանոցից դուրս գալիս, ձեռներից բաց թողեց մի ամբողջ տասնեակ ափսէներ և փշրանց: Մի ուրիշ անգամ բաց թողեց նաւթով լի կանթեղը: Ապակին կտրուեց, նաւթը տարածւելով յատակի վրայ, ապականեց թանգաղին պարսկական դորգը»:

Յետագայուծ, կլինիքական մտածողութեան համաձայն, մենք չպէտք է սահմանափակւենք լոկ հիւանդութեան որոշուծով, այլ պէտք է ուշխատենք նաև բացատրել հիւանդութեան պատճառները կամ, ինչպէս ասուծ են, պարզաբանել նրա էթիօլօգիան: Զղային և հոգեկան հիւանդութեան վերաբերմամբ ընդհանրապէս և էպիլէպսիայի՝ մասնաւորապէս, ժառանգականութիւնը, իբրև էթիօլօգիական մօձենա, մեծ նշանակութիւն ունի: Նարկ ենք համարուծ նախազգուշացնել, որ ժառանգականութիւնը ներօ ու պսիխօպատօլօգիայուծ սոփորական մտքով չպէտք է հասկանալ. այսինքն, անհրաժեշտ չէ՝ որ մեր հիւանդի նախորդները և ինքը հիւանդը ունենան միևնոյն հիւանդութիւնը: Ժառանգականութիւնը չղային և հոգեկան հիւանդութեան վերաբերմամբ փոխանցուծ է զաւակներին պրօգրէսիւ ձեռով. այսինքն, եթէ, օր., ծնողները բռնած են մի որևէ թեթև ներօգով, վերջինս անցնուծ է զաւակներին աւելի ծանրացած ձեռով և այսպէս յաջորդաբար: Սիւս թէ ինչու Սօնայի ծնողների առողջութեան վերաբերմամբ չպէտք է աչքի առաջ ունենալ միայն էպիլէպսիա հիւանդութիւնը: Բացի վերջին հանգամանքից ժառանգականութեան աղղեցութիւնը կարող ենք որոշել միայն Սօնայի ծնողների վերաբերմամբ. իսկ ի՞նչ վերաբերուծ է նրա ամբողջ տօհմին, այդ հարցը մենք չենք կարող որոշել, որովհետև. այդ մասին հեղինակը մեզ ոչինչ չի տալիս: Ինչ վերաբերուծ է Սօնայի մօրը, այդ հեղաձամբոյր, համեստաբար ու աշխատասէր կնոջ, նա, պէտք է ասենք, որ հոգեպէս բոլորովին առողջ է: Այլ բան է Սօնայի հայրը, պայտառ Ոսկանը:

Վերջինս զուտ պատօլօգիական տիպ է—ալքոհոլիկ:

Նախ քան Ոսկանի ալքոհոլիկ լինելը ապացուցելը հարկ ենք համարուծ մի քանի խօսք ասել ալքոհոլիզմի մասին, իբրև ընկնաւորութեան էթիօլօգիական մօձենաի մասին:

Որ ծնողների զինեմովութիւնը կարող է առաջ բերել ժառանգների մէջ ընկնաւորութիւն՝ այդ հաստատում է նաև վիհակազրութիւնը: Այսպէս, բժիշկ Կլէրկ, որ ուսումնասիրել է էպիլէպսիայի պատճառները՝ Ռէկֆիլի ընտանիքի անդամների մէջ, եկել է այն եզրակացութեան, որ հիւանդներից 68⁰/₁₀ ունեցել են զինեմով հաշրեր *):

Միևնոյն հարցի մասին պրոֆ. Շտրիւմպել ասում է. «բազմիցս ապացուցւած է, որ ծնողների արբած զրութեամբ սաղմաւորւած զաւակները, չետադալում ընկնում են էպիլէպսիայով» *): Նոյնն է ասում նաև պրոֆ. Պոպովը. «Միևնու անգամ ծնողների պատահական արբած լինելը զաւակի սաղմաւորութեան ժամանակ, կարող է կորստաբեր լինել ապագայ սերնդի համար և առանց այլ ժառանգականութեան, միայն վերջին պայմանով, ծնւում են ապուշներ և ընկնաւորներ» **): Շիրվանդադէի հոգեհիւանդարանական հոտաւորութեան տեսակէտից պակաս կարեւոր է նաև հետեւեալ փաստը. էպիլէպսիայի վերաբերմամբ վաղուց արդէն նկատւած է, այսպէս ասած, ժառանգականութեան խաչած և փոխանցման օրէնքը: Այսինքն՝ նթէ հաշրն է ժառանգականութիւն տւողը, հիւանդանում է աղջիկը, եթէ մայրը—տղան: Շիրվանդադէն նոյնպէս հաստատում է այդ օրէնքը. այսպէս, Սօնայի ժառանգականութիւնը հորից է, իսկ մեր հեղինակի մի ուրիշ ընկնաւորը—Սիրականը («Արսէն Դիմաքսեան») հիւանդանում է շնորհիւ իր մօրը, որ նոյնպէս ընկնաւոր էր: Որոշելով այլ բոհովիզի նշանակութիւնը, իբրև ընկնաւորութեան էթիոլո-

*) Чижъ, Достоевскій какъ психопатологъ (жур. „Вопросы философіи и психологии“ № 5 стр. 277. 1899 г.

*) Проф. Штрюмпель—Частная патологія и терапія внутреннихъ болѣзней, томъ II, стр. 768.

**) Проф. Поповъ, Лекціи по общей психопатологіи, стр. 189.

գիական մօճենտի, մենք պէտք է ապացուցենք Սօնայի հօր, Ոսկանի ալքոհոլիկ լինելը: Ոգելից ըմպելիքները իրենց կորրուստաբեր ազդեցութեամբ մարդու ֆիզիքական և հոգեկան աշխարհում մի շարք քայքայումներ են առաջ բերում: Աւելի ծանր ու լուրջ են հոգեկան կեանքում առաջ եկած խանգարումները:

Գինեմովները նախ և առաջ կորցնում են բարոյական զգացմունքը: Աղնութեան, օրինաւորութեան և վայելուչ լինելու հարցերը նրանց համար գոյութիւն չունեն: Ընտանեկան և հասարակական պարտաւորութիւնները նոյնպէս արժէքից զուրկ բաներ են: Ժամանակի ընթացքում նրանք դառնում են կուպիտ, անգութ և խտասիրտ էգօիստներ, որոնց կեանքի նրպատակը արբեցողութիւնն է դառնում: Տեսնենք այս յատկութիւնները որքան են զարգացած Ոսկանի մէջ: Մի կողմ թողնելով ալքոհոլիզմի ֆիզիքական քայքայման նշանները, որ տալիս է Շիրվանդադէն (օր. «նրա սրածայր քիթը ծածկւած էր փօքրիկ բշտիկներով» — *acnae rosaceae* — *бургуноскій носъ*), մենք առանձնապէս կանգ կառնենք հոգեկան կեանքի խանգարման նշանների վրայ, որ բաւական առատ են:

Նախ նրա ծնողական ու ընտանեկան պարտաւորութիւնների մասին: Ինչպէ՞ս է նա վերաբերւում զէպի իր միակ հիւանդոտ աղջիկը: Սօնայի սոսկալի հիւանդութիւնը Ոսկանին բոլորովին չէ անհանգստացնում, այդ դեռ ոչինչ. որպէսզի շատ խմելու հնարաւորութիւն ունենայ, նա ստիպում է հիւանդ Սօնային օր ու գիշեր աշխատել և այդ դռն աշխատանքի արդիւնքը վատնում է առանց խղճահարեւոյ:

Բաւական է միայն մտաբերել թշառ Շուշանի, Սօնայի մօր հաւաքած կոպէկների զողանալը, որ մենք համոզւենք թէ ծնողական սէր ասած բանը Ոսկանի մէջ գոյութիւն չունի: Միայն մի անգամ ազդկալ ընկնելուց չետոյ, հայրը զրկում է զժրագլ աղջկան, սակայն հեղինակը շտապում է աւելացնել.

«դա առաջին հայրական համբույրն էր այն օրից, երբ Սօնան կարող էր զգալ ծնողների համբույրը»:

Իր դառն աշխատանքի արդիւնքը Շուշանը ամբողջապէս պիտի յանձնէ Ոսկանին, որպէսզի վերջինս հնարաւորութիւն ունենայ ուղածի չափ խմել: Իսկ եթէ Շուշանը այդ ինքնաբերաբար չէ կատարում, Ոսկանը անել է տալիս բռունցքի ոյժով: Վայելուչ լինելու ժափն խօսք անգամ չէ կարող լինել: Հնայելով, որ խնամիներից մի քանիսը թշնամաբար են տրամադրւած և տանել չեն կարողանում նրա ներկայութիւնը, բայց նա, այնուամենայնիւ, շարունակում է համարեա ամեն օր այցելել խնամիներին, որովհետեւ օղին նրանց տանից միշտ անպակաս է: Չարժէ խօսել և Ոսկանի հասարակական պարտականութիւնների մասին: Ի՞նչ հասարակական պարտականութիւն կարող է ունենալ մի մարդ, որ իր դժբաղդ աղքատ ճակատագիրը որոշելիս, ցինիկ կերպով յայտարարում է. «Իսկի չըլինի, խօս մի բաժակ հացի եւ ջելի արագ կը տան, որ կենացները անուշ անենք, հր՞մ»... Կարծում ենք, որ բերած փաստերը անպայման համոզում են, որ Ոսկանը, իսկապէս, գինեմոլ է:

Վերլուծենք Գիժ-Դանէլի հիւանդութիւնը:

Տեսնենք ինչ շեղումներ ենք գտնում պսիխիական այն նորմայից, որ ընդունւած է անւանել հոգեկան առողջութիւն: Նախ և առաջ աչքի է ընկնում Դանէլի միշտ և ամեն տեղ բարձրացած, ուրախ տրամադրութիւնը: Ո՛չ բարեկամների ճնշւած լինելը, ո՛չ հանդամանքների աննպաստ լինելը իր համար, բնաւ չեն ազդում նրա գերազանցօրէն ուրախ տրամադրութեան վրայ: Պակաս հետաքրքիր չէ և Դանէլի աստանդական կեանքը. ո՛չ ցուրտն ու անտանելի շոգը, ո՛չ անձրև ու քաղցը, ո՛չ մի զրկանք չի ազդում նրա ուրախ տրամադրութեան վրայ ու նա միշտ և աննպատակ թափառում է այս և

այն կողմ: Ուշադրութեան արժանի է այն հանդամանքը, որ Դանէլը իր անվերջ թափառումների ժամանակ ո՛չ մի անգամ յոգնածութիւն չի զգում: Այդ բացատրւում է նրանով, որ Դանէլի հիւանդութեամբ բռնւածները ունենում են միևնույն ժամանակ և մկանների անզգայութիւն (мышечная анестезия): Հետաքրքիր է և Դանէլի շարժողութեան ձևը. երբ նա իր այս կամ այն ցանկութիւնը, զգացողութիւնը, կամ որևէ բռուն կիրքն է արտայայտում, ինքն էլ ընդունում է համապատասխան թափառանակա՞ն, բեմական գիրք: Օրինակ, նա իր անվերջ թափառումների ժամանակ, շատ անգամ ձեռնափայտը սաղի նման բռնած երգում է.

«Ոտարորիկ թափառում եմ սար ու ձոր,
Ես Քեարամն եմ ինձ զրկեցի Ասիից,
Խաբար տարէք խեղճ աշուղի հօր ու ձոր,
Սագս զրկեն, ես փախչում եմ Դիւնեայից...»

Դանէլի հոգեկան խանգարումով է բացատրւում նաև նրա խորոտութիւնը, որի շնորհիւ քիչ էր մնում խեղդէր Ոսկանին: Դանէլը սիրում է միշտ վերադնադարել իր անձը. նա միշտ կրկնում է. «Ես ասլան Դանէլն եմ պատառ-պատառ կանեմ, հում հում կուտեմ»: Առանձնապէս պէտք է մատնանշել նաև Դանէլի խօսակցութեան մէջ տեղի ունեցող այն արագութիւնը, որով նրա գաղափարները հետեւում են միմիանց և որ կոչւում է գաղափարարշաւ idenflicht—скачка идей): Ահա գաղափարարշաւի մի նմուշ. «Տասնութ աժդահա դուրս եկան առաջ: Քեօռողին կանգնեց բուրջի զլխին: Դրաթի բերանից կրակ էր դուրս գալիս: Այ, այդպիսի մազեր ունէր, անունը Սօնա չէր, Մանիշակ... մեծ մեծ քարեր էին ընկել, մէկը ճակատին, միւսը կրծքին: Մայրը հորումն էր: Գլխից արիւն էր գալիս: Ասլան Դանէլը խեղճ մարդ էր, զլուխը քաշ դարձու-

Թիւն էր անուամբ: Սակեղս առեցին, աչքս կոխեցին, մկրտտս վեր-
ցրին սիրտս կտոր կտոր արեցին մահուգի պէս:

Սօնա խաթուն, Մանիշակ զան, ինչո՞ւ փախար ձեռքիցս...
էգուց կը դամ գերեզմանը տեսնելու, սիրտս չուենեմ, սիրտս
մեռաւ Շուշան բաջի, Սօնան լաւ աղջիկ է, ետ Սլլահ, դա-
լիս եմ...»

Վերը չիշած խանդարումներով սահմանափակում է Դա-
նէլի հոգեկանան նօրմա լուծիւնը և մենք այդ խանդարումների
վրայ հիմնւելով կարող ենք որոշել նրա հիւանդութիւնը: Դա-
նէլը բռնւած է մանիակով: Սակայն, որոնք են այդ հիւան-
դութեան պատճառները ներկայ դէպքում, նա ինչ ծագում
ունի: Ժառանգականութեան մասին մենք ոչինչ չգիտենք, բայց
վախի, երկիւղի, հոգեկան անհղ ցնցումները, որ մանիակ էլ թի-
օգիւցում մեծ դեր են կատարում, Դանէլի անցեալում միշտ
առատ են եղել: Գիտենք, թէ ինչպիսի ծանր հարւած էր Դա-
նէլի համար իր առաջին աղջկայ ծաղկից մեռնելը: Ահա ի՞նչ
է ասում հեղինակը. «մի ամբողջ տարի Դանէլի դէմքի վրայ
ժպիտ չէր երևում»: Սյդ դեռ քիչ էր, ճակատագիրը նրան
հասցնում է մի նոր աւելի սոսկալի հարւած. «մի օր նրա կինը,
չուր քաշելիս, յանկարծ սալթաքեց և դիւրիւսը ընկաւ չոր-
հորի մէջ: Երկու օրից յետոյ նա հոգին աւանդեց»: Ահա, հէնց
այս դէպքից յետոյ Դանէլի մէջ հանդէս են գալիս մի շարք
հոգեկան ճնշման նշաններ, որ նրա ապագայ հիւանդութեան
նախանշաններն են. «մի քանի ամիս շարունակ գաղտնի լալիս
էր և ամեն օր այցելում իւր կնոջ գերեզմանը: Յետոյ նրան
տիրեց ծանր թախիծ: Ուրականի պէս շրջում էր տան գաւ-
թում օր ու գիշեր, ուտում էր շատ քիչ, աշխատում էր մե-
քենաբար, խօսում էր, երբ միայն խօսեցնում էին»: Բայց անա-
ղորոյն ճակատագիրը դրանով էլ չբաւականացաւ. երկրաշար-
ժի ժամանակ սպանւում է նրա միակ յոյսը, Մանիշակը,

որի մահից յետոյ հայրը վերջնականապէս կորցնում է իր հո-
գու հաւատարակչութիւնը: Սակայն թող խօսի ինքը գեղար-
ւեստագէտ Շիրվանդադէն. «հէնց տեսաւ իր աղջկան, նա ոչինչ
չը խօսեց, ձայն ու ծպտուն չհանեց, չը հառաչեց մինչև ան-
դամ: Նա մտիկ արեց մեր երեսին, աչքերը չռած, յետոյ մտիկ
արեց աղջկայ երեսին: Միտս չէ ինչքան ժամանակ նա մնաց
սառած, քարացած: Մէկ էլ լսեցինք մի ձայն. մի ծայն, որ
կասէիր գալլ է մոնչում: Դանէլը ընկաւ աղջկայ պագած մար-
մնի վրայ և մինչև երեկոյ մնաց այնպէս: Ոչ ոք չուզեց նրան
բաժանել դիակից: Ձէր էլ կարելի բաժանել, այնքան խեղճ
պինդ էր կպել աղջկայ մարմնին... Ուշքի գալով, Դանէլը ըս-
կաւ է բարձրաձայն ծիծաղել, երկու ձեռները դարկելով կրք-
քին»: Այստեղից էլ սկսւում է գիժ-Դանէլի հիւանդութիւնը:

III

Անցնենք «Արսէն Դիմաքսեան» վէպի հոգեհիւանդաբա-
նական վերլուծման: Հեղինակի այդ վէպը, որ կարող է նրա
գրւածքների թագն ու պսակը կազմել, շնորհիւ հայ քննա-
դատների բացասական վերաբերմունքի ու աննպաստ կարծիք-
ների, մի տեսակ խորթ դաւակի տեղ է բռնում նրա աշխա-
տութիւնների շարքում: Մեր քննադատներից և ոչ մէկը չէ
ըմբռնել «Արսէն Դիմաքսեանի» իմաստը, հեղինակի դիտա-
ւորութիւնը և վերջինիս իրականացումը վէպի ընթացքում:
Սյսպէս, հայ քննադատներից մէկը հաշւում է Դիմաքսեա-
նին հասարակական գործիչ և քննելով նրան ընդհանրութեան
շահերի տեսակէտից գտնում է Արսէնին թող ու անհամա-
պատասխան իր ստանձաց կոչման (Լէօ), միւսը Դիմաքսեա-
նին ենթարկում է մի բոլորովին անտեղի ու քմահաճ անդա-
մահատութեան (Ս. Յակոբեան), երրորդը համարում Արսէ-

նին ոչ հասարակական դործիչ, բայց անպաշտակարգալին ին-
տելիգենտ (Ս. Տէրտէրեան): Եւ ամենալիրաւորականը այս
կարծիքների քառսի մէջ այն է, որ մեր քննադատներից ոմանք
անբաւարար զանեւով Դ-ի ախար կշտամբում են հեղինակին
ու մեծահոգութեամբ խորհուրդներ են տալիս, ուսուցչի գեր
են կատարում: Սակայն որոնք են մեր քննադատների բացար-
ժակ սխալ դատողութիւնների պատճառները, ով է մեղաւոր
որ մեր քննադատական գրականութեան մէջ Դ-ի ախար վե-
րաբերմամբ գոյութիւն ունի վերը չիշած կարծիքների քա-
սր: Մեր քննադատները իրենց մեկնաբանութիւնների մէջ մի
սխալ ելակէտ ունեն՝ այդ այն է, որ իրենց կարծիքները հիմ-
նում են այնպիսի աւելանքների վրայ, որոնք «Ս. Դ.»ի գնա-
հատման տեսակէտից ոչ մի կերպ չեն կարող դործադրել:
«Սր. Դիմ.» գրական արժէքը ու նրա Հեղինակի ստեղծա-
գործական ոյժն ու շնորհքը որոշելու համար, մենք չենք կա-
րող սահմանափակել միայն սովորական քննադատական չա-
փով. այստեղ, իրրեւ ելակէտ պէտք է ունենալ միանգամայն
տարբեր քննադատական մեթոդ: Հոգեհիւանդաբանա-
կան մեթոդի բացարժակ դանցառութիւնն է մեր
քննադատների անվերջ վրիպումների միակ պատ-
ճառը:

Անցնենք այժմ այդ քննադատների սխալների պարզա-
բանելուն, առաջնորդելով մեր վերը չիշած մեթոդով:

Համարելով Դ-ին հասարակական դործիչ, Լէօն միամիտ
կերպով բացականչում է. «Ի՞նչ նշանակութիւն կարող է ու-
նենալ արտաքին զեղեցկութիւնը մի հասարակական դործ-
նէութեան մէջ: Ըստ երևոյթին ոչինչ»: Ընդունելով այս «ան-
պաշտան ճշմարտութիւնը» Լէօն մի տեսակ տարակուսանքի
մէջ է ընկնում, թէ ինչպէս Շիրվանդադէն մի այնպիսի մեծ
ու վեհ զաղափար, որպիսին է ընդհանուրի շահերը պաշտ-

պանելը, հասարակական դործնէութիւնը կապել է մի այնպի-
սի, ըստ երևոյթին, չնչին նշանակութիւն ունեցող հանգա-
մանքի հետ, որպիսին է մարդու ֆիզիքական աշխարհը, նրա
արտաքինը:

Թէ՛ ինչ կապ կայ մարդու արտաքինի, փիզիքական կա-
ռուցւածքի և ներքինի, այս կամ այն հոգեկան հակումների
մէջ՝ այդ յետոյ, իսկ այստեղ հարկ ենք համարում մատնա-
նշել մի շատ կարեւոր փաստ, որ Շիրվանդադէն նկարագրելով
Դ-ի արտաքինը բոլորովին միաք չէ ունեցել որոշել այն, շատ
կարելի է և հետաքրքիր հարցը, թէ ի՞նչ ազդեցութիւն կա-
րող են ունենալ «արտաքին զեղեցկութիւնը» (Լէօ), կամ
«ազեղութիւնը» (Ս. Յակոբեան) մարդու էկենսական չափողու-
թիւնների և անչափողութիւնների դործում: Շիրվանդադէի
նկարագրած Դ-ի արտաքինի, նրա ֆիզիքական կառուցւած-
քի պատօջողական արժէքը ճիշտ որոշելու համար, նախ և
առաջ պէտք է ընդունենք, որ այստեղ զեղեցկութեան կամ
ազեղութեան—այդ հասկացողութիւնների սովորական մտքով
—հարց չկայ: Միանգամայն անհասկանալի ու անտեղի են
Լէօի խօսքերը. «վէպի էութիւնը հասարակական զաղափա-
րը չէ, այլ զեղեցկութիւնը: Գեղեցիկը զեղեցիկի համար»: Նկարագրելով
Արսէնի արտաքինը, Շիրվանդադէն խօ-
սում է մի բացարժակ որոշ պատօջողական եր-
ևոյթի մասին, որ գոյութիւն ունի Դիմաքսեա-
նի ֆիզիքական կառուցւածքում:

Բայց ի՞նչ կապ կայ մարդու արտաքինի և ներքինի մէջ,
ինչո՞ւմ է կայանում այդ երկու դործօնների փոխազդեցու-
թիւնը: Լէօն ասում է. «ըստ երևոյթին ոչինչ»: Մենք թող
ենք տալիս մեզ Լէօի կարծիքը համարել մի բացարժակ թիւ-
րիմացութիւն: Ով արդի էկենսաբանութեան տարրական ճշ-
մարտութիւններին տեղեակ է, նրա համար միանգամայն պարզ

է, որ մարդկային օրգանիզմը առաջ է գալիս բեղմնաւորւած իգական ձւից, որ այդ ձւային վանդակիկը չետազայ բազմացման շնորհիւ արտադրում է վանդակիկների մի զանգւած, որ սկզբում կազմւած է լինում միատեսակ, միաձև վանդակիկներից, սակայն ժամանակի ընթացքում որոշ կերպով համախմբելով ու կերպարանափոխելով յարմարւում են որոշ ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաների: Սկսած մեր այս կամ այն անդամի կոպիտ շարժումներից մինչև մեր հոգեկան գործնէութեան ամենաբարդ արտայայտումները, այդ ամենը, մեր օրգանիզմի մէջ ունի իր նիւթական հիմքը: Իսկ եթէ այդ նիւթական հիմքը, այսպէս թէ այնպէս, շեղւում է իր նօրմալ կացութիւնից, այն ժամանակ համապատասխանօրէն խանգարւում է նաև այդ նիւթական հիմքի գործնէութիւնը, որովհետև երբ փոխւում է պատճառը, չէ կարող անփոփոխ մնալ հետևանքը: Մեր մարմնի և հոգեկան կեանքի մէջ գոյութիւն ունեցող պատճառական կապը այնքան համոզեցուցիչ է, որ մենք կսահմանափակենք միայն հանդէս բերելով այդ անպայման գիտական ճշմարտութիւնը:

Հէնց այդ կարեւոր, գիտական ճշմարտութիւնը չպէտք է զանց առնէին մեր քննադատները «Արսէն Դիմաքսեան»ը վերլուծելիս: Իզուր չէ հեղինակը այնպէս մանրամասնօրէն նկարագրել Արսէնի արտաքինը: Շիրմանդադէն միանգամայն ճիշտ է ըմբռնել և պատշաճ կերպով զննատել այն հանգամանքի կարեւորութիւնը, որ եթէ Դիմաքսեանի արտաքինի մէջ նկատւում են որոշ շեղումներ մարդու նօրմալ ֆիզիքական տիպից, այդ նշանակում է, որ Արսէնի օրգանիզմը արդանդալին շրջանում գորդացել է ոչ բնական պայմաններում, որ եղել են պատճառներ, որոնք շեղել են այդ մարդու օրգանիզմի զարգացումը իր սովորական, նօրմալ ընթացքից և միևնույն ժամանակ ազդել նրա ուղեղի կանոնաւոր դար-

գացմանը: Մեր հեղինակը շատ ճիշտ է ըմբռնել այդ կարեւոր ճշմարտութիւնը: Մի՞թէ պարզ չէ այդ հետեւալից. «Անէ՛ճը բնութեանը, անէ՛ճը նրա օրէնքներին, անէ՛ճը ամբողջ տիեզերքին, անէ՛ճը նրա աներևոյթ զօրութեանը: Կամ գուցէ այդ նրա ծնողների, նրա պապերի և նախահայրերի մեղքն է: Բայց ինչո՞ւ բնութիւնը նրան և միմիայն նրան է ընտրել այդ մեղքերի պատիժը կրելու, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ»: Որքան կենսաբանական ճշմարտութիւն կայ այս խօսքերի մէջ: Եւ այս ամենից յետոյ գտնւում են քննադատներ, որոնք պախարակում են Շիրմանդադէին «Ար. Դիմ.» վէպի անլաշողութեան համար, ոչ թէ պախարակել այլ զարմանալ պէտք է նրա շրջահայեացութեան ու իւրաքանչիւր խօսքի գիտական ճշմարտութեան վրայ: Դիմաքսեանի նկարագիրը թերևս շատ թէ քիչ հեռու ֆիզիքական ալլասերման նշանների այն չոր ու ցամաք լուծմից, որ մենք գտնում ենք մասնագիտական աշխատութիւնների մէջ, բայց և այնպէս այդ գեղարւեստական նկարագիրը իր հզօր տպաւորութեամբ այնքան ուժեղ ու ցնցող է, որ ընթերցողի գիտակցութեան մէջ շատ հեշտ կերպով զգացւում է Արսէնը, իբրև մի կատարեալ դեղնեւրատ: Տեսնենք Դիմաքսեանի ֆիզիքական դեղնեւրացիայի ինչ նշաններ կան:

Հեղինակի ասելով, «նա փոքրահասակ էր, նիհար, բայց կուրծքը կազմւածքի համեմատ լայն էր և առողջ», ունէր «կարմիր նօսր միւրուք», «տղեղ ու տպաւորիչ դէմք», «խոշոր զուլս» և «փոքրիկ ոսկրոտ ձեռներ»: Բայց աւելի տպաւորիչ է Արսէնի գեղարւեստական նկարագիրը. «Տէր Աստուած, ի՞նչ բանի է նմանում նա: Այտերի ոսկորները դուրս բնկած, ահռելի բերանը լայն բացւած, շրթունքները լնդերքին կպած: Աչքերի փոխարէն մթին խորշեր, ականջները սեւացած, պաքանոցը ոսկորացած: Իսկ մարմինը: Ի՞նչ պատիկ դադրելի կեր-

պարանք: Այժմ, իրաւունք ունէ Գայանէն նրան առեւել, նա մարդկային պատկեր չունէ, նա հրէշ է, ճիւղ է... Ահա նա, այն կերպարանքը, որին ամենքը ծաղրում են, ահա այն խոր թաղւած աչքերը, երեսի թուխ և կոշտ կաշին, նոսր մի-րուքը, ագեղ բերանը, լայն սեւացած ատամները: Իսկ հասակը՝ նա հաշիւին պահեց զլիսի վայր, կիսահորիզոնական ձեով և նայեց իրան ոտից մինչև գլուխ: Այս որբան նա փոքրիկ է, որբան չնչին: Ինչո՞ւ նա այդպէս է ծնւել, ինչո՞ւ նրա ահա-զին զլուխը տեղաւորւած է այդ մի քանի թղալափ մարմնի վրայ: Ինչո՞ւ նա և ոչ մի ուրիշը: Դեղներատի ֆիզիքական կառուցւածքի նշանակութիւնը չպէտք է վերադնհատել, ինչ-պէս անում են յստիս: Ֆիզիքական բնաւորութիւն ունեցող տեալները առանձին զիտական արժէք ունին միայն այն ժա-մանակ, երբ ալլասերւածների հոգեկան աշխարհում գտնու-ենք համապատասխան խանգարումներ:*)

Հոգեկան ի՞նչ խանգարումներ ունեն դեղներատները:

Այդ մարդկանց ներքին աշխարհը իր կլինիքական ար-տայայտումներով այնքան բարդ ու ծանր է, որ մենք ձեռն-պահ ենք մնում նրանց հոգեկան աշխարհի նոյն իսկ հեռա-ւոր պատկերը տալու դիտաւորութիւնից: Մենք վերկլումենք այստեղ մեր քննադատների սխալ կարծիքները, որ գոյութիւն ունեն Դ-ի հոգեկան գրութեան վերաբերմամբ և այդ սխալ-ների պատճառները: Հայ քննադատներից շատերին է տարա-կուսանք պատճառում Դ-ի հոգեկան աշխարհի անկայուն վի-ճակը, նրա հոգու անորոշութիւնը և մշտական տատա-նումները:

Այսպէս, Ս. Յակոբեանը ասում է. «Հեղինակը նրան (Դի-մաքսեանին) մի դժի վրայ չէ պահել, մի հիմնական մտքի, մի կենտրոնական գաղափարի, մի առաջնակարգ պրօբլեմի

*) Проф. Поповъ—Лекции по общей психопатологии стр. 147.

հունի մէջ չէ դրել: Նա հարկադրւում է թափառել մի քա-նի էական ձայների և մի քանի գլխաւոր իդէաների ճիշա-վայրում: Եւ այս թափառումից, այս ճակատագրական տե-ղափոխութիւնից է առաջանում թերեւս նրա հոգու անո-րոշութիւնը, նրա ցանկութիւնների տարտամութիւնը, նրա գործերի անգոյնութիւնը և առհասարակ զրւածքի ան-հարթութիւնը»:^{*)}

Որ հեղինակը Դ-ին «մի առաջնակարգ պրօբլեմի հունի մէջ չէ պահել», այդ շատ ճիշտ է, բայց Ս. Յակոբեանը չա-րաչար սխալւում է, երբ Արսէնի հոգու անորոշութիւնը բա-ցատրում է նրա «մի քանի էական ձայների և մի քանի գլխ-աւոր իդէաների միջավայրում թափառելով»: Այստեղ մեր քննադատը բացարձակապէս շփոթում է պատճառը հետեան-քի հետ. Արսէնի հոգու անորոշութիւնն է, որ պայմանաւո-րում է նրա անվերջ թափառումները: Սակայն, այլ կերպ է բացատրում Արսէնի հոգու անորոշութիւնը, հայեացքների խախտումութիւնը Ս. Տէրտէրեանը. «Նրա (Դիմաքսեանի) հա-կասական աշխարհայեացքը բացատրւում է նրա անորոշ տար-տամ հասարակական գոյութեամբ, որ մենաւոր մարդու չքա-նայու սարսափն է ծնեցնում յարաժամ. մահւան երկիւղը յա-տուկ է մենակ մարդկանց, որոնք չեն բարձրացրել իրենց ան-հատական ապրումները կօլլեկտիւ-համայնապարփակ ապրում-ների աստիճանին: Շիրվանդադէն մեծ հմուտութեամբ է մեր-կացնում ապարասակարգային ինտելիգենտի խոշտանդիչ տա-րակուսանքը»:^{**)} Թէ ինչո՞ւ մահւան երկիւղը միայն մենակ մարդկանց է յատուկ այդ մեզ այնքան էլ հետաքրքրել չէ կա-րող, բայց որ Արսէնի թէ՛ «հակասական աշխարհայեացքը», թէ՛ «անորոշ տարտամ հասարակական կացութիւնը» կախ-

*) Ս. Յակոբեան—Շիրվանդադէ, էր. 130.

**) Ա. Տէրտէրեան—Շիրվանդադէ, էր. 105.

լած է մի այլ պատճառից—Դիմաքսեանի հիւանդոտ հոգու անորոշութիւնիցը—այդ շատ պարզ է: Դիմաքսեանի ապագասակարգային ինտելիգենտ լինելու մասին չեմոյ, իսկ տյստեղ պէտք է չիշատակենք, որ Ա. Տէրաէրեանը հետեանքներէց մէկը պատեառի տեղ է ընդունել, միւսը հետեանքի:

Բայց ինչո՞ւն է կայանում ֆիզիքապէս և հոգեպէս այլասեռածների հոգու անորոշութիւնը: Դեղներատների պսիխիկան, իբրև բնորոշ զիծ, ընդհանրապէս, ունի երկու յատկութիւն—շուտափոյթ և հեշտ գրգռել ու նոյնքան էլ հեշտ ուժասպառել: Կան երևոյթներ, որոնց հանգէպ նորմալ մարդու պսիխիկան մնում է համարեա թէ անգորր, անփոփոխ: Այդպէս չէ դեգեներատների պսիխիկան. բաւական է մի անշան պատճառ, մի սովորական չնչին առիթ, որ այդ մարդիկ կորցնեն իրենց հոգու հաւասարակշռութիւնը, բորբոքւեն ու տանջեն իրենց հոգու վերին աստիճանի լարւած լինելուց: Հոգեկան այդ գրգռման ժամանակ բոլոր արատքին աշխարհը, շրջապատող հանդամանքները, շուրջը կատարող երևոյթները ընդունում են բնորոշ, հիւանդոտ գոյն, որ միանգամայն համապատասխանում է նրանց լարւած հոգեկան գրութեան: Մտորիւ իրենց պսիխիկայի հեշտ գրգռւելուն ու յուզւելուն, այդ մարդիկ չեն կարողանում իրենց միտքը երկար ժամանակ ու ուշադրութեամբ զբաղեցնել մի որևէ լուրջ հարցով, նրանք իրենց սկսած գործերից և ոչ մէկը չեն վերջացնում: Անհանգիստ, միշտ ծարաւ նոր գրգռումների, նոր տպաւորութիւնների ու վերապրումների, այդ մարդիկ փոքրիկ հնարաւորութեան դէպքում իսկոյն թողնում են այն ամենը, ինչով առաջ հետաքրքրւում էին, ինչի հաւատում էին մոլեռանդ և տարւում մտքերի նոր հոսանքներով, ընկնում նոր ցանկութիւնների յետևից: Ահա թէ ինչու դեգեներատները իրենց զգացմունքների, մտքերի, ցանկութիւնների ու

գործողութիւնների մէջ միշտ անորոշ են, միշտ փոփոխական:

Ասացինք որ այլասեռւածների լարւած, յուզւած պսիխիկան շատ շուտ ուժասպառւում է: Հոգեկան այդ գրութեան ժամանակ նրանց տրամադրութիւնը Գնշւած է, իրենք վրատւած յոռեան: Այլասեռւածների պսիխիկայի այդ երկու բնորոշ կացութիւնը—յուզումն ու ուժասպառումը—նրանց մտքերի, ցանկութիւնների ու գործողութիւնների վրայ զնում են առանձնայատուկ կնիք: Այժմ պարզ է, կարծեմ, թէ ինչու այդպիսի պսիխիկայ ունեցող Դիմաքսեանին հեղինակը «մի դժի վրայ չէ պահել, մի հիմնական մտքի, մի կենտրոնական գաղափարի, մի առաջնակարգ պրոբլեմի հունի մէջ չէ դրել»:^{*})

Ասացինք, որ Լէօն Դիմաքսեանին հաշւում է հասարակական գործիչ: Ունենալով մի այսպիսի սխալ ելակէտ՝ Լէօն իր յետագայ վերլուծումների ընթացքում, բնականաբար, յանդում է մի շարք անհշտութիւնների: Այսպէս, նրա կարծիքով Շիրվանզադէի վէպը «մի ծաղրանկար է որ արատաւորում է առաջադիմութեան գաղափարը», որ «աւելի վատ կերպով չէր կարելի ցեխտել գաղափարը» և այլն: Վերջն էլ պաթեթիկ կերպով բացականչում է. «այս ամենից յետոյ եկէք ու հաւատացէք թէ Դիմաքսեան մի անսովոր, մի զարմանալի գործիչ է»: Միանգամայն աւելորդ է քննադատի այդ հրաւերը, որովհետեւ Արսէնը երբէք հասարակական գործիչ չէ եղել իսկ որ այդ այդպէս է, խոստովանում է Հէնց ինքը, Լէօն, ասելով. «Դիմաքսեանը հասարակական գործիչ է պատահաբար»: Նախանձը, ինքնասիրութիւնը, փառասիրութիւնն ու կասկածամտութիւնը այնպիսի յատկութիւններ են, որ կարող ենք գտնել իւրաքանչիւր մարդու մէջ, իբրև նորմալ երևոյթ, սակայն այդ յատկութիւնները Դիմաքսեանի մէջ բորբոքւած ու

^{*}) Ս. Թակոբեան—Շիրվանզադէ—եր. 130.

Հիւանդոտ աստիճանի են հասնում: Լէօին տարօրինակ է թրւում Արսէնի կասկածամտութեան այն դէպքը, որ թշնամիները լուր են տարածում, թէ Արսէնը խելագարւել է ու Դիմաքսեանը այդ լուրը ստուգելու, իր կասկածը փարատելու համար դիմում է Մսերեանին: Առողջ մարդու տեսակէտից կասկած լուծելու այդ ձևը ճիշտ որ տարօրինակ է, բայց պսիխիատրիայի հետ ծանօթ մարդու համար նման կասկածի վառանցանքի (бредъ сомнѣнія) դէպքերը բնաւ տարօրինակ չեն: «Դուրս է գալիս ուրեմն, որ Դիմաքսեանը ինքն իրան չէր ճանաչում, ինքն իր ոյժերին չէր հաւատում: Նա ուրիշների կարծիքի ստրուկն է, մի փոքրօգի, տափակ փառամոլ»^{*)}: Այս, ճիշտ որ «ուրիշների կարծիքի ստրուկ, մի փոքրօգի, տափակ փառամոլ», բայց ոչ նրա համար, որ Արսէնը անյաջող հասարակական գործիչ է, այլ այն պարզ պատճառով, որ նա զրգախտութիւն է ունեցել աշխարհ զալ հիւանդ Հոգով:

Ս. Յակոբեանը Դիմաքսեանին ենթարկել է մի բացարձակ քմահաճ անդամահատութեան. այսպէս, Արսէնի հոգեբանութիւնը բաժանում է երեք, իրր թէ տարբեր, միմիանց հետ կապ չունեցող հոգեբանութիւնների. տգեղութեան, նախանձի և անհատական երջանկութեան հոգեբանութիւն:

«Որքան էլ հեղինակը աշխատած լինի ապացուցանել, թէ Դիմաքսեանի մէջ վերջին երկու հոգեբանութիւնները անկախ չէին և կապւած էին տգեղութեան հոգեբանութեան հետ — այնուամենայնիւ, գեղարւեստական իրադործման պարզութեան ու ամփոփման համար աւելի նպատակալարմար էր նրանց առանձին ուսումնասիրել և վերլուծել: Մանաւանդ որ կեանքում, սոփորական, հոսանքաւ իրականութեան մէջ այդ երեք հոգեբանութիւնները անխուսափելիօրէն և անհրաժեշտաբար միացած չեն և յաճախ նրանք անկախ են գործում»^{*)}: Այս.

^{*)} Լէօ — Ռուսահայ դրականութիւն, եր. 303.

^{*)} Ս. Յակոբեան — Շիրվանդանդէ — եր. 127.

տեղ պէտք է կրկնենք այն, ինչ որ ասել ենք սկզբում. Դիմաքսեանը երեք հոգեբանութիւն չունի, նա ունի մի և անբաժանելի հոգեբանութիւն — գեղեցեցեցեցեց, հիւանդի հոգեբանութիւն:

Նորից կրկնում ենք, որ այստեղ տգեղութեան կամ այլ հոգեբանութեան հարց չըկայ, որ Շիրվանդանդէն խօսում է բաւական պարզ մի որոշ պատօջողական երևոյթի մասին, որ զոյութիւն ունի Դիմաքսեանի արտաքինում, որ այդ պատօջողական երևոյթը մեծ նշանակութիւն ունի Արսէնի հոգեկան գրութիւնը ճիշտ որոշելու ու վերլուծելու տեսակէտից, որ իւրաքանչիւր քննադատ իր հետազոտութիւնները պէտք է սկսէ հէնց այդ կարեւոր փաստից, իբրև առաջնակարգ, բացատրող աւելից:

Շատ կարելի է «հոսնուտ իրականութեան մէջ այդ երեք հոգեբանութիւնները անխուսափելիօրէն ու անհրաժեշտաբար միացած չեն և յաճախ նրանից անկախ են գործում», բայց Դիմաքսեանին չըպէտք է մօտենանք այդ իրականութեան մէջ տեղի ունեցող երևոյթների տեսակէտից: Մի առջև դրունում է մի բացառիկ դէպք, մի դուտ պատօջողական երևոյթ, որը կենսական նորմալ, սոփորական երևոյթների հետ ոչ մի առնչութիւն չունի: Ել չենք խօսում Ս. Յակոբեանի տգեղութեան և նախանձի փոխարարեղութեան մասին բերած մեկնութիւնների վրայ, որովհետև նրա հասկացած տգեղութեան ու նախանձի հետ մենք ներկայ դէպքում գործ չունենք: Դեղեցեցեցեցեցեց ունեն մի խիստ պարզ արտայայտող սոփորութիւն. նրանք իրենց իւրաքանչիւր անյաջող քայլը, իրենց բոլոր սալթաքումները պատճառաբանում են օրէկալի բնաւորութիւն կրող պատճառներով և այդ պատճառաբանութիւնը նրանք անում են ուղղակի արտիստիկ կերպով, շնորհիւ այն սիրոյ, որ նրանք տածում են դէպէ՛ծեական տրամաբանութիւնը: Այդպէս է նաև Դիմաքսեանը. օր, կանանց

ընկերութեան օգտին նա մի անյաշող դասախօսութիւն է կարգում ու փոխանակ իր պարտութեան պատճառները որոնելու հիւանդոտ հոգու մէջ ընկնում է օր'եկտիւ պատճառների լետեից. որպէսզի հասարակութիւնը հասկանայ ու պատշաճ կերպով գնահատէ իրեն, Դիմաքսեանը որոշել է զրել մի բրօշիւը «Հասարակութիւն և անհատ» անունով: Այդ բրօշիւրի մէջ նա մի շարք վերլուծութիւններից յետոյ պէտք է ապացուցանէ, որ իւրաքանչիւր հասարակութեան հիմքը, նրա կուլտուրական բարեկեցութիւնը կազմում է բարոյական անհատը, որ եթէ հասարակութեան մէջ չըկան բարոյական անհատներ, այդ հասարակութիւնը անխուսափելիօրէն դո՛ւ պիտի դառնայ նախապաշարմունքների, տգիտութեան և խաւարամտութեան: Արսէնի բորբոքած ուղեղը այստեղ կանգ չէ առնում. նա չէ ուղղում կատարել լոկ խօսողի, քարոզողի դեր, նա ծարաւ է իր գաղափարների գործնական իրականացման, բայց «այդ տեսակ կռիւ մղելու համար նախ հասարակ ուսուցչի պաշտօնը շատ աննշան էր, երկրորդը, անհրաժեշտ է նիւթական անպայման անկախութիւն», պատճառաբանում է Դիմաքսեանը: Թէ ինչո՞ւ «Հասարակ ուսուցչի պաշտօնը աննշան է» իր գաղափարներն իրականացնելու համար, այդ երեւի իրեն Արսէնին էլ պարզ չէ: Բայց թէ ինչո՞ւ է նա խօսում նիւթական անպայման անկախութեան մասին, այդ մեզ համար աւելի քան պարզ է: Դիմաքսեանը շատ քաջ գիւտ է, որ հայրը, այդ յամառ, հարուստ կալաւածատէրը կենդանութեան ժամանակ իրեն նիւթական անկախութիւն չը պիտի տայ իսկ ինքը, իրրեւ ինքնասէր մարդ չէր համաձայնել խոնարհել ժերուհու առաջնորդման խնդրել նրանից: Օրեկտիւ պատճառը պատրաստ է ու նա իր մտքերին այժմ հակառակ ընթացք է տալիս, վերադառնում այնտեղ, որտեղից սկսել է. նիւթական անկախութիւն չկայ, ուրեմն Արսէնը զուրկ է իր գաղափարները իրականա-

ցնելու հնարաւորութիւնից, իսկ եթէ այդ հնարաւորութիւնը չկայ, էլ ինչ կարիք կայ բրօշիւը գրել:

«Արսէն Դիմաքսեան»-ում նման օրինակներ շատ կան, բայց Դիմաքսեանին մեր ասած տեսակէտից ընդունելու համար, այդ մէկն էլ բաւական է:

Դեգեներատները ունեն ճաւ մի ուրիշ աչքի ընկնող յատկութիւն. — այդ իրենց անձը վերագնահատելու սովորութիւնն է: Նրանց բնաւորութեան այդ աչքի ընկնող յատկութիւնը մենք գտնում ենք և Դիմաքսեանի մէջ: Այդ մարդը շատ լաւ գիտէ, որ ինքը մի «դժբախտ» ու թերութիւններից ոչ զուրկ մի արարած է, որ «եթէ բնութիւնը իր փոքրիկ մարմնի մէջ դրած լինէր մի փոքրիկ և սառն սիրտ, մի՞թէ աւելի բաղաւոր չէր լինի:

Բայց և այնպէս նա իր անձը շատ հեշտ կերպով է վերագնահատում. «Նա բաց կանի իր ոյժերով մի նոր ասպարէզ, ուր նրա անունը կփայլի ինչպէս մի մենաւոր, պայծառ առաջ: Մարդիկ կճանաչեն նրան, կլսեն նրա պատգամախօս ձայնը: Նա կառաջնորդի իր հալթենակիցներին դէպի լոյս, արդարութիւն, ճշմարտութիւն: Ամբօխը, ողորմելի, եղկելի ասիական ամբօխը կղգայ նրա ոյժը, կսկսի հետեւել նրան, փառարանել, երկրպագութիւն տալ նրա հանձարին, ծափահարել նրա ամեն մի քայլը: Եւ կվաստակի նա մարդկային մրտքի և խելքի զեկավարի զօրաւոր անունը, և՛ կանմահացնի նա այդ անունը, և՛ ապագայ սերունդները կդրոշմեն նրան պատմութեան էջերում»:

«Շարքերով ցցւած գլուխները նրա աչքում խառնել էին և կազմել մի տգէտ, խաւար ամբողջութիւն, դէպի ուր նա սփռում էր լուսոյ շողերը: Որքան նա բարձր էր զգում իրան այդ ամբողջից:

Թւում էր նրան, թէ կանգնած է ուսուցչական ամբիո-

նում և իր առաջ նստած են անչափահաս աշակերտներ»։ Մենք զիտմամբ բերինք այս մի քանի քաղաքները Արսէնի բնաւորութեան լիշած զիծը—անծի վերադնահատումը ապացուցելու համար, որովհետեւ հէնց այդ հանդամանքն է, որ տեղիք է տւել Ա. Տէրտէրեանին անւանել Դիմաքսեանին ապադասակարգային ինտելիգենտ։ Բերելով մեր քաղաքներից առաջինը Ա. Տէրտէրեանը աւելացնում է. «սա անդեկ ու անառազաստ ինտելիգենտի անուրջն է, նրա դրութիւնը իբր թէ ամբողջ հաշիշը»։*)

Մեզ համար շատ պարզ է, որ սա ոչ թէ «անդեկ ու անառազաստ ինտելիգենտի անուրջն է», այլ անդեկ և անառազաստ (խօսենք Տէրտէրեանի լեզուով) դեգեներատի զառանցանքը, իր հիւանդոտ եսի մեծարումը։

Ա. Տէրտէրեանի մի շարք ուրիշ դատողութիւնները, որ իբրեւ եզրակացութիւններ հետեցնում է իր հիմնական գաղափարից, Արսէնի ապադասակարգային ինտելիգենտ լինելուց, ոչ մի արժէք չունեն, որովհետեւ սխալ է քննադատի հիմնական գաղափարը, ուրեմն և սխալ այդ գաղափարից հետեցրած եզրակացութիւնները։ Դիմաքսեանի ցաւով բռնւած մարդիկ ունեն բաւական դարգացած ֆանտազիա և նոյնպէս դարգացած համադրող մտածելակերպ։ Շնորհիւ այդ վերջին յատկութիւնների շատ անգամ նրանք սխալմամբ մեծ բնութանակութիւնների տէր մարդկանց փոռք են վայելում։ Սակայն դեգեներատների զիտողութիւնները միշտ տհաս են լինում, միակողմանի, եզրակացութիւնները անհիմն և, առհասարակ, նրանց ամբողջ իմաստութիւնը գեղեցիկ, ճշմարիտ ֆրագներից, փայլուն պարադօքսներից զէնք չէ անցնում։ Դիմաքսեանն էլ շատ հարուստ է նման անմիտ ֆրագներով և գեղեցիկ պարադօքսներով։ Բայց այդպիսի անմիտ

ֆրագների, պարադօքսների ու բորբոքւած ուղեղի բողբոջան հիւանդոտ արտադրութիւնների վրայ հիմնւելով՝ անւանել Դիմաքսեանին անհատականութեան պաշտպան, այդ արդէն աններելի սխալ է։ Ս.հ. Դիմաքսեանի այն զառանցանքը, որ հիմք է ծառայել Ա. Տէրտէրեանին նրան անհատականութեան պաշտպան համարելը։ «Բարձրացրէք անհատին,—կրկնում էր նա,—կրարձրանայ և շրջանը։ Ո՛չ մի բարեփոխութիւն չի կարող հիմք դառնել, եթէ նա չունի ապահով պատնէշներ։ Այդ պատնէշներն են առանձին անձնաւորութիւնները, զինւած մտաւոր և բարոյական ոյժերով, հասարակութիւնը կարող է մի որեւէ վերանորոգութեան համար պատրաստի հող չունենալ։ Անհատները կարող են այդ վերանորոգութիւնները իրանց ուսերի վրայ պահել, մինչև որ նրանք ամուր պատանդան կպատրաստեն»։

Այստեղ անհատականութեան պաշտպանութեան հարց չկայ, Արսէնը, իբրեւ հիւանդ մարդ բնութանակ չէ մի այդպիսի լուրջ գործի, նա իր հիւանդոտ պիտիկայի նշաններից միայն մէկն է ցուցադրում—համադրական մտածելակերպը։ Բարոյական անհատից դէպի բարձրացած շրջան, շրջանից—բարեփոխւած հասարակութիւն և այլն։

Սխալ է նաև Ա. Տէրտէրեանի այն միտքը թէ՛ Դիմաքսեանը հաւաքական-հոգեբանական տիպ է, թէ՛ նա Լեոնի («Արտիստ») Քամպիանի («Նորերից մէկը»), Սանթուրեանի («Կրակ») շարունակութիւնն է և վերջանում է Սմբատ Ալիմեանով։

Թերևս կարելի լինի Դիմաքսեանին հաշել Քամպիանի և մասամբ Սանթուրեանի շարունակութիւնը, բայց ոչ նրանց ապադասակարգային լինելու տեսակէտից, այլ նրանց հիւանդոտ հողու արտապայտութիւնների վրայ հիմնւելով։ Դիմաք-

*) Ա. Տէրտէրեան—Շիրվանզադէ, էր. 98.

սեանք Լեոնի և մանաւանդ հաւասարակշռւած բուրժուա Սմբատի հետ ոչ մի առնչութիւն չունի: Եթէ այդքան կարեւոր է պարզաբանել նրանց դասակարգային կամ ապագա-սակարգային լինելը, կասենք որ Դիմաքսեանները, Քամալեանները, Ընդհանրապէս հակահասարակական տիպեր են:

Ասացինք, որ Քամալեանը իր խանդարւած հոգեկան առողջութեամբ նման է Դիմաքսեանին, բայց վերջինիս ցաւը աւելի խոր ու լուրջ է, որ կախւած է Արսէնի Հիւանդութեան պատճառներից, որոնց մասին քիչ չեմոյ: Քամալեանը շարունակ տանջուած է թնկութիւնից. «Արդէն զիշերւայ երկու ժամն է, քունս չի տանում, գլուխս ցաւում է... ականջներումս կարծես թմբուկներ են ածում, գլխիս դանդաղում է տրաքել: Ինչպէս տաք է հակատու, աչքերս մթնում են... այդ ինչիցն է... անքնութիւնից կլինի. երէկ գիշեր էլ մինչև լոյս չեմ քնել: Բայց ի՞նչ անեմ, որ քունս չի տանում: Զարմանալի բան... այսօր չեմ հաշել երեկոյեան էլ թէ չեմ խմել, բայց քաղց ամենեին չեմ դգում, ախորժակս մեռել է»: Այս կտորը մասնագիտական տեսակէտից այնքան ճիշտ ու բնորոշ է, որ ուղղակի, առանց կրճատումների կարելի է մտցնել դասագրքերի մէջ: Բայց աւելի հետաքրքիր ու բնորոշ են պսիխիական սփերայի խանգարումները. Քամալեանի նմանները շատ քիչ են լինում լուրջ տրամադրւած: Նրանց տրամադրութիւնը միշտ մռայլ է, պսիխիկան ճնշւած, կեանքը անյոյս, աննպատակ, դատարկ բան: Նրանք դժգոհ են իրենց թէ անցեալից, թէ՛ ներկայից, թէ՛ ապագայից: «Բայց ի՞նչ եմ ես Ոչինչ, դատարկ տարածութիւն, եթերական էութիւն»: «Դու (չիշատակարան) չիշեցնում ես ինձ իմ պախարակելի անցեալը, պատկերացնում ես իմ առաջ մի դատարկ, մի չիմար կեանք»: Ու նրանց այդ դժգոհութիւնը լանալիս հասնում է ինքնուրուշութեան. «Ես աւելորդ մարմին եմ, որ սխալ-

մամբ ընկել եմ այս աշխարհը: Ես իսկի մարմին էլ չեմ... ուր է, ես ոչինչ եմ... ոչինչ... ոչինչ... Թափանցելի օդ... այդ էլ չեմ... օդը օդաւաէտ է... բայց ի՞նչ եմ... ոչինչ»: «Ինքնանպատակ անհատականութիւն» ստեղծելու անկէք չէ որ Ա. Տէրտէրեանի կարծիքով Քամալեանին բերել է այս ինքնուրուշութեան:

Քամալեանը ուսուցչութիւն է արել, զրականութեամբ է պարապել և այլն ոչ թէ նրա համար, որ ապագասակարգային է, այլ այն պարզ պատճառով, որ նրա նմանները առհասարակ դեռ մի դործ չվերջացրած միւսի ետեւից են ընկնում, որպէսզի այդ նոր դործն էլ շուտով թողնեն. «Դարձեալ պիտի նստեմ այստեղ, այս տաղտկայի, ծանծրացուցիչ սենեակում կարդամ, կարդամ ու կարդամ տակն ու վեր, մի հինգ տող այս գրքից, հինգը միւսից: Տէր Աստուած, համբերութիւն էլ չունիմ մի գիրք մինչև վերջը կարդալու»...

Դառնանք «Արսէն Դիմաքսեանի» վերլուծման:

Մեր քննադատները իրենց վերլուծման ընթացքում գործել են և մի շատ կարևոր սխալ. նրանք վերագրում են Շիրվանդադէին այն, որից մեր հեղինակը միանգամայն զուրկ է: Այդ սխալը Դիմաքսեանի վերածնութեան, մաքրագործման հարցն է: Դիմաքսեանների նմանները, ըստ գիտական բժշկականութեան տեսալների, չեն առողջանում, վերածնւում: Ժիշտ այդպէս էլ հասկացել է Շիրվանդադէն:

Սակայն ուրիշ կերպ են դատում մեր քննադատները. այսպէս, ըստ Ա. Յակոբեանի «Շիրվանդադէն իր հերոսին զրել է հաղարաւոր փորձութիւնների մէջ, նրան կանգնեցրել է բազմաթիւ վտանգների հանդէպ, նրա գոյութիւնը ենթարկել է հարիւրաւոր փոթորիկների ու մրրիկների—ուր նա կարող էր խորտակւել, անհետանալ, ոչնչանալ—և սակայն վերջի վերջոյ ազատել է այդ բոլորից և մաքրել ու ազնուացրել է նրա

բարոյական պատկերը:*) Ս. Յակոբեանի ասելով, Շիրվանդադէն այդ ամենը արել է որ Դիմաքսեանը կարողանայ «ի վերջոյ մոռանալ իր զժրախտ արտաքինը և զգալ իր հոգու զեղեցկութիւնը, զիտակցել միմիայն իր բարոյական համաչափութիւնը, ապրել, ներշնչել իր ներքին կատարելութիւններով:**)»

Ս. Յակոբեանը մինչև անգամ բերում է մի շարք ազդեցութիւններ, ի միջի այլոց, և «Դիմաքսեանի ծանր հիւանդութիւնը», որոնք «վերջ ի վերջոյ մաքրադործում են նրան» (Դիմաքսեանին): Սակայն, բանից դուրս է գալիս, որ ինքը Ս. Յակոբեանը չի հաւատում Արսէնի վերածնութեանը: Մեղ այնպէս է թւում, որ Շիրվանդադէն պէտք է իր հերոսին մի քանի բնորոշ և նշանակալի վիճակում պատկերացնէր, որպէսզի ընթերցողը որոշակի և անխախտ տեսնէր Դիմաքսեանի փոփոխութիւնը:*)

Տարօրինակ պահանջ:

Եթէ վէպի ամբողջ ընթացքում Դիմաքսեանը զբաղւած է իր մաքրագործման հարցով, եթէ «զաման ու մաքրագործումի ընթացքն է, պրօցէսը, որ կատարւում է զանգաղ, հետևողական, յաջորդաբար» էլ ի՞նչ կարիք կայ հեղինակից պահանջել, որ նա «իր հերոսին մի քանի բնորոշ և նշանակալի վիճակում պատկերացնէր, որպէսզի ընթերցողը որոշակի և անխախտ տեսնէր Դիմաքսեանի փոփոխութիւնը»: «Այլապէս՝ մենք բաժանում ենք նրանից ոչ այն խորունկ զիտակցութեամբ և ոչ այն մեծ հաւատով՝ թէ աւելի բոլորն վայրկեաններին և աւելի ծանր փորձութիւնների հանդէպ՝ կրպակի իւր սառնասրտութիւնը և հանդարտութիւնը»:

*) Ս. Յակոբեան—Շիրվանդադէն, էր. 122.

**) նույն տեղ, էր. 124.

*) նույն տեղ, էր. 132.

Մենք Դիմաքսեանից պէտք է բաժանւենք ոչ թէ առանց «խորունկ զիտակցութեան» կամ «մեծ հաւատի», այլ առանց զիտակցութեան կամ հաւատի նշոյլ անգամ ունենալու նրավերածնութեան վրայ, որովհետև այդ վերածնութիւնը մի կատարելալ թիւրիմացութիւն է, ֆիկցիա: Տարօրինակ է, որ Ս. Յակոբեանը ազդեցութիւնների շարքում զնում է և Արսէնի թոքերի բորբոքումը: Դիտենք որ այդ սուր հիւանդութեան ժամանակ Արսէնը ենթարկւում է տենդային զառանցանքի (лихорадочный бредъ), տեսողական և լսողական հալիւսինասիայի, որ այնքան զեղեցիկ կերպով նկարագրել է Շիրվանդադէն: Հիւանդութիւնից չետոյ Դիմաքսեանի հոգեկան խանգարումը բնականաբար, սաստկանում է, մարդը մինչև անգամ ուզում է ինքնասպանութիւն գործել, բայց և այնպէս Ս. Յակոբեանը հնարաւոր է գտնում «ազդեցութիւնների» շարքում դասել նաև Արսէնի «ծանր հիւանդութիւնը»:

Ըստ Ա. Տէրտէրեանի էլ Դիմաքսեանները կարող են մրնաս բարև ասել իրենց բորբոքւած պսիխիկային, հարկաւոր է միայն ապագաստակարգայնութիւնից անցնել կոլլեկտիւ կեանքի. «վէպի վերջում Շիրվանդադէն իր ինքնայօշուտած ինտելիգենտին առաջնորդում է դէպի կոլլեկտիւ կեանք *): Ա. Տէրտէրեանի ասելով «զրական քննադատի մեթօդը պիտի լինի զիտականը և ոչ կամեցողականը»: Քննադատի կարծիքը Արսէնի վերածնութեան մասին՝ ճիշտ որ կամեցողական է:

Հայ քննադատներից միայն Լէօն է ճիշտ ըմբռնել, որ Դիմաքսեանը վերածնւելու պտուղ չէ. «Եթէ տարի նա «գործել է» Թիֆլիսում. բայց ի՞նչ է տեսել ընթերցողը. — գործեց շատ՝ տգեղութեան պատճառած տանջանքներ, անմահանալու

*) Ա. Տէրտէրեան—Շիրվան, էր. 102.

տենչանք, նախանձ ու եսամոլութիւն: Ի՞նչ պիտի բերէ նա արտասահմանից այս անգամ: Ոչինչ նոր բան»): *

Սակայն, տեսնենք վերածնելու այդ չարարաստիկ հարցը ինչպէս է բացատրում ինքը, հիւանդ Դիմաքսեանը. «Ես գրնում եմ ոչ թէ այստեղից ժամանակաւորապէս փախչելու համար և ոչ նոյն իսկ հանգստանալու համար. ես գնում եմ դարձնալ իմ սիրած գործի համար»:

Ի՞նչ է այդ «սիրած գործը»:

Դիմաքսեանը պատրաստել է մի աշխատութիւն, որ կարելի է հրատարակել Պետերբուրգում կամ Եւրոպայում: Զրդիտենք այդ ինչ գիրք է, որ միայն Պետերբուրգում կամ, մանաւանդ Եւրոպայ կարելի է հրատարակել, բայց շատ կասկածելի է, երբ մարդ նախ քան մի որոշ միտք արտայայտելը սկսում է արդարանալ:

Միթէ Դիմաքսեանի այդ խօսելու ձևը, նրա հայրենիքից հեռանալու պատճառարանութիւնը պարտադրական սովորական, բայց այս անգամ, համեմատաբար անյաշու պարագայումն է՞:

Իսկ մենք, որ հանաչում ենք Դիմաքսեանին՝ կասենք. Ոչ, Դիմաքսեան գուք իսկապէս փախչում էք գործից, եթէ ոչ ընդմիշտ, դոնէ ժամանակաւորապէս:

Անցնալով մենք տեսանք, որ Շիրվանզադէն չբաւականացաւ միայն Սօնայի և զիժ-Իանէլի հիւանդութեան պատկերը տալով, այդ բաւական ճիշտ պարզաբանեց նրանց հիւանդութիւնների պատճառները, էթիոլոգիան:

Այդպէս է անում նա նաև Դիմաքսեանի վերաբերմամբ: Մարգար Սղայի բնաւորութիւնը տեղիք է տալիս մեզ ննթադրելու, որ Դիմաքսեանը հօրից որոշ մարմնական և հոգեկան թերութիւններ է ժառանգել: Այսպէս, զիտենք, որ Մարգար

*) Լէօ, եր. 315

աղան «կոշտ», «ինքնակամ», «չամառ» մարդ էր. նրա այդ չամառութիւնը հասնում է այն աստիճանի, որ նոյն իսկ մահից առաջ չէ ուզում տեսնել ու հաշտել Սրսէնի Հետ:

Բժշկին հայտնելով՝ գուրս է անում սննեակից, անիճում մահը և միայն մեռնելու ժամանակ ընդունում է աղկերանց և մտաբերելով Սրսէնին, ոչինչ չէ գտնում՝ բացի մեղադրանքներից: Եւ այս ամենից յետոյ. — «Քահանան կանչել էր վերջին բուպէին, սուրբ հաղորդութիւնը գրաւով էին ածել հանգուցնալի կոկորդը»:

Բնորոշ է նաև Մարգար աղայի վերաբերմունքը դէպի իր ծառայողները. այսպէս, նա բացի «բազմատեսակ օրիգինալ չիշոցներից» հիւրասիրում էր նրանց և իր ծանր գաւազանի հարւածներով և այլն: Իր կառավարիչ Սիրականի Հետ այլ կերպ չէր խօսում եթէ ոչ «նոյն անգուսպ չիշոցներով զարդարելով ոտից մինչև գլուխ, նախահայրերից սկսած մինչև ապագայ սերունդները»: Մարգար աղան շատ կասկածամիտ է: Նրան թւում է, թէ իր գաւազները օր ու զիշեր իր մահին են սպասում, որպէսզի հարստութեանը տիրեն: Դրա համար էլ Սրսէնին չի ուզում տեսնել. «դնա՛, չեմ ուզում, ես որդիչունեմ, կորի՛ր եկած ճանապարհովդ»: և այս ամենից յետոյ՝ — «հայրը բաժանւում է որդուց այնքան սառնասիրտ, որքան սառնասիրտ և անբարեհամբույր ընդունել էր նրան վեց ու կէս տարի չտեսնելուց յետոյ»:

Ինչ կուզէք ասէք, բայց ոչ մի նօրմալ հայր իր որդու հետ ալիպէս չի վարւիր Հետաքրքիր է և այն, որ Դիմաքսեանի մարմնական թերութիւնները այնքան աչք ծակող էին, որ մինչև անգամ հարազատ հայրը չի կարողանում սուտնցվշտի չիշել նրա մանկական դէմքը. «Այ, այստեղ էր, հէնց այս քանդուած սննեակում: Հանգուցնալը դրել էր քեզ թեքի վրայ, մտիկ էր անում, ուրախանում: Դու ծածկում էիր խողի պէս:

Մօտեցալ, մտիկ արեցի աչքերիդ, սիրտս թրխեց, հասկացալ։ Ասացի, չեղիքնաղ, դու ինձ համար որդի չես ծնել, պատիժ, պատիժ, պատիժ։ Կատարեց խօսքս»։

Վերջացնում ենք մեր համառօտ հետազօտութիւնը, թէև քաջ գիտենք որ «Արսէն Դիմաքսեանը» դեռ կարօտ է հոգեհիւանդարանական մանրակրկիտ և աւելի հեղինակաւոր վերլուծման։ Բայց, մենք այդպիսի միայն չենք էլ ունեցել. մենք միայն ուզում էինք մատնանշել թէ որպիսի դրական գանձ է «Արսէն Դիմաքսեանը»-ը ոչ թէ միայն մեր, այլ և մեզանից անհամեմատ աւելի կույտութեամբ ազդութիւնների դրականութեան համար, և եթէ այդ յաջողեց, մենք մեզ մեր նրա պատակին հասած կհամարենք։

IV

Մասնադիտական-հոգեհիւանդարանական տեսակէտից առանձին ուշադրութեան արժանի է նաև Շիրվանզադէի «Խելազար» պատմածքը։ Մարթայի հիւանդութեան ծագման, հիւանդութեան ընթացքի, առողջանալու ու նորից հիւանդանալու մասին հեղինակի տւեալները այնքան ճիշտ և բնորոշ են դիտական տեսակէտից, որ առանց որևէ պարզարանութեան անգամ կարող են Շիրվանզադէի հոգեհիւանդարանական հոտառութեան ապացոյց լինել։ Մենք կհետեւենք պատմածքի ընթացքին, ընդգծելով միայն հեղինակի տւեալների կարեւորութիւնը և դիտական ճշմարտութիւնը։ Սկսենք Մարթայի հիւանդութեան պատճառներից։ Շիրվանզադէն նախ մատնանշում է Մարթայի անյաջող սէրը, որից յետոյ նրա ծնողներն ու ազգականները այդ սիրուց առաջացած վիշտը փարատելու, մխիթարելու փոխարէն շարունակ հալածում են նրան. «կոպիտ հայրն և այդ ինքնահաւան Սերգօն, տղէտ

մայրն և աւելի տղէտ ազգականները, մի խօսքով, նրա բոլոր շրջապատողները սկսել են նրան հալածել հէնց այն կէտում, որից, եթէ խելօք լինէին, պէտք է խոյս տային»։ Պատճառների թւում Շիրվանզադէն դնում է և Մարթայի սեռական կրքի բաւարարութիւն չստանալը. «Մարթայի աշխատանքի խելազարութիւնը, բացի ասածիցս, ունեցել է և երկրորդ պատճառ, ոչ թէ պատճառ, այլ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մի տեսակ օժանդակող տարր... Դա կնոջ ֆիզիօլոգիական յատկութիւնն է... Էհ, պարզ ասեմ... նրա պահանջները»...

Այս պատճառարանութիւնից քիչ յետոյ հեղինակը աւելացնում է. «Վերջապէս, դուք իմ միտքս աւելի լաւ կհասկանաք, եթէ մտածէք, որ Մարթայի կատաղութիւնը կրկնում է պարբերաբար, ամիսը մի անգամ»։

Որ սեռական պահանջների բաւարարութիւն չստանալը կարող էր Մարթայի հիւանդութեան պատճառների մէջ «մի տեսակ օժանդակիչ տարր» հանդիսանալ՝ շատ հաւանական է։ Բայց որ Մարթայի պարբերական, ամիսը մի անգամ կատաղելը ունի ուրիշ պատճառ՝ այդ էլ անժխտելի փաստ է։ Մարթայի հասակում սեռական պահանջները ստիպողական են ոչ թէ ամիսը մի անգամ, այլ շարունակ։ Մարթայի պարբերաբար, ամիսը մի անգամ կատաղելը կախած է նրա զաշտանալին շրջանից։ Հէնց այդ վերջին փաստն է, որ Մարթայի հիւանդութեանը տալիս է որոշ կլինիքական բնութիւն։

Ո՞րն է նրա հիւանդութեան այդ բնութիւնը, նրա յատկանիշը։ Գիտենք, որ Մարթան կատաղում էր պարբերաբար, ամիսը մի անգամ, որ նրա հիւանդութեան ընթացքում լինում են և խաղաղ շրջաններ։ Այդ երկու յատկութիւնները իրաւունք են տալիս Մարթայի հիւանդութիւնը դնել պարբերական խանգարումների թւում։ Բայց պարբերական խանգարումների ո՞ր տեսակին է պատկանում այդ հիւանդութիւնը։

նրա Թող խօսէ Հիւանդութեան ընթացքը. Մարթան կատա-
ղելուց առաջ տանջուած է անքնութիւնից, չեաոյ սկսուած է
կատաղութեան բռնկումը, որ դառանցանքի բնոյթ ունի. «Դա
էր, այ, դա էր, դուք ուզում էիք նրան քաշ տալ կառնուած,
խեղդել, կաշին հանել, միսը խորովել, ահա՛ Անաստեաններ,
ինչո՞ւ էք ծեծում ինձ, թողէք վազեմ, շորերս բերէք... լան-
դօն սպասում է... Այրերա, հողեմ գլուխդ, Այրերա, ինձ թո-
ղիր համա, փախար համա... հայրիկ, փեշերդ սրբիր, պա, պա,
պա, ինչ սիրուն տղայ ես... շորերս... վա՛հ, ամօթ ձեզ, ես
տկոր եմ, ցուրտ է... ծածկեցէք ինձ»... Կատաղութիւնը կարճ
ժամանակի ընթացքում զարգանում հասնում է իր դադաթ-
նակէտին և խեղճ վերջանում: Այժմ կարելի է որոշակի ա-
սիլ թէ՛ ինչ է Մարթայի հիւանդութիւնը:

Աչքի առաջ ունենալով նրա Հիւանդութեան պարբերա-
կան լինելը, կատաղութեան զուգադիպումը դաշտանի հետ,
կատաղութիւնից առաջ անքնութիւնը, կատաղութեան շուտ
զարգանալը և նոյնպէս շուտ վերջանալը ու այդ կատաղու-
թեան դառանցանքի բնոյթ ունենալը, պէտք է կանգ առնենք
դաշտանային խելագարութեան վրայ, որ ըստ պրօֆ.
Պօպովի կլասիֆիկացիայի պատկանում է պարբերական
սիմպատիկ խելագարութիւնների տեսակին (симпатическое периодическое помѣшательство)*): Անցնենք Մար-
թայի առողջանալու վերլուծման:

Հաւատալ արդեօք Շիրվանդադէին: Պէտք է հաւատալ,
որովհետեւ նա բաւականին ճիշտ է պատճառարարում Մար-
թայի առողջանալը: Բացի բնութեան բարերար ազդեցութիւ-
նից կան և մի շարք ուրիշ կարեւոր պատճառներ, որոնք նպա-
ստել են Մարթայի առողջանալուն: Նրա ծնողները իրենց աղ-
ջկալ շատ թէ քիչ հանգստանալուց չեաոյ, որպէս զի նրան

չիշեցնեն իր անցեալը, որոշում են չվերադառնալ այն քաղա-
քը, ուր ապրում էին Մարթայի հիւանդ եղած ժամանակը,
նոյն պատճառով Սարաֆեանը թաարօնում պատահելով նախ-
կին խելագարին ծանօթութիւն չի տալիս, Օֆելիայի խա-
ղարման տեսարանից եղբայրը ուզում է քրոջ ուշքը բեմից հե-
ռացնել և այլն: Եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն,
որ Մարթայի հիւանդութիւնը պրօգնօզի տեսակէտից ունի
բարեկազոյ ընթացք, նրա առողջութիւնը մեզ համար կդառ-
նայ մի շատ հաւանական փաստ:

Սակայն, շնորհիւ մի շարք անկաշող պայմանների, Մար-
թան նորից Հիւանդանում է: Որոնք են այդ պայմանները:
Մարթայի ամուսինը իմանում է իր կնոջ ազդիկ ժամանակ
խելագար լինելը:

Սկսում է կասկածների, անտեղի զգուշացումների, նկա-
տողութիւնների, լուռ տառելութեան մի երկար շարք: Վերջ
ի վերջոյ սկսուելը ուղղակի դիմում է Մարթային. «Դու
խելագար ես»:

Այս դէպքից չեաոյ Մարթան ուշաթափուած է և ընկ-
նում: Այն օրից նրան տիրում է մի ծանր տրամութիւն, որ
այլ ևս նրանից չի բաժանւում: Մութ կերպով դարձնում է
նրա ուղեկում ամուսնի անցեալը, ապա բարդում են բոլոր
խառար լիշատակները—մի անգամ Հիւանդ եղած ուղեղը նո-
րից սկսում է պղտորւել և մթնել: Եթէ այս ամենի վրայ
աւելացնենք և Մարթայի չլի լինելը, այսինքն այնպիսի մի
գրութիւն, որ կարող է մինչև անգամ առողջ կանանց մէջ
հոգեկան այս կամ այն խանգարումն առաջ բերել և այն, որ
Մարթան առաջին անգամն էր չղիանում, մեզ համար պարզ
կլինի նրա հիւանդութեան նորոգւելը:

*) Поповъ.—Лекции по частной психопатологии, стр. 129.

V

Վերջացնենք մեր թուղթիկ հետազոտութիւնը:

Այս համառօտ վերլուծումից ընթերցողները կհամոզեն, որ Շիրվանղաղէն շնորհիւ իր զիտողական հարուստ ընդունակութեան տւել է մի շարք հոգեկան հիւանդների ճշգրիտ պատկերը, որ նա, իբրեւ մտածող կլինիցիստ, իր զբաղմունքում հիւանդութեան միայն արտաքին արտայայտումները չի տւել, այլ աշխատել է պատճառարանել նրանց ծագումը, ցոյց է տւել նրանց էթիոլոգիայի ճիշտ ըմբռնումը և այլն:

Եւ քանի որ մեր հեղինակը զիտողի ու նկարագրողի զերում է, անսխալ ու աննման է, բայց հէնց որ փորձում է իր զիտածը վերլուծել, իր նկատած երևոյթի զիտական բնոյթն որոշել, տալ նրան այս կամ այն զիտական անունը, նա սխալւում է, որովհետեւ պատօյօգիական երևոյթին զիտական որոշում տալու համար, պէտք է ծանօթ լինել զիտութեան օրէնքների հետ: Այդպիսի մի փորձ արել է Շիրվանղաղէն «Քասսի» մէջ: Նա Զարգարեանի հոգեկան խանգարումը այսպէս է նկարագրում. «Նա (Զարգարեանը) կրկնում էր թէ Շուշանիկը խօսք է կապել մօր, հօրեղբոր ու հօրաքրոջ հետ՝ կամաց-կամաց սպանելու հարազատ հօրը: Ինչպէս բոլորի, նոյնպէս և Շուշանիկի իւրաքանչիւր քայլին վերաբերւում էր կասկածով: Երբեմն հրաժարւում էր կերակուր ճաշակելուց, ասելով թէ դեղած է: Հայհոյում էր բոլորին ամենամանկալի լիշոցներով, լիշոցներ, որ խեղճ աղջկայ ամօթխածութիւնը վիրաւորում էին և ստիպում նրան երեսը ծածկելով, փախչել դուրս»: Զարգարեանը գանգատւում է. «չար սատանայ-Դաւիթը ուղում է իրան կենդանի-կենդանի խորովել» և այլն: Շիրվանղաղէն այդ հոգեկան խանգարման տալիս է այսպիսի

զիտական որոշում. «Նա (Զարգարեանը) այժմ տանջւում է սարսափի մանիալից, և սարսափի առարկան կրակն է»: Բայց չէ՞ որ հէնց Շիրվանղաղէի ասելով Զարգարեանը «երբեմն հրաժարւում էր կերակուր ճաշակելուց, ասելով թէ դեղած է»: Ինչո՞ւ սարսափի առարկան կրակն է միայն: Սակայն հարցը սարսափի առարկաների շատութեան կամ քչութեան մէջ չէ, այլ այն, որ սարսափի մանիա հիւանդութիւն չկայ: Կալ միայն հալածանքի մանիա, որը գոյութիւն ունի և ներկայ դէպքում:

Հիւանդը սարսափի առարկաներ շատ կարող է ունենալ. օր., նա սարսափում է ծովից, նրան թւում է թէ չար մարդիկ իրեն ուղում են սպանել, կամ հարստութիւնը ձեռից խլել, թէ ուղում են իրեն կախաղան բարձրացնել և այլն: Բայց այդ ամենը առանձին-առանձին ինքնուրոյն հիւանդութիւններ չեն:

Շիրվանղաղէին շատերը հոգեբան անուն են տալիս: Այդ ի հարկէ, շատ ճիշտ է: Բայց մենք տեսանք, որ նա ոչ պակաս և հոգեհիւանդաբան է: Եւ այդ միանգամայն հասկանալի է. առանց առողջ հոգու օրէնքները իմանալու չի կարելի տեղեկ լինել հիւանդ հոգու յատկութիւններին: Մեր հեղինակը տեղեկ է թէ՛ առաջինին, թէ՛ երկրորդին:

Ե. ՂԱՐԻԱԲԱՆ

Դիմել

С.-Петербургъ, Крестовск. Островъ, Константиновскій
просп. д. № 3, кв. 18. Нерсесу Н. Теръ-Нерсесянъ
«ՇՈՂԵՐ»-ի Խճրադրութեան

ԳԻՆԸ՝ ՄԻ ՐՈՒԲ